

М. Філіповіч. Духаў манастыр. Алей. 1922 г.

3.9 ЗСПАДЧЫНА

ЧАСОПІС БЕЛАРУСКАГА ФОНДУ КУЛЬТУРЫ
І МІНІСТЭРСТВА КУЛЬТУРЫ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Галоўны рэдактар Іван ЧЫГРЫНАЎ.

Рэдкалегія: А. БУТЭВІЧ, Я. ВАЙТОВІЧ, В. ВЯЧОРКА, М. ЕРМАЛОВІЧ, В. ГЛАТАВА, М. КАСЦЮК, Г. КАХНОУСКІ, В. КРУТАЛЕВІЧ, А. ЛІС, А. ЛОЙКА, А. МАРАЧКІН, В. РАКІЦКІ, Б. САЧАНКА, М. СТАШКЕВІЧ, К. ТАРАСАЎ (нам. галоўнага рэдактара), В. ЧАМЯРЫЦКІ, Я. ЮХО.

Мастакі рэдактар У. КРУКОЎСКІ.
Тэхнічны рэдактар Э. МІКІШЧАНКА.

Адрес рэдакцыі: 220029, Мінск, Старожоўская, 5. Тэл. 34-24-54, 34-26-50.

Здадзена ў набор 02.05.93. Падпісана да друку 16.06.93. Фармат 70×100^{1/16}. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 9,75. Ум. фарб. адб. 22,4. Ул.-вид. арк. 12,69. Тыраж 10 064 экз. Зак. 417.

Друкарня выдавецтва «Беларускі Дом друку». 220041, Мінск,
проспект Францішка Скарыны, 79.

Выходзіць 6 разоў на год.
Выдавецтва «Полымя»

© «Спадчына», 1993 г.

У НУМ АРЫ

ГІСТОРЫЯ І КУЛЬТУРА

Вячаслаў Ракіцкі. Першы крок «Вяртання»	2
Мікалаі Шкляёнак. Падзел гісторыі Беларусі	
на пэршыёды	4

ВЯРТАЕЦЦА ДА ЧЫТАЧА

Публіцыстыка з часоў БНР. Артыкулы	
Антона Луцкевіча	11

ДРАМАТУРГІЯ

Пётра Крэчэўскі. Рагнеда	16
--------------------------	----

ДАСЛЕДАВАННІ І МЕРКАВАННІ

Валянцін Грыцкевіч. Беларуска-рускія перася- ленні ў XV—XVIII стст.	31
--	----

Алесь Бель. «Крайна вытокаў»	38
Мікола Нікалаеў. Кірылічнае кнігапісанне ў	
Вільні ў XV—першай палове XVI ст.	47

ФРАГМЕНТЫ

Вацлаў Пануцэвіч. Кс. Вінцэс Гадлеўскі	51
--	----

ДАКУМЕНТЫ І ЛЮДЗІ

Лісты С. Рак-Міхайлоўскага	73
Русско-германскій добавочны договор от 27	
августа 1918 г.	76

ФУНДАМЕНТЫ

Юзаф Вольф. Князі на абшарах Вялікага	
Княства Літоўскага ад канца XIV ст.	82

* * *	
Генадзь Сагановіч. Невядомая вайна	
(1654—1667)	89

На першай старонцы вокладкі: пашт XVI ст. Сраб-
ра, ліццё і чаканка, гравіроўка, запачынне. Царква
Барыса і Глеба ў Наваградку. ДММ.

ПЕРШЫ КРОК «ВЯРТАНЬНЯ»

Ужо нават ніякавата пайтараць адносна гісторыі нашай, лёсу нацыі слова «жорстка», «несправядліва». Ад частага іх ужытку пачынаеш рэфлексаваць. Но і сапрауды мы якісь непадаўнцэнныя, што ня можам за сябе пастаяць, адно толькі канькаць, што нас пакрыўдзілі. Есьць мік намі, беларускім інтэлігентамі, і гэткія. А есьць і іншыя. Ды тыя ж самыя слова гучыць за іхных вуснаў як мужная праўда, што кліча на ўчынкі дзеяля аднаўлення ісціні ці, больш за тое, дзеяля вяртаныя народу ягонага духоўнага й матар'янага багацьця. Таго, што збралі ў нас сілаю або хітрыкамі, што й самі з прычыны сваіх нядбайнасці (часцьцей паслужлівасці) перад больш моцнымі ўладарамі) паразбазарвалі. Плён таленту беларусаў стаў уласнасцю расейцаў, палякаў, немцаў, літоўцаў, швэдаў дый іншых народаў.

Я ўсё гэта да того, што настаў час дзеяньня. І есьць людзі, якія начапілі працаўаць у тым кірунку, дзе ў абсяжнай будучыні нябачны фінал. Але пад ляжачы камень і вада не цячэ... Колькі год таму, калі

нават, здавалася б, зусім нямая загаварылі, беларуская інтэлігенцыя ўжо ня шэптам у акадэмічных ці пісьменыцкіх кібуціах, а на ўесь голас на старонках друку дый ва ўрадавых кабінетах паставіла праблему вяртаныя на Башкайчыну тых духоўных і матар'яльных каштоўнасціяў культуры, што ёй належалаць, але знаходзіцца ў музэях, бібліятэках, архівах іншых краін. Ад прамоваў і дыскусій, у тым ліку на старонках «Спадчыны», перайшли да справы. Так узынікла пры Беларускім фондзе культуры камісія «Вяртаньне», дзе аўтандаліся апантаныя высакароднай ідэяй людзі. І запрацаўвалі. Найперш заняліся складаньнем картатэкі, віпісам усіх тых каштоўнасціяў, што па разных прычынах апынуліся за мяжу. Гэта не было проста занатоўкі на паперы ўжо вядомага. Праца суправаджалася карпатлівымі пошукамі, што й дзе знаходзіцца, г. зн. зьбіраньнем інфармацый і ейнай навуковай апрацоўкай. Гэтае «зъбіраныне» часам нагадвала (і нагадвае) ледзь ня працу съследчага крымінальнага вышуку, настолькі лёс-

асобных багацьцяў заблытанаў ў гістарычнай пэрспэктыве, пакрыты таямніцам (то ёкіміналам). Да прыкладу, можна, напэўна, не адзін дэтэктывы раман напісаць пра тайну зынкнення найвялікшае рэліквіі — крижка Ефрасінні Полацкай. А колькі яшчэ трэба разгадаць у звязку з іншымі калекцыямі, што захоўваліся ў Магілёўскім гістарычным музэі, а затым, ужо ў сярэдзіне нашага стагоддзя, бясьследна зынкі. Вэрсіі, пошуки, знаходкі. І паралельна з гэтым усё тыя ж людзі «турбуюць» кіраунікоў краіны пра неабходнасць паставіць вырашэнныя праблемы на дзяржаўны ўзровень. Тым больш што інфармацыі ўжо назапашана багата. Цяпер ад дыпламатаў, парламентаў, народэ, першых асобаў Беларусі залежыць, ці будзе вырашыцца праблема на ўзроўні міждзяржаўных адносінаў.

На ўзроўні сваіх правамоцнасці і сваіх магчымасціяў яна зрабіла крок рашучы ды плённы. Ягоныя вынікі падсумаваныя на двухстах пяцідзесяці старонках датарынтынага зборніка дакументаў і архіўных матар'ялаў па праблемах пошуку ды вяртаныя нацыянальных каштоўнасціяў, якія знаходзіцца за межамі Рэспублікі Беларусь. Уражанье пасыля знаёмства з кнігай «Вяртаньне» незабыўнае.

Чытаю бысконцыя сыпісы-вопісы таго, што ўкрадзена, перададзена, вывезена і да т. п. І раптам уяўляю сабе, што ў выпадку перамогі спрэвідліўшыя ці Менску могуць зафункцыянуваць грандыёны музэй, карцінныя галерэі. Мяркуйце самі, ці такое гэта ўжо гіпэрбалізаване падрыйнанье. Толькі нямецкія фашысты вывезлі з Дзяржаўной карціннай галерэі БССР калекцыю заходнеўрапейскага жывапісу, у тым ліку творы майстроў флямандской ды італіянскай школаў XVII ст.; з Баранавіцкага мастакага музею — карціны Рэмбранта, Матэйкі, Жарко, калекцыю старажытных японскіх вазаў; з Гомельскага гістарычнага

лекцыях дзясяткаў краінаў. І так-
сама чакаюць вяртаньня на Радзі-
му, глыбокага, зацікаўленага пра-
читаньня нашчадкі тых, кім былі
створаныя, напісаныя. А пакуль доб-
ра, як першы крок, што назовы іхнія
занатоўваюцца, — систэматизуюцца,
зводзяцца ў каталог. Тыя з навукоў-
цаў, хто лісаў працы з гісторыі на-
роду, ягонай культуры, ведаюць, як
цяжка было адшукаць хоць бы ад-
рас таго ці іншага дакуманту, на-
кажучы пра доступ да яго. Цяпер-
жа, здаецца, будзе яшчэ цяжкай: заме-
жнымі сталі бібліятэкі й архівы
Літвы, Расеі, Украіны. Кожны радок
гэтая ўнікальная кнігі «Вяртаньне»
літаральна крычыць, заклікае да зма-
гання за аднаўленне справядлі-
васці, вяртання каштоўнасці ў
Бацькаўшчыне. Асобныя старонкі,
на якіх друкуюцца даклады сябrou
камісіі, іхнія перапіскі з музэям і
бібліятэкамі, дакладныя запіскі і вы-
ступы афіцыйных асабаў па гэтай
праблеме сведчаць, што праца
ідзе. Мы адчуваём ейную дынамі-
ку і шматлікія цяжкасці ды пера-
шкоды.

Наагул-жа, нават звычайнае пра-
читаньне менаванае кнігі простым
чытачом мае плён: яи могуць на вы-
клікаць захапленні пералікі тых
твораў, што былі створаныя ці на-
бытыя геніяльнымі людзьмі Бела-
русы, узьнікае больш глыбокое разу-
менне жорсткай у дачыненні да
нас гісторыі. І — надзея на тое, што,
хай і ў аддаленай перспектыве, на-
шае будзе нашым. І мы самі, і ўесь
свет, які карыстаецца тым, што ў
нас забралі, павінны ведаць пра ге-
ній беларусаў. Вось яшчэ адно важ-
нае поле дзеяніасці, якое мусіць
аб'яднаць інтэлігенцыю і дзяржаў-
ных асабаў, палітыкаў.

Вячаслаў РАКІЦКІ

Мікалай ШКЯЛЁНАК

ПАДЗЕЛ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ НА ПЭРЫЁДЫ

Патрэба дзяяльнасці гісторыі на пэ-
рыёды адчуваеца не толькі ў сус-
ветнай, але і ў спэцыяльнай гісто-
рыі аднаго народа, калі толькі раз-
глядаеца дайжэйши час яго жыцця.
Пэрыёды ў гісторыі — гэта хро-
нолігічныя пласці, выдзеленыя з
агульнасці масы фактаў, ілюструючыя
асобныя этапы эвалюцыі жыцця на-
роду. Яны зьяўляюцца якім касцяком,
на якім узьнімаецца ўесь гісто-
рычны будынак. Калі падзел гісто-
рыі на пэрыёды будзе мець заганы,
тады ўесь будынак гісторыі народу
будзе абапірты на кволым або фаль-
шывым фундамэнце.

Дзяяла падзелу гісторыі на пэрыё-
ды трэба перш-на-перш установіць,
якія перамены ў жыцці народу па-
вінны лічыцца найглыбейшымі. Гэ-
тыя перамены абавязаныя дату ў
эвалюцыі гісторычнага жыцця на-
роду. Здарэніе, катарае выклікала
перамены, прымаеца за пачатак
або канец пэрыёду. Гэтыя рашаю-
чыя здарэнія бываюць часта адна-
роднымі з тымі, эвалюцыя якіх
даслыдеуцца, але дужа часта яны
бываюць накшага роду і бяруцца з
чужое гісторыі.

Пэрыёды павінны будавацца ад-
паведна да эвалюцыі шматлікіх ро-
даў фактаў. З гэтай мэтай трэба шу-
каць здарэнія, катарае абавязаны-
ца пэрыёду адначасна ў найважней-
шых галінах жыцця народу. Згэтуль
вывад, што падзел на пэрыёды буд-
зе залежны ад зъвесту ў шырыні
даслыдэў гісторыка. Калі, прыклад-
ам, абмежавацца толькі палітыч-

Друкуеца паводле выдання: «Запісы Бела-
рускага Навуковага Таварыства». Вільня,
1938 г., сш. I.

ным жыццём народу, дык падзел
на пэрыёды можа быць іншым, чым-
ся тады, калі даць адначасна абраズ
эвалюцыі духове й матэрыяльнае
культуры народу. У вапошнім пры-
падку за аснову падзелу на пэрыёды
траба выбіраць здарэніні, катарае
выклікалі змены ўва ўсіх даслыда-
ваних галінах жыцця.

Дагэтуль у беларускай гісторыі
трымаеца падзел не на чатыры пэ-
рыёды: 1) палацкі (ад IX да паловы
XIII ст.), 2) літоўска-беларускі (ад
паловы XIII да паловы XVI ст.), 3)
польскі (ад паловы XVI да канца
XVIII ст.) і 4) расейскі (ад канца
XVIII ст. да вялікай рэвалюцыі на
Усходзе Еўропы). Гэтага падзелу
трымаеца ведамы беларускі гісто-
рык праф. Ігнатоўскі і ў сваім «Ка-
роткім нарысе гісторыі Беларусі»
дае абсанаваныя яго.

Ня трэба доўга спыняцца, каб па-
казаць, што гэты падзел ня выдзер-
жавае крытыкі.

Наўперед, што азначае палацкі
пэрыёд гісторыі Беларусі? Проф.
Ігнатоўскі бачыць тут пару цалком
незалежнага існаваньня беларускага
народу. Гэта адзнака, спаканая ім
у даўнейшай Полаччыне, трэба ду-
маць, здэцыддавала або назове ўсяго
пэрыёду. Дае гэта, аднак, няправиль-
ны пагляд на істоту гэтае пары.

Полаччына ніколі не абымала ўсіх
беларускіх земляў, усяго беларускага
народу. Гэта была адна з найма-
гутнейшых беларускіх воласцяў
(княстваў), побач з катарае існавала
смаленская воласць, што абымала
малу меншай, як роля
Полаччыны. Роля Смален-
шчыны ў гэтую пару беларускай гісто-
рыі была ані меншай, як роля
Полаччыны. Гэтыя два незалежныя
княства згулялі ў найдаўнейшай бе-
ларускай гісторыі аднолькава важ-
ную ролю і аднолькава заслугуюць
на ўвагу.

Аднак апрача Полаччыны і Сма-
леншчыны беларускімі воласцямі
былі турава-пінская й северская.
Праўда, на мелі яны гэтака значэнь-
ня, як Смаленшчына і Полаччына,

аднак гісторыі іх павінна быць пры-
свячана належная ўвага. Ни можа
быць тут перашкодай тое, што се-
верская воласць была ўесь час, а
турава-пінская — у некаторых ма-
ментах у залежнасці ад небеларус-
кіх палітычных і культурных цэнт-
раў.

Таму азначэнне гэтага пэрыёду
адно толькі як палацкага не дае пра-
вільнага аб ім паніяцця, хоць і га-
варылася тут з большага і аб іншых
валасцяў. Прынцып pars pro toto
ня можа быць ужываны ў гісторыі.

Няправільным ёсьць таюка азна-
чэнныя другога пэрыёду ў беларус-
кай гісторыі, як літоўска-беларуска-
га. Пэрыёд гэты паводле праф. Іг-
натоўскага, паўтараючага тут выва-
ды чужых гісторыкіў, начаўся злу-
чэннем у палове XIII ст. літоўскім
плямёнамі ў адно гаспадарства рас-
цяруючымі і падупалых беларускіх
земляў. Гэтае новае гаспадарства дас-
тала назоў Вялікага Княства Лі-
тоўскага. У ім, кажа Ігнатоўскі, кі-
руе гаспадар ліцьвін, а пануе куль-
тура й мова заняпала палітычна
Полаччыны.

Калі назваць гэты пэрыёд літоў-
ска-беларускім, дык трэба выяс-
ніць, у чым выявілася роля літоўска-
га складавога элементу ў жыцці
беларускага народу ў разгляданым
пэрыёдзе. Проф. Ігнатоўскі не вы-
ясняе, у чым трэба шукаць глыбей-
шую ролі гэтага літоўскага элементу.
Астаецца толькі, як адзіны аргу-
мент, тое, што ў гэтым пэрыёдзе
ліцьвіні ї беларусы жылі ў суполь-
нім гаспадарстве і супольна ім кі-
равалі. Але ў Вялікім Княстве жылі
і ўкраінцы, дык чаму не назваць яго
літоўска-беларуска-ўкраінскім? Зна-
чыць, толькі што разгледжаны аргу-
мент праф. Ігнатоўскага, як паба-
чым і ніжэй, ёсьць няістотны, неха-
рактэрны дзеля азначэння пэрыё-
ду і не выявляе ягоне істоты. Ап-
рача таго, Ігнатоўскі лішне скара-
чы гэты пэрыёд да паловы XVI ст.
(Люблінскае вуні 1569 г.). Люблін-
ская вунія ія можа быць канчаль-
ной датай гэтага пэрыёду, бо яшчэ

паслья гэтай вуніі фактычна незалежнасць Вялікага Княства Літоўскага існавала прынамся да съмерці вялікага канцлеря Льва Сапегі (+ 1633 г.). Пара дзейнасці Л. Сапегі, каторая прыпадае паслья Люблінскае вуніі, у гісторыі беларускага пісьменнасці й культуры завецца нават «златай». Трудна аднесці яе да польскага пэрыёду ў гісторыі Беларусі. Люблінская вунія, хоць фармальна падкапала асновы самастойнасці Вялікага Княства, але прынамся да паловы XVII ст. ня мела вялікшага практычнага значэння, чымся ўсе папярэднія вуніі, каторыя на дзеле ні ў чым не парушалі фактычнае самастойнасці Вялікага Княства Літоўскага. З гледзішча тагачасных беларускіх інтарэсаў, усе вуніі з Польшчай разглядаюцца як навыгадныя ўмовы з чужым гаспадарствам, выкліканыя вонкавымі абставінамі. Канцом гэтага пэрыёду трэба было-б лічыць прынамся другую палову XVII ст., калі незалежнасць Вялікага Княства перастала існаваць фактычна.

Напасльедак, няправільным ёсьць азначэнне і двух апошніх пэрыёдаў у беларускай гісторыі, як польскага й расейскага, каторыя раздзеляюцца падзелам Польшчы [канец XVIII стаг.]. Гэтая назовы можна было-б пакінуць, каб пісаць гісторыю беларускага тэрыторыі. Тады, магчыма, была-б канцэпцыя, што пэрыёды павінны азначацца назовам гаспадарства, да якога беларуская тэрыторыя адыйшла. Але калі пісаць гісторыю беларускага народу, гэткі падзел ня можа ўтрымліцца. Дый калі пагадзіцца з канцэпцыяй Ігнатоўскага, польскі пэрыёд будзе мець тыя-ж заганы, што і полацкі, бо ад пачатку яго ладная частка Беларусі была ўжо пад Москвой. Ні можна апіраць гэтага падзелу і на польскіх або маскоўскіх упłyvах у разгляданых пэрыёдах на беларускага жыцьцё. Ад пачатку польскага пэрыёду беларускі народ складаўся ўжо толькі з сляянства і мяшчанства ды часткова шляхты, панства-ж

было ўжо ў масе спольшчана. Польскія-ж упłyvы на беларускае сляянства й мяшчанства ў г. зв. польскім пэрыёдзе былі амаль ніякія. Калі-б апіраць пачатак польскага пэрыёду на польскіх упłyvах на беларускае панства, дык яго трэба было-б шукаць значна раней — перад Люблінскай вуніяй. Але ня можна дзяліць гісторыі народу на пэрыёды, кіруючыя эвалюцыю аднае клясы наслененія. Гэтае самае можна склаць і аб расейскіх упłyvах. Апрача таго, мяжой гэтых двух пэрыёдаў ня могуць быць падзелы Польшчы. Значэнне апошніх у беларускай гісторыі ёсьць амаль ніякое. Падзелы Польшчы выклікалі адзіна толькі змену валадара ды невялікія перамены ў адміністрацыі, істота-ж жыцьця беларускага народу астаслася тая самая, што і да падзелаў. Принамся да 1830 г. і навет да 1863 г. быў загвартанаваны расейскімі ўладамі далейшы ўплыв польскай культуры на беларускую шляхту і часткову мяшчанства. Гэты ўплыв асабліва дайцеў ў знакі за часоў дзейнасці віленскага юніверсітэту. Роля апошняга ў сэнсе пашырэння польшчыны ў Беларусі ёсьць агульна ведамай. Толькі паслья 1863 г. Расея з'яўвінула вялікую ўагу на Беларусь і паступова пачала правадаіць свае ўплывы і змагацца з польскімі. Таму, калі-б і трымацца гэтых пэрыёдаў, як польскага і расейскага, ды мяжу між імі трэба было-б перасунуць на 1863 год.

Я бачым, калі-б навет пакінуць разгледжаны падзел беларускай гісторыі на пэрыёды, дык ён выма-гае шмат паправак. Але гэты падзел ня можа астасцца з прынцыпавага пункту гледжання, бо ягоная канцэпцыя, абапёртая ці то на сужыцьці беларусаў з ліцвінамі, ці на прынадлежнасці Беларусі да Польшчы або Расеi, ёсьць абымльная. Як сказана на пачатку, у васнову падзелу гісторыі на пэрыёды павінны быць пакладзены тыя факты, каторыя выклікалі перамены ў сцэльнасці палітычнага й культурнага жыцьця

народу. У гісторыі Беларусі гэтыя зваротныя пункты ня лучыліся з го-лымі фактамі пераходу ў склад Польшчы або Расеi. Зразумелая рэч, што сам факт пераходу ў склад чужога гаспадарства выклікаў некаторыя перамены, і ў гэтым яго значэнне, але адсюль яшчэ далёка да таго, каб прыпісаць яму рашающую ролю ў падзеле гісторыі Беларусі на пэрыёды. Канцэпцыя падзелу гісторыі Беларусі на пэрыёды павінна ў прынцыпе апірацца на тых пераменах, каторыя прадстаўляюць пераломныя маменты ў эвалюцыі цэласці яе арганічнага жыцьця.

Прынамся гэтую апошнюю канцэпцыю і шукаючы пераломных пунктаў у жыцьці беларускага народу, каторыя моглі бы быць пакладзены ў васнову падзелу яго гісторыі на пэрыёды, трэба перш-на-перш сканстатаўваць наступную бяспэречную агульную тэзу. Паасобныя этапы эвалюцыі розных галін жыцьця беларускага народу быў ў цеснай сувязі з эвалюцыяй беларускага гаспадарсьцівнасці. Сілы народу найблей выявляюцца тады, калі гаспадарсьцівнасць яго была наймагутнейшая, заняпадалі, калі заняпадала апошнія. Можна, ясна, разглядаць гаспадарсьцівнасць як функцыю шматлікага роду дзейнікаў, але трэба адкінуць лічэнне яе вылучнай функцыяй сацыяльных адносін. Апошні згулялі вялікую ролю ў фармаванні беларускага гаспадарсьцівнасці, але роля гэтая была далёка ня вылучнай прычынай. Таму трэба адкінуць шуканье галоўных прычын эвалюцыі і пераломных у ёй пунктаў толькі ў сацыяльных адносінах.

Разгледаючы беларускую гаспадарсьцівнасць, як функцыю шматлікіх дзейнікаў, і падчыркнуўшы сувязь эвалюцыі палітычнага, сацыяльнага й культурнага жыцьця беларускага народу з эвалюцыяй яго гаспадарсьцівнасці, у гэтай апошній трэба шукаць аснову дзеля падзелу беларускага гісторыі на пэрыёды.

На гэтым падрубе гісторыю беларускага народу трэба было-б падзяліць на наступныя тры пэрыёды:

1) пэрыёд асобных гаспадарств ад IX да паловы XIII ст.

2) пэрыёд суцэльнага гаспадарства-цівенасці ад паловы XIII да канца XVII стагодзідзя.

3) пэрыёд упадку беларускага гаспадарства-цівенасці ад канца XVII да апошняга часу.

Першыя два пэрыёды абыймаюць Беларусь незалежную з тэй рэзвіцай, што ў першым пэрыёдзе незалежнасць беларускага народу існавала пры нястачы суцэльнага гаспадарства.

Спінімся падрабязней над гэтым падзелам.

1) Гісторыя зас্লыпяе беларускія плямёны на даволі высокай ступені арганізацыйнага й культурнага жыцьця. Хоць пачуцьцё радні між беларускімі плямёномі было вялікае, аднак у першым пэрыёдзе, падобна да іншых народаў, беларусы ня мелі аднаго суцэльнага гаспадарства. Існавала некалькі апрычоных палітычных арганізмаў. У гэтых апрычоных арганізмах, валасьцёх, пануе ў кожным сваі асобная гаспадарсьцівнасць-улада, каторая імкнешца да незалежнасці ад іншай. З гэтых воласьцяў наймагутнейшымі былі: палацкая, смаленская й турава-пінская. Іншыя былі ў залежнасці ад іх або ад зусім чужкое гаспадарсьцівнасці. Кажная з пералічаных воласьцяў мела даўжайшы або карацейшы пэрыёд незалежнага існавання, а калі гублялі незалежнасць, дык імкнела-лася яе звярнуць. У кожнай воласьці палітычным жыцьцём кіравала свае собсke вечы, якое запрашала князя; яно-ж выганяла яго, калі не падабаўся. Затым, характэрнай адзнакай гэтага пэрыёду быў падзел Беларусі на незалежныя воласьці, нястача адзінай гаспадарсьцівнасці. У кожнай воласьці складаліся юнакі сацыяльныя й культурныя адносіны. Гэтай азіакі не патрапілі зынвіляваць тая дзейнікі, каторыя ўжо ў гэтым пэрыёдзе пхалі воласьці да

агульний салідарнасці. Галоўнымі з гэтых дзеяньняў былі наступныя.

а) Небяспека ад вонкавых варагоў. Тры наймагутнейшыя беларускія воласьці Полаччына, Смаленшчына й Турава-Піншчына мелі сваіх асобных варагоў. Змаганье з імі было натолькі цяжкое, што воласьці стараніліся ад барацьбы між сабой. Таму мы ня бачым колькі-небудзь вялікіх закалотаў між гэтымі воласьцямі.

в) Хрысьцянства. У першым пэрыядзе хрысьцянства ўсходняя абраду мірна заваявала беларуская плямёны і паступова выціскала пагансскую рэлігію. У пашыраныні хрысьцянства, якое і перамагло, быўлі зацікаўлены беларусы-хрысьцяне, незалежна ад прыналежнасці да тэй або іншай воласьці. Адзінства рэлігіі ўзмацівала пачуццё салідарнасці да супольнай паходжанія. Хрысьцянская культура ў гэтым пэрыядзе адноўлівала высака стаяла ў Полаччыне, Смаленшчыне й Турава-Піншчыне, перапілавалася з воласьці ў воласьць і як бы зацірала між імі межы.

с) Гандлёвяя зносіны з замежнымі краімі, асабліва з Рыгай і Немцамі, прымушалі Полаччыну і Смаленшчыну выступаць сумесна і рабіць супольныя гандлёвяя ўмовы. Прымаючы пад увагу, што замежны гандаль у першым пэрыядзе быў надтаджыўлены, дзеяньні гэтых меў важнае значэнне ў фармаваніі агульной салідарнасці між воласьцямі.

Вынікі дзеяньняў гэтых фактараў выявіліся станаўчай у другім пэрыядзе гісторыі Беларусі. У першым яны ня здолелі зыністожыць характарнай яго азнакі — падзелу Беларусі на незалежныя воласьці з апрычонымі сацыяльнымі й культурнымі адносінамі.

2) У палове XIII ст. у заходнім куце беларускіх земляў — Наваградчыне, Слонімшчыне, Ваўкавышчыне й Горадзеншчыне паўстае новы гаспадарсьцьвены беларускі цэнтр, памінені гаспадарства Міндаўгава. Гісторыя зас্পяла гаспадар-

ства Міндаўгава якраз на гэтых беларускіх землях. Адлюль Міндаўг, забясьпечыўшы ўмовамі з крыжакамі і Галіцкай Русью ў 60-х гадох XIII ст., стоячы на чале беларускай дружыны, што рэкрыватавалася галоўна з пералічаных земляў ды ў якой было шмат зьбеларушчаных або не аўкштоцаў і яцьвягаў, рушыў на заваяванне Аўкштоты і пасыла Жамойці [у якіх жылі тады цяперашнія ліцьвіны]. Упорыстая гэта была барацьба, і, як падае летапісец, Міндаўг пасыля заваявання Аўкштоты й Жамойці быў там забіты. Сын яго Войшалак, у хрышчаныні Лаўрыш, зусім ужо зьбеларушчаны, сядзеў тады ў Пінску. Па съмерці бацькі з беларускай сваей дружынай і пры памозе Галіцкай Русі [з князем каторай ён быў у свяцтве] вырушыў ён на пакараныя і новае заваяванье Аўкштоты і Жамойці, і гэта, як падаюць летапісцы, яму удалося. Аднак ён зрокся гаспадарсьцьвеннай улады і пайшоў у манастыр. Паводле тагачаснага звязу, які прынісся ў новым гаспадарсьцьвye, на княжы пасад быў пакліканы святы Войшалак із Галіцкай Русі — Шварна. Толькі што паддабіцца Аўкштоты і Жамойці [апошняня цярпела шмат ад крыжакоў] даўжыши час бы былі надта слаба звязаны з новым гаспадарствам, і

1 Траба адкінуць раздзымуханую польскімі гісторыкамі і прыманую бяскрытычна расейскімі г.зв. ззорыю «літоўскай экспланcії» на беларускія землі. Прыняць гэтай ззору не магчымы, бо ёй пэршыць гісторычны факты. Міндаўг не із Жамойці або Аўкштоты заваяваваў беларускія землі, а наадворт, як прызнае настав Г. Лайманскі («*Studia nad roszczałkami społeczeństwa i państwa litewskiego*»), з беларускіх земляў Наваградчыны, Слонімшчыны, Ваўкавышчыны ды Горадзеншчыны, дзе падастала яго гаспадарства, рушыў на заваяванне Аўкштоты і Жамойці. Факт, што на тэрыторыі Беларусі з'яўляліся літоўскія разбойніцкія банды з мэтамі грабежы, зусім ня ёсьць доказам «літоўскай экспланcії». Магутныя беларускія гардычаста запрашалі на княжы пасад ліцьвякі, аднак гэта ня сведчыла аб «паддабо» гораду, воласьці, бо гэткі князь залежыў такжо ад вечо (зэмства). Квазі гэта патрабуе распрацоўкі, і мы не адночы яшчэ да яе вернемся.

там усьцяж адбываліся забурэнні. Прыходзілася трывамаць там навет асобнага князя, залежнага ад князя беларускага. Астачай гэтага ёсьць спатыкана пазнейшы факт дуалізму ў кіраваніі новым гаспадарствам [на Аўкштоте і Жамойці сядзеў асобны князь], які існаваў у поўнай меры яшчэ за Альгерда [тады ў Жамойці і Аўкштоте князём быў Кейстут]. На пасад вялікага князя трэплячым часам і гэты малодшы жамойцкі князь.

Усе беларускія землі, як Полаччына, Піншчына, Меншчына, Віцебшчына і іншыя, самахоць прылучаліся да новага гаспадарсьцьвенага цэнтра.

Немагчымы навет установіць точных датай, калі асобны беларускія землі ўвайшли ў склад новага гаспадарства. Толькі Смаленшчына, найбольш аддаленая, дзе валасная традыцыя наймацнейшай утрымалася, прабавала апірацца, аднак ужо за Вітаўта і яна прылучылася да Вілікага Княства.

Наступныя прычыны здэцыдавалі аб хуткім задзіночаныні ўсіх беларускіх земляў у новым гаспадарсьцьвye:

1) Гаспадарства Міндаўгава ад свайго паўстання было беларускае.

2) У новым гаспадарсьцьвye была заснована праваслаўная мітраполія ў Наваградку (1291), і гэты факт меў тады колесальнае значэнне, адрываючы беларусаў у рэлігійным адношанні ад Кіева.

3) Новае гаспадарства будавалася на аснове шырокіх фэдэраций, і ў чым не парушаючы старых парадкаў у валасьцях, і давала ім моцнае падтрыманьне і абарону ад вонкавых варагоў.

Апрача Жамойці і Аўкштоты ў новым гаспадарсьцьвye апнулася і частка ўкраінскіх земляў. Аднак на траба прадстаўляць гэтага факту як нейкай магутнай экспланcії новага гаспадарства. Украінскія землі быўлі надта лёгка далучаны тады, што яны канчатковая быўлі зруйнаваны татарамі.

Этакім парадкам другі пэрыяд гіс-

торыі Беларусі пачынаецца задзіночанынім усіх беларускіх земляў даўнейшай воласьцю ў вадно гаспадарства. Існаванье гэтай адзінай беларускай гаспадарсьцьвенасці ёсьць характарнай азнакай усіго пэрыёду. Новае форма гаспадарсьцьвенага жыцця выклікала перамены ў сацыяльных і культурных адносінах беларускага народу, раўняючы іх паступова ўва ўсім гаспадарстве. Праз уесь час другога пэрыёду Вілікага Княства астаецца беларускім. Беларускія землі творцы вялізарную большасць яго тэрыторыі, і ў ім пануе беларуская культура й язык. Існаванье ў новым гаспадарсьцьвye жамойцінай, аўкштоцаў, украінцаў, каторыя мелі ўсе магчымасці апрычонага разьвіцця, не пазбаўляе яе беларускага характару.

Частыя войны з Москвой, татарамі ды крыжакамі прымушалі Вілікага Княства шукаць саюзников. Найбольш натуральным саюзникам здавалася Польша, каторай такжа пагражала вонкавая варагі, дый яна також шукала саюзникаў. Між гэтымі гаспадарствамі паўстаючы умовы, званыя «вуніямі». Умовы гэтыя, часта нявыгодныя, не адбіралі Вілікагу Княству характару незалежнага гаспадарства. З польскага боку, аднак, можна зацеміць спробы падпарадкавання Вілікага Княства Польшчы. У гэтым сэнсе польскія ѹмкненікі знаходзяць унутры гаспадарства саюзника ў васобе нова-паўсталай шматлікай шляхты — беларускай, жмудзкай, украінскай, каторая, імкнучыся да зদабыцца сабе якнайшырых прывілеяў, якія ўжо мела польская шляхта, адчыняла польскім уплывам дэльверы і першая паддавалася гэтым уплывам. Абароннікамі самастойнасці Вілікага Княства быўлі магнатаы, што трымалі шляхту ў паслухімянасці. Беларускія магнаткі роды таго часу — Сапегі, Хадкевічы, Астроскія, Валовічы, Агінскія, Радзівіллы і інш., выдалі многа шырока патрыётава і абароннікай беларускага гаспадарства і добра яму заслужыліся.

У другой палове XVI ст. сталіся факты, каторыя ўскalыхнулі фундаментамі гаспадарства. Накіненая прымусам, Люблінская вунія 1569 г. зьяўляеца адным із гэтых важкіх фактав. Другім гэткім фактам была Берасцейская рэлігійная вунія 1596 г., каторая мела значна вялікае значэнне ў падарваныі беларускай гаспадарсцьвенаасці. Берасцейская вунія распаліла агонь унутранай рэлігійнай барацьбы ў беларускім народзе. У той час, калі ў суседзяў палякоў раззвівалася прыгоже пісменства, найлепшыя беларусы аддавалі сваі сілы на рэлігійную барацьбу. Ад даты Берасцейской вуніі ў даволі шыбкім тэмпе заняпадае ў Беларусі съвецкая літаратура і ў хваравітм тэмпе расце схаластычна, рэлігійна. Чэзьне такжа ранейшая рэлігійная толеранцыя. Барацьба між праваслаўем, з аднаго, а католіцтвам і вуніяй, з другога боку, дала повад Маскве і Польшчы ўмешваца ў беларускія справы. Зьяўляючыя законы, скіраваныя супраць праваслаўных. Шляхта, здаўшы сабе роўныя з польскай прывілеі, пераймае польскую культуру, якая тады стаяла вышэй за беларускую. Паступова выхадзяць з гісторычнае арэны магнація роды, колішнія верныя абаронікі незалежнаасці гаспадарства. Беларуская мова памалу выхадзіць з ужытку ў вышэйших сферах, і ў 1697 г. афіцыйна перастае быць мовай урадзай. Беларускімі астаюцца толькі сялянства і мяшчанства ды часткова шляхта (дробная), але гэтыя клясы ня мелі тады значэння.

З адыходам з беларускай гісторычнай арэны буйной шляхты й магнатаў у канцы XVII ст. беларуская незалежная гаспадарсцьвенаасць і культура абрываецца. Сымбалічным канцом гэтага пэрыёду можна лічыць год 1697.

3) У трэцім пэрыёдзе беларускі народ ня мае собсke гаспадарсцьвенаасці і ня мае сваіх культурных вярхоў — панства й магнатаў, якіх утраціў. У гэтым пэрыёдзе Беларусь

тэртыярнальна — яшчэ і да падзеялі Польшчы — належыць таіка часткові і да Маскоўскага гаспадарства. Пасля падзелу Польшчы ўся тэртыорыя Беларусі адыйшла да Масквы. Можна сказаць, што амаль да паўстання 1863 г. польскія ўпływy на беларускую шляхту і мяшчанства паглыбляліся. Толькі пасля паўстання 1863 г. расейская ўлада пачынае ходацца з польскімі ўпływамі і звадзіць расейскія. Апошнія былі навялікшыя ў тэй частцы Беларусі, каторая найраней адыйшла да Масквы. Расейская ўпływy не здабылі спольшчанай беларускай шляхты, мала адбіліся на беларускім сялянстве (пераважна праваслаўным), але мелі некаторы посьпех у праваслаўным беларускім мяшчанстве.

У трэцім пэрыёдзе беларускімі астаюцца ўжо толькі сялянства і мяшчанства. Прыгонная гаспадарка і жорсткі сацыяльны ўцік перашкаджалі даўжыні час гэтым класам выявіць сваю здольнасць да жыцця. Толькі пасля скасавання прыгону ў 1861 г. адчынілася для беларускага сялянства і мяшчанства магчымасць паляпшэння матэрыйальных умову жыцця, здабывання асветы. Вырослыя пасля скасавання прыгону пакаленіні сялянства і мяшчанства пачынаюць выдаўца із свайго асяродзьдзя прадстаўнікоў культурнага, палітычнага і сацыяльнага вызвалення народу.

У першай палове XIX стаг. пачынаеца адраджэнне беларускай пісьменнаасці. Прынесеная і ў Беларусь з Заходняй Эўропы новая кірункі ў літаратуры (рамантызм і інш.) прымушала некаторыя адзінкі із спольшчанай беларускай шляхты цікавіцца мовай, звычаямі, легендамі, паглядамі беларускага сялянства. У беларускай мове зьяўляючыя першыя новыя съвецкія творы. Лічба шляхоцкіх пісьменнікаў, што пісалі і пабеларуску, зрастаете. У творах гэтых пісьменнікаў пачынае выявіяцца і думка палітычнага адраджэння беларускага народу.

Вяртаецца да чытача

ПУБЛІЦЫСТЫКА З ЧАСОЎ БНР

75 гадоў мінула з таго часу, калі была абвешчаная Беларуская Народная Рэспубліка, якая стала найважнейшай гістарычнай вехай на шляху культура-нацыянальнага Адраджэння, аднаўлення беларуское дзяржаўнасці. Адразу ж пасля абвешчання БНР разгарнулася шырокая праца па тэарэтичным аргументаваніі права беларускага народа мець уласную дзяржаву, ішлі пакутлівы пошуки беларускага шляху. Ці здолныя беларусы стварыць незалежную дзяржаву і кіраваць ёю? Што пакласці ў аснову, падмурок дзяржаўнага будаўніцтва, каб гмах новае дзяржавы быў трывалы? Увогуле, ці з'яўляючыя беларусы нацыя, а беларуская мова — асобнай мовай? Што ролю можна зрабіць дзесяці аднаўлення беларуское дзяржаўнасці ў даволі неспрэдильных імаворах таго часу? Гэтыя і іншыя пытанні шырока аbjektoўвалися на старонках беларускіх газетаў і часопісаў, якія выходзілі ў той час. У 1918 г. у Менску выдаваліся «Вольная Беларусь», «Беларускі шлях», «Крыніца» (лацінкай), «Беларуская земля», часопіс «Варт», а ў Вільні — «Гоман» (кірыліцай і лацінкай). Выходзілі газеты і ў павятовых цэнтрах. Дарожы сказаць, што многі ідэі, выказаныя ў той час, не страйцілі сваёй актуальнасці і сёння. «А наўку мінчӯшчыны асабліва патрэбна нам цяпер, калі мы адбудоўваем нашу дзяржаўнасць!», — пісаў А. Луцкевіч у 1918 г. Прапануем некалькі ягоных артыкулаў, змешчаных у «Гомане» пад псеўданімамі I. Мялешка і А. Новіны.

АБ ДЗЯРЖАЎНЫМ БУДОЎНІЦТВЕ

Статья Антона Новіны

Як для кожнага народу, так і для нас, гісторыя — гэта жывая кніга жыцця. Яна дae нам магчымасць познаці агульны кірунак раззвіцця нашага народу, а разам з тым выкryвае прычыны нашага пазыўнейшага ўпадку — ажно да апошніх часоў уваскращэння. А наўку мінчӯшчыны асабліва патрэбна нам цяпер, калі мы адбудоўваем нашу дзяржаўнасць.

Углядаючыся ў эпоху тварэння нашай старой дзяржаўнасці, мы зусім не знаходзім у ім таго прынцыпу, які ляжыць звычайнай ў аснове дзяржаўнасці другіх народоў: прынцыпу нацыянальнага. Магутна сіла цягнення беларускіх зямель да Балтыцкага мора, які да вольнага выхаду на ўсход съвет, прымусіла нас гуртавацца, як калі дзяржаўнага ядра, калі літоўскага племя, залёшчага на дарогах наших добра. І хэць ў часе нашага супольнага з літвінамі дзяржаўнага жыцця ў межах Вялікага Князьства Літоўскага мы бачым, расцьцвет нашае нацыянальнае культуры, хаця наша мова была мовай гасударственнай ва ўсей

Літве, хаяц мы далі літвінам нашы нормы права і асновы грамадзянскаго быту,— аднак прынцып абароны рознапламённай дзяржавы стаў у нас вышэй прынцыпу нацыянальнага, і эта было прычынай таго, што, зліўшыся з польскай дзяржаўнасцю, мы не здолелі дасць адпору польскаму нацыянальному націску і, разам з утратай асонасці гасударственнай, утрацілі ў вышэйшых станах сваю нацыянальнасць. Праўда, гэта сталася ня без барацьбы,— толькі і барацьба за нашу нацыянальную самабытнасць вялася под штандарам не нацыянальным, а рэлігійным. Дарэчына паддзенікі людзі — патрыоты (як Васіль Цяпінскі і інш.) паднімалі свой голас с прызываў да вышэйшых станаў дзяржавца сваёй нацыянальнасці і сваёго языка: як раней прынцып дзяржаваўнасці, так пасля рэлігія засланілі сабой аснову нашага быту — прынцып нацыянальны.

Доўгая польская, а пасля маскоўская няволя не давалі магчымасць беларусам збудзіцца нацыянальна, бо ўсе нашы творчыя культурныя сілы забіралі полякі і маскалі. Аднак магутны паўр'яд волі, які дзеўся націсці век аўгрынью у век адраджэння нацыянальнасці, дайшоў урэшті і да нас. І вось ужо у першай палове XIX ст. мы бачылі спробы паднімць беларускі рух. Але першыя спробы былі зроблены не на грунце чиста нацыянальнага, а на грунце тэканавым, «крайовым»: пад той час ідэя краю, населенага некалькімі нацыянальнасцямі, стала наперадзі ўсіяго, і тыя, хто браўся будзіць беларусаў, былі нацыянальна далёкімі ад іх. Вось чаму акно да канца XIX ст. спробы нацыянальнага адраджэння беларусаў канчаліся звычайнай нічым, і толькі век дваццаты, калі ўрэшті зварухнуліся мільённыя масы беларускага «простага» народу, калі гэтая «простая» людзі ўрэшті пранікліся нацыянальнай свяродомасцю,— даў сапраўдны пачатак беларускага адраджэння.

Пад нацыянальнымі штандарамі адрэтуль ішла ўся беларуская культурная і грамадзкая работа, на грунце яе вырасла вялікая ідэя будавання нацыянальнай дзяржавы, каторай было сужана ў результатзе сусветнай войны быць праведзенай у жыцці: на нашы вакох Беларусь сталася незалежная дзяржава. І ўтым, што гасударственнае творства беларусаў абапёртана на нацыянальную аснове,— запаведзе яснае будучыны нашага народу.

Нікому на тайна, што доўгі сцяг новаўтвораных гасударственных арганізмаў свой быт атрымаў толькі дзякуючы тому, што дужэйшым за іх палітычнымі сілам было карысна іх існаванне. Но шмат каму прыкроў аб гэтым гаварыць, мо гэта балаўча для тых народу, каторыя аказаліся забуйкай на чужацкіх руках,— а ўсё-ж такі гэта — факт. Вось-ж, калі самыя народзіны гэтых дзяржав аснованы на чужой волі, дык і далешы ёх быт можа быць залежным ад тэй-же волі, а пры ненамысных палітычных варунках яны проста могуць загінуць. Ясна, што і прызнаньне і ўмацаваньне незалежнага дзяржаваўнага быту Беларусі так сама залежны ад агульных палітычных варункаў. Вось-ж, каб пры змене гэных варункаў на нашу некарысць не пагубіа і наша дзяржава, мы павінны ў аснове яе палахыць нешта такое, што будзе трывала вечна, што не залежыць ад тых ці іншых наплыўв. А гэта і ёсьць аснова нацыянальная, каторая не разваліца датуль, дакуль жыць будзе беларускі народ.

Будаваць незалежную Беларусь павінны самі беларусы — і то беларусы нацыянальна съядомыя, беларусы, каторыя не на словах толькі, а на жывым дзееле — усім сваім жыццём, кожнымі сваімі крокамі умацоўваюць беларусчыну. Мы павінны ціяле больш, чым калі, съцергаячыся так-званым «тоже беларусов», каторыя, называючы сябе беларусамі, маюць у душы толькі пагарду да сваёі мовы, да сваіх братоў сярмяжных, да ўсіго роднага, беларускага. Благі той будаўнічы, каторы зкладае фундамэнты вялізарнага гмаху з нягоднага матэріялу: яго будынка ня будзе мець моці і хутка разваліца. Вось-ж, каб будоўля незалежнай Беларусі і не развалілася, каб пры найгоршых для нас варунках мы астайліся самі сабой, траба ў аснову нашага дзяржаваўнага будоўніцтва палахыць чистую беларускую нацыянальную ідэю.

Антон НОВІНА
м. Вільня

Примечаніе.

Трактавемый Антоном Новіной вопрос мы ставим во главу угла всей нашей политики, всей нашей общественной и культурно-просветительной работы. Считаем, однако,

необходимым заметить, что оборона национального вопроса должна ити всеми путями, по которым только можно достичнуть цели. Вот почему, стойко защищая ее нашим белорусским государственным строительством национальный вопрос, какъ базу нашего существования, мы, опубликовав некоторые материалы или печатая статьи и не на белорусском языке, считаем это вполне отвечающимъ нашимъ зада-чамъ.

Как Мессии, ждём того дня, когда в этомъ минует всякая надобность.

Редакция

(«Варта», 1918, № 1, каstryчнік)

БУДАВАНЬНЕ ДЗЯРЖАЎНАГА ЖЫЦЦЯ

Выступленыя так званых «недзяржайных» народу з дамаганьнямі, каб за імі было прызнано права на будаванне сваёго асобнага гасударства, вызываючы у «дзяржайных» націй недавер'е, а то і ўсъмешку. «Я вы будзеце тварыць сваю дзяржаву, калі ў вас дзееля гэтага нічога ніяма?» — гэткія слова можна пачуць вельмі часта. Хоць на першы погляд высказанае ў іх сумлеваныне выдаецца абаснованым, — аднак, углядзячысь глыбей у іх значынне, трэба сказаць, што дзееля сумлевання тут месца німа. Праўда, у народу, каторы пад панаўнінем чужой дзяржавы жылі на сваёй зямлі быццам, рабы, німа тых элемэнтаў, якія патрэбны дзееля гасударственнага будаўніцтва. Але німа толькі затым, што варункі жыцця не давалі разъвівашца гэтым элемэнтам. Калі-ж спадуць путы няволі, жывыя народ зусёды здолею стварыць сёве, што патрэбно дзееля гасударствен-най арганізацыі, падобнай таму, якія стварылі гэта народы, пахваляючыся сваёй дзяржаваўнасцю.

Апавядчэнне незалежнасці Беларусі актам 25 марта гэтага года стаўляе на чародзі пытаныне: чы маюць беларусы даволі сіл, патрэбных дзееля арганізацыі сваёй асобнай гасударственнасці? У Заходній Еўропе аб Беларусі і беларусах, здаецца, ведаюць менш, чым аж які-колеся афрыканскі племі. Факт, што беларуская мова і беларуская цывілізацыя панаўлі ў колішнім Вілікім Княстве Літоўскім, што знамяныя «Літоўскі Статут» быў напісан пабеларуску і сваё імя ўзяў ні ад народу літоўскага, а ад гасударства, — гэта для Заходній Еўропы цлае вілізарнае адкрыццё! І калі за час нямецкай акупацыі заходненеўрапейскія палітыкі краіны давадзяліся аб літвінах, дык абеларусах мы ні спатыкали блізка ніводнага слова ані ў тэмтыхіх газетах, ані ў краізаных працах. З гэтага прычины паставленае вышэй пытаныне вызывае там бязспорна яшчэ вялікшае сум-леваныне, чым пытаныне аб Літве ці іншым «недзяржайным» краі.

Тым часам, як раз у Беларусі, мы знаходзім найбольш творчых гасударствен-ных сіл. Ні кажучы ўжо аб tym, што беларускі народ у мінувшыні выявіў быў свае арганізацыйныя задаткі, стаўшысі кіраўнічым гасударственным элемэнтам у ВКЛ, — мы павінны адзначыць, што і цяпер беларусы больш прыгатаваны да таго, каб узяць у свае руки ўпраўленые сваімі краем, чым літвіны і нават палакі.

Справа ўтым, што яшчэ з некалькі гадоў даўні Беларусь — апрача дзярвх заходніх губерній: Віленскай і Гродзенскай — атрымала земскае самаўпраўленье, каторага ні мела ні Літва, ні Польшча. Праўда, съяршша права беларускіх земств былі вельмі аграничны. Праўда, што пры завядзеніні іх Сталыпін рупіўся перш за ўсё аб тое, каб ні дасць у іх ходу палякам. Але факт, што на Беларусі ўтварылі органы самаўпраўленыя, якія могіць пакінуць вельмі сур'ёзная съеду: тут, у земствах, утварыліся першыя школы грамадзака гаспадаркі. І хоць разейскі ўрад стараўся праводзіці і праз земствы абласцкое самаўпраўленье беларусаў, ўсё-ж такі, заводзячы земскае самаўпраўленье, ён даў беларусам магчымасць навучыцца самым здравіваць свае патрэбы. Вайна паставіла перад беларускім земствам новыя задачы: празраць Беларусь праходзіла вялізарная часьца вялікага фронту, і земствы былі прыцягнены да працы дзееля здавайвайшы патрэб многамільённых армій. Калі-ж паў царызм і чыноўніцкая «апека» шмат палаічэла, земскіе самаўпраўленыя на Беларусі вельмі пашырыйлі сваі кампазіцэнцыю.

Урэшті, большвіцкі пераварот да канца зямніні старыя земскія парадкі, завёўшы агульныя, роўныя, тайныя і беспасрэдныя выбары земскіх «глascных», і гэтак аўгрынью Сталыпінскес «культурнікоем» земство ў сапраўдны орган народ-

наго самаўпраўленыя. На жаль, апошнія выбары адбыліся пад большавіцкім тэрорам, і гэтак у беларускіе земствы папало мноства элемэнтаў чужых нашаму народу і часта проста шкодных для краю.

Як бы там ні было, беларусы больш, чымсі іх суседзі з Захаду, прыгатованы ўзяць у свае руکі кіраўніцтво грамадзкім гаспадаркай, і пераход гасударственай уласці з рук маскоўскіх чыноўнікаў у рукі беларускага ўраду можа адбыцца скора і лёгка, — тым болей, што першыя крокі ў гэтым кірунку ўжо зроблены. А пасыля ліквідацыі вайны вернуцца ў родны край і тыя чысленныя беларускія культурныя сілы, катормя цяпер параскіданы па ўсёй Расеі, — як з прафесары расейскіх універсітэтў і гімназій, так і з-паміж працаўнікоў расейскіх урадовых установ. І закіпіць тады дружная і плодная работа ўсіх сыноў Беларусі, — тым болей плодная, што ўсе яны будуць рабіць не для чужых, як было дагэтуль, а для сябе і сваіх.

(«Гоман», 1918, 3 красавіка, № 28)

I. МЯЛЕШКА

БЕЛАРУСЬ І РАСЕЯ

У справах, ад катормя залежыць мо ўся далейшая будучыня нашага народу, пачынаючы — благі рапса. Наадварот: тут патрэбна толькі развязаць, толькі хадоны розум, катормя адзін можэ развязаць асноўныя пытаныя быту, узіраючы на мімалётнае і зменнае настроение, а на сапраўдныя інтарэсы і патрэбы нашага народу і краю.

Здаўна між маскоўскай і польскай інтэлігэнцыяй на Беларускай зямлі ішла канкуранцыя на гронцы дэнацыяналізацыі беларусаў: маскалі стараліся абяртоць нас у маскалёу, палякі — у палякоу, ды як адны, так і другія ўсімі магчымымі способамі нішчылі ўсё спрадвечнае беларускае. Цяпер, калі настая гістарычны мамант адбudosы палітычнай незалежнасці нашай Бацькаўшчыны, маскалі і палякі аўгавілі нашым незалежнікам такую-ж вайну, як колкі гадоў тому назад беларускім адрдзянкам, і пад той час, як палякі з безнадзежнасцю ўгляджаюцца на новабудаванне Польскіх каралеўстваў і ёжно сіпяць ад элосы, што Беларусь аўгавіла разарванай старую унію з Польшчай; маскалі, карыстаючыся з пладоў старой палітыкі абмаскоўленых беларусаў, съпекулююць на нацыянальной забітасці нашага народу і на наследках тэй цэмеры, якую шырыла маскоўская казённая «прасьвета». Даўга німа, што маскалі за час векавога панаванья над нашым народам прывыкі глядзець на нас, быццам на сваю юласнасць, быццам на сваіх рабоў. Але сумна тое, што яны здолелі ўбіць шмат каму з абмаскоўленых, хоць і чыстакроўных, беларусаў падобны дзікі погляд: такім абмаскоўленым беларусам здаецца, што стан рабства для нашага народу — зусім нормальны, што без чужкаца ганагайі, без маскоўскага ўрадніка мы жыць ня здолеем!

«Вось, — кажуцца яны, — вы хочаце, каб Беларусь была незалежнай дзяржавай. Але як-же яна будзе жыць без Расеі?»

І далей ідуць без канца забанкруціўшыяся за гэтую вайну ўжо да канца старыя славянофільскія гутаркі аб «брацстве славяноў», катормя з такім смакам білі адны адных чуць не на ўсіх ваенных фронтах, аў «славянскай сям'і», уславіўшайся тым, што дунгэшыя «браты» ста гадоў катавалі сваіх меншых братоў і т. д. На пытанынне: «Як мы будзем жыць без Расеі?», мы можем адказаць таксама пытанынне: а як-же мы без яе жылі сто з нечым гадоў тому назад? А як жыла Сербія і Чарнагорыя, як жыве і красуе Балгарыя, катормя не ўбяялася падніць аргужка процы сваёго «старшага брата» — Расеі, памагаўшай сербам абрабаваць балгарскі народ, калі ён быў абяксілены пасыля крывавай барацьбы з туркамі за волю ўсіх Балканскіх славяноў?

Толькі вельмі наўгяды людзі могуць верыць, быццам Расея, абраючуы пад сябе славянскія землі, папраўдзі думала калі-колечы аўтварэнні вольнай і сільнай «славянскай сям'і». Забіраныя славяноў вялікарысамі мело на мэці адно ўзмацаванне маскоўшчыны, высмактываўшай усе сокі з «братаў» і старавашася вынішчыць усе адзінкі іх самабытнасці ды абраянуць у маскалёу.

Само сабой разумеецца, што ад гэтага магла быць карысць адно маскалём, а ні тым, каго яны нішчылі.

Вось жа, калі падыйшлі часы раззвіцця дэмакратызму па ўсім сьвеце і ў Расеі, адкрытыя гвалт над слабайшымі «братнімі народамі» трэба было нечым прыкрыць, прыхарошыць. Тады маскоўскія палітыкі выдумалі «славянофільскую ідэю»: яны пачалі даводзіць, што вольнае і незалежнае жыццё для «меншых братоў» — шкодна, што яны толькі тады будуць счастлівымі, калі пададуцца пад « капку вялікай і дужай» Расеі, — і гэта ў тым самым часе, як усе жыхары Расейскай дзяржавы былі падзелены на грамадзян «першага і другога сорту», як беларусам і украінцам, «найбліжэйшым і найіздзядчнейшым» сваякам маскалёу, было забаронено гаварыць, пісаць, друкаўці і малица ў роднай мове! Першыя славянафілы ў Расеі былі нааугу чорнасоценкамі і знайшлі прыхільні прымы адно толькі ўпольскіх чорнасоценціў, манішчыхся вытаргаваць ад маскалёў дзязеля апалачыненія беларусаў-католікаў. Але ўсіх іншых славянскіх народы дали ім дружны адпор: салодкіе слова маскоўскіх славянафілаў лішне ўжо напамінали слова ваўкоў, якімі тыя заклікаюць бараноў да свайго трывуха.. Тады занекроціўшуюся «славянофільскую ідэю» перанялі ад чорнасоценцаў расейскія лібералы: яны асаладзілі яе яшчэ харашэйшымі словамі, перафарбавалі пад ліберальны тон і нават пачалі цішком — але так, каб не пачуць гарадавы! — гутарыцы аб аўтманімі павяловінамі народу. Аднак і яны на мелі ўдачы: з-пад авечай шукркі хутка заблішчалі воўчыні зубкі, — і калі украінцы першыя адкрыта заяўлі, што яны гатовы належыць да Расейскай федэрацийнай дзяржавы, але толькі як палітычна нізалежны арганізм, твары «новаславянства паднімі страшныя крыні і кінуць на ўсесі Украінскіх рух пракляцьце, закляймішы яго імем адщапенства, здрады, мазепінства.

Участце ў вайне Балгарыя, выступіўшых прыці Расеі; адбудова Польшчы.. немцамі, пасыля таго як Расея суліла ёй адно толькі культурную аўтманію, прызнаныне цэнтральнымі дзержавамі незалежнасці Украіны пад той час, як бальшавікі, на словах прызнаючы права народу Расеі на самадзячнэльне хоць бы ў форме поўнага аддзялення ад расейскай дзяржавы, стараліся крываць затушыць украінскі незалежнікі рух, — усе гэтыя факты з найнавейшага часу павінны па-казаць нават і съялому, што народы ў сваіх палітыцэ кіруюцца не сымпатыямі, ня блізкасцю па крыві, не гістарычнымі традыцыямі, а выключна сваёй карысцю. І толькі правільным зразуменінем сваёй нацыянальнай карысці могуць і павінны кіравацца беларусы ў той незвычайна важкі гістарычны мамант, калі перад імі адкрываецца масчымасць самім наладзіць сваё жыццё. Толькі тады, як мы ўжо створымімі сваёю незалежную дзяржаву, мы можам у меры патрэбы пашукаць сабе саюзнікаў, але пры гэтым наш выбар павінен быць зусім вольны ад усялякіх пустых і фальшивых ідэй аб «славянскай еднасці», якой ніколі не было, німа і, трэба думачы, не будзе. Расея, падлісвачычаючы берасцейскую ўмову, разарваўшую жывое цела нашага народу на 2 часці, дала яшчэ адзін доказ таго, што аў карысці і жыццёвых патрабаваній беларускага народу яна зусім ня думае. Бальшавікі ў гэтым ані ні адышлі ад старой ідэалогіі царскай Расеі. І калі беларусы, шукаючы сабе саюзнікаў, ня выцягнуць свае руки на Усход, дык у гэтым будуць вінаватыя тыя нацы «старэйшыя браты», якія заусёды цікавали і цікуюць на нашу нацыянальную пагібел.

(«Гоман», 1918, 6 жніўня, № 61)

I. МЯЛЕШКА

Прадмова і публікацыя
Валянціна МАЗЦА.

Драматургія

Пётра КРЭЧЭУСКІ

РАГНЕДА

ГІСТАРЫЧНАЯ ДРАМА Х СТАЛЕЦЬЦЯ У 4 АКТАХ З ПРАЛОГАМ

АСОБЫ:

Рагвалод — князь Полацкі
Яго дачка Рагнеда
Уладзімер — князь Кіеўскі
Сын Уладзімера і Рагнеды — Ізяслаў
Жаніх Рагнеды, князь Яраполк, брат Уладзімера
Куницы, паслы, баатыры
Сыўта князёў і прыслуга
Русалкі і ахвотнікі
Пасланцы
Вартайнікі

ПРАЛОГ

Пышны і вагромны хорам на бырагу Лябядзі. У глыбоком задуме пры вакне сядзіць маладая Рагнеда, сълёзы капаюць зь ейных вачэй. Бледны месяц з-за хмарай заглядае ў вакно, пры ёй недарослы сын Ізяслаў. Ен міла заглядае ў вочы, абеўшы яе шыю рукамі і гаварыць:

Ізяслаў і Рагнеда.

ІЗЯСЛАЎ

Мая ты родная! У бядзе тваёй,
Сумуучы, ты больш усё вінеш... (Уздыхае.)
Калі ж ты будзеш весялей
І сумаваць ужо перастанеш?
Даволі плакаці і ўздыхаць,
Твае мне сълёзы бачыць трудна. (Выцірае ёй сълёзы.)
Пачнеш ты толькі гараваць,
І мне адразу стане нудна...
(Сълёзы засыцаюць вочы Рагнеды і падаюць у дол.)

Гэтай п'есай часопіс працягвае публікацыю літаратурнае спадчыны Пётры Крэчэускага (1879—1928). Тэкст захоўваецца ў аддзеле рукапісаў і рэдкіх кніг бібліятэki Акадэміі навук Беларусі, фонд 4, волі 1, адзінка захавання 98.

Ты расказала-б лепей мне
Пра дзеі дзеда Рагвалода:
Як храбра біўся ён у вайне,
І як любім быў у народа...

РАГНЕДА

Аб кім, мой сын, напомніў ты,
Ці ведаш, сынок, ці знаеш,
Жыцця страшннага лісты,
У душы якія раскрываеш?
ІЗЯСЛАЎ

Ня бойся, мамо, знаць хачу
Я праўду дзеда і мучоньня,
Скажы мне ўсё — я адплачу
За зьдзекі помстай — без сумненьня...
(Пауза паслья цяжкага раздумья...)

РАГНЕДА

Так слухай, сын мой, споюю я
Душы твайі цяпер жаданьне,
Хай Рагвалоду дух жыцця
Табе дасьце сілы для змаганьня...
Хай з маладых тваіх грудзеў
Агонь да спраў вялікіх — рвеньне
З любою рвецца да людзей,—
Да паневольнікаў -- прэзрэнье.

ІЗЯСЛАЎ

Гатоў я слухаць, серца жаль,
Даўно ў душы мне помсту рушыць...

РАГНЕДА

Жыццё змаганьне, а не боль,
Жыць будзе той, хто горэ ўкусіць.
(Кідае ўзорк свой на сына, а потым удаљ і гаваріць:)

Мой бацька, а твой славы дзед,
Ад тых ворагаў паходзіць,

Што дойгі шэраг гучных лет
Герояў у жыццё выводзіць.

У дзецинстве, кінуўшы сыноў
Дрымучай Сконі, дубравы...

Уступіў ён у землю Крывічоў
На шлях улады, новай славы.

Народы генай стараны
На гордых чужынцоў поўсталі

І ў страшны час цяжкой вайны
Са збройі усоды сустрэчалі.

Было дарэмна: лёс ліхі
Аддаў у падданства іх гэрою,

І хутка дзед твой дарагі
Стай правіць Крывічоў зямлёю

ІЗЯСЛАЎ

(пытліва).

Дзед, праўда мамо, добрым быў,
Ен не губіў народ дарэмна?

Хоць зь ім змагаўся, но любіў,
Даў славу ім, баатыце, пэўна.

РАГНЕДА

Любіў на толькі, паважаў

Народ магутны і адважны,

I сілы ўсе свае аддаў
Яму ў будовы час паважны...
(Успамінаючы.)

Пабудаваўся Полацк, Рагвалод
Прыхільна і разумна правіў:
Ен працягнуў к сабе народ
І палюбіць сябе заставіў.
Пры Рагвалодзе Крывічы
Гнеліся смагай спраў вялікіх,
Блішчэлі ў пушчах іх мячы,
Ваюючы з Літоўцам дзікім.
Усе чужаземныя цары
Саюзу з Полацкам шукалі,
Чужых плямён багатыры
Служылы за чэсьць яму трымалі.

Ізяслаў на каленах у Рагнеды засыпае, а яна з сумам глядзіць у мінулае.
Заслона апускаеца.

АКТ І

Полацк. Харомы князя Рагвалода. на троне сядзіць князь Рагвалод, каля яго дачка Рагнеда. Прыдворныя. Варты. Уваходзяць купцы із Візантыі з падарункамі.

Зъява I.

АДЗІН З КУПЦОЎ

Прыйшлі, вялікі Рагвалод,
Зямлі, князі, слáўны Крывічанскай
Дары ад тых, хто з года ў год
І Візантый хрысцянскай
Тваю зямлю ступою цвёрдай
З таварамі, і ц іншым скарбам,
Праходзіць съмела, духам горды,
Без гвалту, зъдзеку і пагарды.

ДРУГІ КУПЦІ

Із Грэк у Варагі мы хадзілі
Не раз праз землю Крывічоў,
Спакойна мыто тут плацілі,
Ніхто нам крýўды не даймаў.
Парарадак ўсходы і лавата
Да нас — гасцей чужой зямлі —
Заўсёды толькі і былі...

Нізка кланяюца і кладуць падарункі.

РАГВАЛОД

Вам слава — усін народам усходу,
Што съвет, навуку нам нясуць
І дзікіх пушч лясоў — народу
Не толькі скарбы, але съвет даюць.
Мой край багаты зъверам і пушынай
Вам такжэ можэ паслужыць.
А Вы таварамі і чынам
Нам дапамажэце зрабіць
Народ наш слáўны — і вялікі,
Прыклад нам — ваша старана,
Змагацца з ворагам нам дзікім
Навука, вера і дана.

Купцы выходзяць. Прыдворны дакладае, што прыехалі паслы ад кіеўскага князя Уладзімера.

Зъява II

Тыя самыя, уваходзіць жаніх Рагнеды Яраполк, брат Уладзімера.
ЯРАПОЛК

Вітаю князя Рагвалода,
Яго сямью, яго дзяцей,
Хай слава, слáўных яго рода,
Жыве навекі ў Крывічай.

РАГВАЛОД

Твой брат прыслаў да нас паслоў.
Не знаю, што у чым, як справа,
Але на ўсё цяпер гатоў,
Ці будзе гэта зъдзек, ці слава.

(Рагнеда, нахілішысь да Яраполка.)

Дабра не будзець ад пасольства:
Твой брат із Кіева паслоў
Нам шле ма быць не для супольства:
Ен зло зрабіць усягды гатоў.

ЯРАПОЛК

Ня бойся, мілая, адвернуць
Ад нас багі Уладзімераў гнеў,
І сум наш у радасць хутка зъвернуць,
Быць можа, час і наш прыйшоў.

Зъява III

У салу (залу) уваходзяць паслы Уладзімера. За імі нясуць цэлыя скрыні падарункаў. Тыя самыя і троі паслы і людзі.

ПАСОЛ

Мой князь зямлі паўднёвай,
Ад Кіева да Ляխоў і Баўтар,
Пакрыў сябе вялікай славай,
Зямель тых праўнік Уладар!
Шле князь Полацкаму Рагвалоду,
Багатыру Крывіцага народу —
Вось падарункі — свой прывет,
Так-сама квæцце — пышнай — Гарыславе-съвет.

(Рагнеда і Яраполк пераглянуліся і апусцілі вочы.)

Даўно сярод багатыроў, баяноў
Народа Кіеўскага і князёў
Легенд і песен рожных станоў
Складаюць пра багінню полацкіх лясоў.
Як кветка пышная на сонцы,
Рагнеда съпела і цвела...

І час прышоў — Багатыра з ваконца

Съвет-Гарыслава прывела

(Падходзіць і кладзе ў ног багатых падарункі.)

У бацькі тваяго, вялікі князь,
Зямлі паўднёвай Уладзімер,
Тваёй рукі — вось увесь мой сказ —
Тут просіць, каб не вымер
Багатыроў вялікі род
І Полацк з Кіевам, каб славай
Пакрылі наш і твой народ.
Хай шлюб адбудзеца...

(Зварачаеца да Рагнеды.)

Забавай
Слоў князя гэных не лічы,
Любоў гарачая бяз меры

Яго прыслала нас сюды,
Прашу ў гатым дачо мне веру...
РАГВАЛОД

Дзіця маё, Рагнеда-Гарыслава,
Як роза лепшых дэён і мар,
Была надзеяй мне і славай
Сярод жыццёвых бур і хмар,
Аддаць яе на мяу сілы...
На гвалт ная згодзіцца яна,
Хай выбірае, хто ёй мілы,
Хай скажа вам усё сама.

ПАСОЛ

Скажы нам слоў тваіх уцеху,
Як мёд салоткіх вкусы,— зара
Ніхай убачыць радасці, съмехі,
Скажы, мы ѡдом, прыйшла пара.

РАГНЕДА

Дачка я волі, серца вольна,
Бяз перашкод сказала мне,
Што жыць з нялюбым цяжка, больна,
А мне свабоднай? — не, не, не...

(Падумаўшы.)

Скажыце князю — Уладару,
Не згодна я на гоны шлюб:
Хай кіне ён аб гатым мару,
Бо князь-робыніч мне ная люб.

(Усе ўсталі. Паслы, абураныя, паднялі головы.)

ДРУГІ З ПАСЛОУ

За чэсьць вялікую лічылі
Для князя Палацката мы,
Калі руکі дачкі прасілі
Для князя Кіеўскай зямлі.

(Узбурано.)

Князь не знясе такой зневагі,
Адпласцім зьдзекам Вам за зьдзек,
На гата хопіць шчэ адвагі,
Ен багатыр, не чалавек
Ганьбай! Ганьба нам і князю.

(З гэтymi словамі пакідаюць салю. Выйшаў і Рагвалод.)

Зъява IV
Рагнеда і Яраполк адны.
РАГНЕДА

Мне страшна — быццам Чорнабог
Дае мне вечную задачу
(зъвертаючысь да Яраполка).

Зрабіць чаго і ты на мог,
Но што зрабіць, яшчэ ная баччу...

ЯРАПОЛК

Я брата ведаю, суроўы
Ен мае нораў, але лёс,
Быць можа, дасць яму шляху новы...
Не будзем страшыцца пагроз.

РАГНЕДА

Пошлі нам, Божа, долю, шчасце,
Бяду і горэ адварні.
(Яраполк цалуе яе.)
Ня бойся, мілая, ідзі, засні...
Заслона апускаеца.

АКТ II.
Тыя самыя харомы. Рагвалод радзіцца са старшынамі веча.

Зъява I
Рагвалод і старшыня.
РАГВАЛОД

Бяды нам зноў не мінаваць,
Мы дань Алегаву дагутуль адчувааем...
На веча трэ народ склікаюць:
Чаго Уладзімер хоч — знаем,
Дачка Рагнеда, вам вядома,
Адкінуўшы Уладзімерава шлюб,
Нам небязлэкай пагражае дома,
Князь Кіеўскі зьбіраецца ў паход.
Яго наезднікі ліхіе
На ўзымежку крыўдзяць наш народ.
Зъбіраць нам веча зараз трэба.

СТАРШЫНЯ

Ты, княжа, будзь на бой гатоў.
Хай бог нам дапаможэ, неба
Адбіць тых злыдняў-чужынцоў.

РАГВАЛОД
Ня доўга я спакойна правіў,
Народ заможны стаў, ажыў.
Сваіх людзей — князёў, паставіў,
Старыя спрэчкі ўсе забыў.
Цяпел ізоў навалы дзікай
Наастаў час новы перажыць.
То Кіеў з Палацкам вялікім
Паўднёвы краі ідзе дзяліць.

Зъява II
Тыя і пасланец.
ПАСЛАНЕЦ

Вялікі княжэ, з Тураўскіх зямель
Дым засылае ўсе дарогі,
Бяжыць народ, дурманіц іх, як хмель,
Пажарыш зарава — нам богі
Паслалі кару. Кіеўскі абоў
Заняў усе выхады і ўходы:
Німа спакойных мар і кroz,
На веча кліч хутчэй народы.
(Пасланец выхадзіцъ.)

РАГВАЛОД
Наастаў вялікі час змаганьня,
На веча клічце ўвесі народ,
Хай богі споўнююць нам жаданьня,
Хай заховаюць Рагвалодаў род.
(Другі з старэйшых веча.)

Ніхай жыве наш слáўны род,
Князёў вялікіх і адважных!
Мы пайдзем дружна ўсе ўпярод,
За землю Палацкую ляжэм,
Ніхай жыве наш Рагвалод!
Ніхай жыве, ніхай жыве!
(Усе выхадзіцъ.)

Зъява III

Рагвалод. Уваходзіць Рагнеда.

РАГНЕДА

Я чую штось нядобрае, баліць
Душа ва мне і сэрца ные,
Мо так ня маю права я і гаварыць
Табе, мой князь, у часы страшныя.

РАГВАЛОД

Народ мой храбры, і дружына
На заўтра устане, як адзін.
Памогуць богі — вораг згіне,
Паверне з ганьбай рабыніч-сын.

РАГНЕДА

(задушэўна).

Каб так было...

РАГВАЛОД

Мо так і будзе...
Ты а Яраполком будзеш жыць,
І Кіеў Палацкам на векі,
Як братам, будзе даражыць.

Зъява IV

Тыя і старэйши веча.

СТАРЭЙШЫ ВЕЧА

Народ гатоў. Дружына сабралася.
Гатовы біцца ўсе на смерць,
Каб Крывічоў зямля не засталася
Чужым на зьдзек, як наша чесьць.
Бяры вайсковыя даспехі,
Твой конь у ганка ждэ цябе,
Вярні нам радасць, уцехі,
Будэз пераможцам у барадзьбe.

Рагвалод прашаеца з Рагнедай, накладае вайсковыя даспехі, выходзіць на двор. Чуюца кркы дружыны і народу.

РАГНЕДА

(адна).

І боль, і сум мне сарца точыць,
Баюсь за бацьку і братоў,
Каса вайны ўсіх роўна косіць,
Ваякаў простых й князёў.
(Выходзіць.)

На дварэ шчэ доўга чуюца кркы праважаючых у паход Рагвалода і яго дружыну.

Заслона апускаеца.

Зъява V

Праходзіць некалькі часоў. Да Рагнеды даходзяць страшныя весткі. Кіеўскі князь разъбівае дружыну Рагвалода, набліжаеца да Палаца. Тыя самыя харомы.

РАГНЕДА (адна).

Забылі богі нас, і кара
Рукою Кіеўскіх князёў
Руйнене земллю, гарады.
Німа ўцехі, добрых слоў.

(Узіраеца праз вакно на Палац.)

Няўжо ж цібе, краса даліны,
Усей Крывічанскай зямлі,
Мой Палац, абринуць у руіны,
Так сама, як калісь былі...
Задумна.

Народ наш вынішчаець, ад вёсак
Ня будзе нават і съядя,
Хіба радок сумных палосак,
Як сажа чорных... і нуда...
На рынках усходу продавцу,
Людзей старонкі нашей,
Хто будзе іх там ратаваць,
Абед гатовіць ім і кашу.

Зъява VI

Рагнеда і пасланец.

ПАСЛАНЕЦ

Ужо вораг блізка — цёмнай хмарай
Ен насуваецца на нас,
Дорого ёсё, зямлі абшары
Займае больш і больш, што раз —
Князь Рагвалод зібіраець дружыну
Сюды прыедзе хутка сам.
Глядзі прац гэтую лажбіну.

(Паказвае праз вакно.)

Відаць пажары па лясам.
Браты твае ў храбрых бойках.
За Палац, Крывічай ляглі,
(Рагнеда плача.)

І Ярополк з сваей дружынай
Нам у страшны час не памаглі:
Яго дружына побач з намі
Амаль не ўся і палягла.
І ён лёт разам там з братамі.

(Плач янич больш.)

На полі съмерць яго знайшла...
Я ўсё сказаў, даруй, княжна,
Ты наша гордасць і ўцеха,
Што горэ выпіць даў да дна
Цяжкому праўдаю, як роха.
(Выходзіць.)

Зъява VII

*Толькі што зълезши з каня ў пылу і змораны уваходзіць князь Рагвалод
Рагнеда ў Рагвалод.*

РАГВАЛОД

Усё прапала — Палац загарэўся.
Дружына Кіеўская тут.
Праталі мы, Уладзімер узьеўся.
Вось, вось час помсты прынасьць.

Зъбягаюца ўсе прыбліжаныя князі і Рагнеды, плач і вялікая роспач.
Дружына Уладзімера акружае харомы Рагвалода. Врываеца Уладзімер зь віязямі.

Зъява VIII

Тыя самыя і Уладзімер зь віязямі.

УЛАДЗІМЕР

Так вось, мой горды Рагвалод,
За ганьбу ганьбою Уладзімер плаціць.
Дружына палягла, народ маўчыць.
Мо думаем, што хопіць.

(Да віязеў.)

Вазміце гордую княжну,
Зъважыце руکі ей мачней,
Яе мы возьмемо адну.
(Да Рагнеды.)

Ты будаеш жонка маей,
Ці люб табе я, ці не люб,
Цяпер каму якое дзела,
Я зараз адыграю шлюб
З табою тут, каб ты не съмела
І ўспомніць свой пасланцам сказ,
Ніхай куръць твай краіна,
Загіне князь твой і народ,
Люблю цябе — краса дзяўчына,
(*Бярэ яе за твар.*)

Прышоў цяпер і мой чарод.
РАГНЕДА

Праклён табе і помста вечна
З грудзей ня вырвецца маіх!..

УЛАДЗІМЕР

Кляні жыцце маё бэзпечно,
Людзеў даволі тут маіх.

(*Да віцязей.*)

Скруціце руки Рагвалоду,
Даціх ня съмей ён прыказаць
Злучыць свой лёг з майм на згодзе,
Ніхай цяпер жыцце атдаесьць.
Мой меч ня ведае пашчады
І плаціца съмерцю ўсім за зьдзек.

(*Да віцязей.*)

А вам за службу, для награды,
Даю, што ён (паказавае на Рагвалода) сабраў за век.

РАГВАЛОД

Тыран, забойца, не страшы
Мяне ты лютой съмерцю.
Я жыў і буду жыць у душы
Майго народу пасля съмерці.

Меч Уладзімера канчае жыцьцё Рагвалода. Рагнеда з крыкам падае і млее.
Усе плачуць.

Заслона спускаеца.

АКТ III

Той самы пакой. На каленях съпіць Ізяслай. Ноч. Каля ганка чуеца
гомон. Рагнеда будзіць сына. Выйраючи з твару пот, уваходзіць пасланец
ад Уладзімера.

Зъява I
Ізяслай, Рагнеда і пасланец.
ПАСЛАНЕЦ

Княжна! У лесі тут сумежным,
Звяроў ганяючы, мы зьвілі ўсе харчы.
У хорам гаты прыбярэжны
Прыедзе князь сюды у ночы.
(*Пасланец выходзіць.*)

Зъява II
Рагнеда і Ізяслай.

Вось мілы вобраз і ўспамін,
Ен пацешаецца гулібою,
Яму на суміна, што адзін,
Якое дзело, што са мною?
Аб жонцы ўспомніў толькі так,
Калі ў ночы нема дзе дзеца,
Не разумее неборак,
Як сэрца помстай не дaeцца.

У вачах Рагнеды загорэлася дзікае полымя агіды да Уладзімера. У пушчы заплакала па дзяянінаму сава. Цемра згусцілася. Месяц чуць свеціў, як бы баючыся. Падніміса халоды веяць і завіла страшэнна бура. Дзе-негдзе ад маланкі гарэў лес і підай зірава на харомы.
Раздаўся гук рагоў — чуеца гопот канёў. На двор уезжае ѿса дружына. Плярун бье ўсё мацней і мацней. Рагнеда ў дзівярах сустракае гасцей.

Зъява III
Рагнеда, Ізяслай, Уладзімер і госьці.
Гоман, стук мячоў.

УЛАДЗІМЕР

Чаму абліч таク панура?

Ня ждала, мабыць, ты мяне.

(*Палуе Рагнеду.*)

Прыгнала нас, як бачыш, бура,

І я не знаю аб гэтым дні.

(*Абліймае і лашчыце сына Ізяслава.*)

Здароў, сынок, цвяці на славу,

Расьці, расьці, хай прядкай дух

У табе абудзіць дзяяў смагу

Вялікіх подвігаў, паслуг

Для краю роднага, народу,

Каб ты на старасці адчуў,

Што не дармо кроў сладкіх роду

У цябе цякла,— не чужыніцоў.

Заслона спускаеца.

Зъява IV

Саля. Белым абрусам накрыты стол. На стале пышная вячэра. Пад тлустым паршуком гнєца дубовы стол. Госьці садзяцца за стол. Рагнеда побач з Уладзімерам. Круговая чарка з мёдам пераходзіць із рук у руки. Госьці пьюць і гутараць паміж сабой.

УЛАДЗІМЕР

Налайце чару кругавую,

Хай мед як золата блішчыць,

Я рад, я пью, бо не сумую,

Вяселье нашэ — чарку піць.

ПЕРШЫ БАГАТЫР

Здароў бууль, князь, у полі ратным

Ты з намі быў, як з братам брат...

ДРУГІ БАГАТЫР

А тут у жыцці нашым прыватным

Ніхай жыве наш князь — богат...

Слава! Слава! (*Крычаць усе.*)

ТРЭЦІ БАГАТЫР

Люблю, калі ўсе весяляцца,

Пьюць мёд салодкі і віно,

Ніякіх страху ўсе баяцца,

Жывуць свабоднымі дайно!..

Рагнеда становіца яшчэ сумней.

УЛАДЗІМЕР

Нам добро, чарка кругавая

Усім нам сэрца вясяліць,

Адна Рагнеда маладая

У суму задумаўшысь сядзіць.

(*Бье ў далоні і клічэ.*)

Ніхай сюды прыдуць

Музыка, скокі і віно,

Ей думкі новыя, як зоркі,

Дадуць зь вясельлем за адно.

І мы ад бітв, мячоў музыки,
Ад усіх кровавых нашых спраў,
Багоў, пачу́шых добрых зыкі,
Тут адпачнемо душой.

Пачынаецца танец ахвоты. Лясыны німфы з лукамі бягучь за ахвотнікам і цэлляцца ў яго сэрца. Ен уцікае, але адна із стрэлай пробівае яму сэрца, і ён, зачарованы любою німфой, памірае. Німфы счэгаюць. Госыці гучна съмлююца і веселяцца. Сум Рагнеды не пакідае яе.

ЧАЦВЕРТЫ БАГАТАРЫ
Пакліаць трэба гусъляра,
Развесяліць ён сум Рагнеды,
Съпеваць яму даўно пара
Пра славу прэдкаў і пабеды.

УЛАДЗІМЕР

Гусъляр нам горэ наша, смуту
У чароўных струнах развяздаець.
Ен сум нам у душу, як атруту,
Вольецы, то съмехом разжанець.
Усей тузей жыцця цяжкога
Вяселье досьць, наполніць край,
Свабодны ад усяго ліхога...
Ідзі, гусъляр, ідзі съпявай.

Зяява V

Гусъляр увайшоў, аглядзеў салю і гасыцей, ударыў па струнам.
ГУСЪЛЯР (*грае і съпявает*)

Па Дняпру, аж да Чорнага мора,
Слава гучная ўсёды ляціць
Аб героях падъюначнага мора.
Славай тэй будзем вечна мы жыць,
Прыблудзішь ў старонку чужую,
Гарстваць не хачеў храбры князь,
Пабароў сілу, помету ліхую,
Стай ён першым і лепішым між нас.
Руры правіў матутна і слава,
Перамог усіх насильнікаў злых.
І ў замле нашай з чэсцю і праўна
Панаваў гадоў многа якіх.
Святаслаў наш — гордасць і сіла.
Візантію сябе покорыў,
Яго съведчыць цяпер нам магіла,
Якоі славай сябе ён пакрыў.
Дзідавалісі князі і народы,
Як безстрашина ён у бойку ішоў,
Як умееў ён народ свой да згоды
Цераз славу вясыці і любоў.
Съмерць, дастойную славы героя,
У бойцы храбра сабе ён здабыў,
Хай на ўспомніць яму нікто злое!
Ён героем памёр, як і жыў...

І некалі іх усіх — гарады ўсе поўночы
Тут запоўняны, слава громіць.
Ад успамінаў гораць іх вагністыя вочы,
Сэрца новай пабедай гарыць.
Я дзіўлюся іх славным падзеям,
Мае струны аб іх не маўчачь:
Слава, вечная слава, іх дзеям,

На якой бы замле ім ня спаць!
Но, ма быць час губіцельны будзে,
І сваіх уескрушаючай силай
Дзеё славіння здарма забудзе,
Зробіць Русь вялічэзной магілай.

Гусъляр змоўк. Гарэлі вочы ў багатыроў, слухаючы яго песні. Гусъляр палаціў струны і пачаў съпеваць пра славу князя Уладзімера.

Гэй ты славы, князь вялікі,
Пярнуном і аб табе
Ходзіць слава, гучна зыкі
Людзі щлюць ей у барацьбе!
Славай бранною запоўніў
Цеплай Нэйстрымі ашвары.
Альбіона нават успомніў,
Аблажыў усіх, як хмарай.
Што недаўна ад пажару
І ліхіх тваіх мячоў
Сыцены Полацка цікары
Не знясьлі ў Крывічоў.
Горад звініць... поле, нівы,
У пусткі груды абярнуў.
Храбры род ня ўстане жывы,
Іх на векі ты згубіў.
Рагвалод сам...

РАГНЕДА (*звізікім крыкам*).
Мой бацька!.. Славуны Рагвалод!..

Маўчыце, каты!.. не съпевайце!..
Ен жыў... за ім увесь народ!..

Вярніце мне яго... аддайце!..

(Гістэрычна плача.)

УЛАДЗІМЕР (*цяжкаючы*).

Ня плач, Рагнеда, не сумуй.
Ня сълёг ён, гонару дастойны,
Кін сълёзы, жонка, не гаруй,
Загінуў ён за край свой вольны.
Устане храбры Рагвалод
У дзеях сына Іаяслава,
І пранясецца з рода ў род
Аб ім, пярнун як гучны, слава!..

Рагнеда трохі супакойлася, у вачах застылі сълёзы, але агонь помсты ў іх блішчэй ляжэ мацней. На шчоках гарэла краска.

УЛАДЗІМЕР

Давайце чаркву, вяселей
Ніхай жывеца нам на съвеці.
(Гледзечы на Рагнеду.)

Ніхай і жонцы тут маёй
Ня будзе сумна, як кабеце.

АДЗІН З БАГАТАРЫОУ

Героям слава! Часці ўсім,
Бароніцы край хто свой да съмерці.
Памершым слава! а жывым
Усё роўна прыдзеца памерці!

ДРУГІ З БАГАТАРЫОУ

Ніколі песніяў не любіў
Я сумных пры такой бяседзе,
Таму я весела і жыў,
Ня траба горэ пры абедзе.

*Госыці весела пьюць і съмлююца. Уладзімер з Рагнедай пад руку подый-
маюцца, выхадзяць.*

Заслона апускаецца.

АКТ IV

Апачывальня. Уладзімер сьпіць. Праз шчаліны вакна зяхае маланка і асветляе жаночыя полак. Бура бүшце, бранчыць ваканіцамі і сьвішчэ ў коміне. Па даху стукае град і дождж. Мощна бье пярун.

Рагнеда ўстае і запалае съягло.

Зъява I

РАГНЕДА

(Адна, глядзіць на съяну дзе вісіць меч.)

Бару я меч... у бойках страшных
Ім головы мой муж здыймаў.
Блішчоў у пажарышах напасных,
Ен славу князю, сілу даў.
Цябе трымай рукою цвердай
Ваяка храбры ў бойкі час...
(Подходзіць і здымает меч са съяны.)
Цяпер з такой же сілай гордой
Возьму цябе я ў гоны раз...
Быць можа ты дасі мне волю,
Даваў як Кіеву я раз,
Гуляў у пушчах ты, у полю...
Праходзіць ноч... падходзіць час...

Ідзе... стала... ступіла... зноў. Дражыць ад страху ледзівье пераводзіць дух.

Мне страшна... жах халодзіць душу,
У жылах стыне хроброй мага...
Съяляй! Я клятву не парушу.
Мой бацька... Крывічоў замля...
Пажарышча... Кругом руіны...
Няволніца... Рабыніч муж...
Забіты любы... зьдзек з жанчыны...
Ей мог забіць, а я чамуж?

Падымае меч і съмела подхадзіць да ложа Уладзімера. Страшэнны пярун патрос усе харомы. Князь ачнуўся і бачыць Рагнеду зь мячом у руках, занесеным над яго галавой. Хапаецца за меч і крывыць.

Зъява II

УЛАДЗІМЕР

Праклен... Якое вераломство!
РАГНЕДА
У табе ня муж, а кат сядзіць.
Іду адкрыта я на помсту.
Мой Чарнабог мне так зычыць...

УЛАДЗІМЕР

А жонкаў авбязяк, а любоў?
РАГНЕДА (з агідай).
Любоў? К табе?.. чыж катату любоць?
Бацькоў майх праліў хто кроў —
(Глядзючы праста ў очы Уладзімеру).
Ты, Рагвалода, ты згубіў,
І кары стаючысь любоўю,
Мяне ў палон ты захапіў,
Абліўшысь братнія кроўю.
Да шчэнту зьнішчыў ты мой край,
Ракою кроў ты ліў усюды.
І Подацк пекны, ні бы рай,
Ты aberнуў у каменяную груды.
Была шча мала... Помстай злой
Ты да мяне зноў загарэўся.
І шлюб свой адыграў са мной,
Калі мой край пажарышчам курсёўся...
(Як быццам успамінаочы.)

Табе я сына даравала...

Апроч агіды, помсты я
Усё ж к табе не адчувала
Нічога больш, душа мага...
Страшэнны вось радок усіх спраў,
Уладзімера пакрыўшы славай.
Але праз іх усё ж не заскаў
Ты на любой Рагнеды права.
Стагнала, мучылася, цярпела...
Жыцце у суму свае вяла,
Пакуль парад не падыйшла...
Сяночна першы раз кляну
За Бацькаўшчыну помста клічэ,
Я думала, што голаву табе зьвярну,
А бачу злостнае ablічча.
Зь якой спачывяеца цяпер
На кроў багучую б гладзела,
Што — знік страшэнны — вораг-зъвер,
Адзін, якога толькі мела.

КНЯЗЬ (са злосцю).

Даволі... стражা, гэй сюды.

Зъява III

Уваходзіць стража і становіца побач Рагнеды.

КНЯЗЬ

Вазьміце жонку дарагую,
Мяне бог вызваліў зь бяды,
Прыдумаем ей кару злую...
Да Рагнеды.
Съмерца, съмерца, напасыніца, чэкае
Цябе, як толькі разъвіднене...
Твой полат будзе мейсцам съмерца,
На ем ты мусіш памерці...
З якой прыменасцю бяз страху
Я грудзі праткну пад паху
У саєтах пышных, дарагіх.
У золане і дыямэнтах
Ты прымеш съмерца із рук маіх
На гэтym полагу нязъменна.

Князь выходзіць.

Сумная вестка абляцела харомы. Усе благуць у пакой княжны, плачуць і ломяць руки.

Зъява IV

Рагнеда і прыслужніц.

АДНА З ПРЫСЛУЖНИЦ

Мая ты родная, матулька,
Ты нашэ сонцё, ясны сьвет.
Пташынчак маі, зязулка,
Чаму ж ты гінеш, і твой сълед
Таптада на будзе нам дарожкі...
Закрываеш очы ты на век,
Застане сэрцэ, руکі, ножкі?
Нашто нам сум такі і зьдзек.
Плачэ і ламае руки, плачуць і другіе.

РАГНЕДА

Так муки трэба — час настаў...
Скараць, як я таго хацела,
Забойцы, Чарнабог ня даў...
Ніхай жа дух мой, мае цела
Аб помсьце ўсім гаворыць тут.

Я щэзну, плаць не патрэбна.
За страту нагародзіць неба.
ДРУГАЯ З ПРЫСЛУЖНИЦ
Няцеш нас, княжна, наградай,
Што дасьць нам небо, Чарнабог,
Цябе за ўсё найбольш нам шкода,
Твае аблічча, поступ, скок...

ТРЭЦЯЯ З ПРЫСЛУЖНИЦ
Дай дакрануцца да адзежы,
Шчэ раз у вочы заглянуць.
Найжож харомы нашы, вежы
Ты больш на будзеш бачыць, чуць.

Усе плачуць і адзевают Рагнеду ў дарагі адзеки і садзяць на дарагі полаг. Займаецца зара. У пакой урываеца зь віязямі князь і крычыць гнеўна.

Зъява V
(*Тые самыє і князь зь віязямі.*)

КНЯЗЬ
Давайце меч!. Ніхай закон
Страшыць усіх у нашым княжстве,
Злачыства хай карае ён,
Нясе ўсім пакой і пачасьце!

Зъява VI
Тыя самыя і Ізяслав зь мячом.
ІЗЯСЛАЎ

Вось ме!.. Не бацько ты мне, згіне
Ніхай ад рук тваіх пры мне,
Загіне матка тут, пры сыне,
У чужой далекай старане!

Як громам падбіты, стаіць князь, то ў роспачы глядзіць на сына, то з помстай на Рагнеду.

КНЯЗЬ (задумна).
Ні больш слоў... Забіло дух,
Здаенца, сэрца ўжо на бьецца.
У душы пачаўся новы рух,
Не ведамы куды імкнецца?
Я барацьбу больш не зынясу!..
За помсту я ці за прашчонье?
За помсту? — сыну съмерль нясу...
I (здрагиваючи ад слёз) — Прашчонье —

Абыймае сына і Рагнеду.
Заслона апускаеца.

6.1.1923. Коўна.

Публікацыя Валянціна МАЗЦА.

Даследаванні і меркаванні

Валянцін ГРЫЦКЕВІЧ

БЕЛАРУСКА-РУСКІЯ ПЕРАСЯЛЕННІ Ў XIV—XVIII стст.

1. Дваранскія міграцыі (XIV—XVI стст.)

У ходзе заўсёдных зносінаў веліка-русаў да беларусаў з-за безупыннае змены дзяржаўнае мяжы ў XIV—XVIII стст. адбываліся ўзаемныя, але не аднаўковыя, масавыя міграцыі прадстаўнікоў гэтых этнасаў.

Актыўную дзейнасць у новым асяродку, уваходжанне ў склад другое народнасці і яе сацыяльных групай аблигчалі моўная, культурная, побытавая блізкасць двух роднінных этнасаў, іх агульнае нахожданне. Не варта надаваць (як рабілі дваранскія і царкоўныя гісторыкі Рәсей) значэння рэлігійнаму фактуру ў збліженні заступнікаў гэтых этнасаў. З кропіні заступнікаў вынікае, што на працягу XVII ст. «літоўскае», г. зи, беларускае (як і ўкраінскае), праваслаёве маскоўскае духавенства лічыла ці не ерэтычным. У грамаце, дадзенай на заснаванні Славяна-грэка-лацінскай акадэміі ў Маскве ў 1686 г., падкрэсліваўся недавер да вучоных людзей з Беларусі ды Украіны, прапаноўвалася «словесем их не верити. (...) того ради, что, обычай есть таковыми способы прелестником в вере замещание творити». Царкоўныя саборы таго ж стагоддзя неаднаразова пастанаўлялі, каб пра-

васлаўныя перасяленцы з Беларусі ў Рәсей аваўязкова хрысціліся яшчэ раз.

Ацэнка перасяленчага працэсу з Беларусі ў маскоўскую дзяржаву, бытавае, у складненіца полісемантычнасцю тэрміна «Літва», які сустракаўся ў рабескіх кропініцах на той час як этнонім, але часцей як палітонім ці тапонім, г. зи, паказывкі паходжання з Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, у склад якога Беларусь тады ўваходзіла.

У расейскіх кропініцах урадзімцаў Беларусі, як правіла, называлі па іх дзяржаўнай прыналежнасці — «літвой», «ліцвінамі», «ліцвікамі». «Беларусамі» называлі выхадцаў з Усходняга Падзвіння, паўночнага і сярэдняга Паднадвор'я (уключна з Кіевам да ягонымі абшарамі).

Шматлікага высылення этнічных літоўцаў на поўдзень Рәсей і ў Паволжжу на той час не было востычаму. Падчас частых руска-літоўскіх войнаў маскоўская войскі, што вывозілі ў сваю краіну як ваенапалонных перасяленцаў з ВКЛ, на авшары этнічнае Літвы не нападалі. Эпізадычны захоп імі Вільні ў 1655—1661 гг. пад увагу не бярэзца, таму што жыхарства сталіцы Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага было славян-

скае і адлюстроўала поліэтнічную структуру. Польскія войскі, у сувязі з ддвадзіствам дуалістычнай Польска-Літоўскай дзяржавы Рэчы Паспалітай, неаднаразова дапамагалі літоўскім.

З шасцідзесяці пяці ваяннапалонных, пра якіх віцебскі ваявода Бабарыкін у 1661 г. паведамляў цару, 29 былі з беларускіх, а 12 з літоўскіх паветаў. У «Росписі имянной польским и литовским поиманным людем уткленцом Полоцкіе посылки Полку Литовскому» (1662) з двачццаці шасці «утеклецов» (уцекачоў) — 14 палонных выхадцы з Беларусі, а 4 — з этнічнае Літвы.

Сярэдневяковая Маскоўская дзяржава і Вялікае Княства Літоўскага, Рускае і Жамойцкае бралі ўдзел у агульнаеўрапейскай міграцыі насельніцтва, у прыватнасці, міграцыі найбольш дынамічнага ягонага класу — дваранства. Залучэнне замежных дваранаў і ваяроў умацоўла вайсковую магутнасць феадальнае дзяржавы.

Вялікія страты рускага служылага класу ў заўсёдных войнах, частковое зішчэнне феадалаў Суздаля, Цверы, Ноўгарада ў працсе цэнтралізацыі, недастатковыя натуральныя прырост вайскова-служылых людзей вялі да таго, што адным з галоўных складаемых дзеля папаўнення класу мясцовых феадалаў у Маскоўскай дзяржаве былі іншаземныя элементы. У граматы са звычайнай права перайшла форма рэгламентацыі іхнага выезду: «боярам і слугам межы нас вольная воля». Амаль да пачатку XVII ст. ад'езд на службу да іншага валадара не лічыўся здрадаю, не быў складным не толькі для іх, але і для менш прывileяваных асобаў. Такім прыкладам у 1567 г. Іван Жахліў у лісце да гетмана Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага Г. А. Хадкевіча выказаў свае адносіны да пераходу ў гэтую дзяржаву (нават у Лівонскую вайну!) «малых» іноземных людзей. Пра нейкага «хлопца», які перайшоў на службу да Жыгімонта Аўгуста, цар пісаў: «ино ж такіх хлопцев у нас у стад много есть, и коли же у нас люд худ, а вам к потребе нужен, и вы же и тех наших стадных хлопцев поемлите к себе и своему государю в верные слуги устройте их и себе в милые приятели, а мы же по христиан-

скому обычанию того вам не забороним».

Вось чаму, калі сучаснікі цара Іван Фёдарав і Пётра Мсцілавец пасля разгрому іхнай друкарні ў Маскве пакінулі межы Масквіі, пяречанняў ім у гэтым не было.

З сярэдзіны XIV ст. у Маскве, адбіраючы іншаземцаў на службу, перавага аддавалася выхадцам з Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, найперш з праваслаўных беларускіх і украінскіх земляў. Гэтаму спрыяла «прайтоўская» палітыка вялікага князя Васіля I Дзмітрыевіча ў 90-я гг. XIV ст.

Некаторыя буферныя княствы Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага былі своеасаблівымі «прапускнікамі» для іншаземцаў. Пра шматлікія пераезды з абшараў гэтае дзяржавы ў Маскоўскую сведчыць мяношка «ліцвін» у шмат якіх расейскіх родах.

У пэўныя перыяды князі, выхадцы з Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, займалі ў Маскве ключавыя пазіціўныя ўлады (напрыклад, Юры Патрыкеевіч, Глінскія, Бельскія-Гедымінавічы). З асыродку гэтых людзей ці іхных нащадкаў выходзілі дзеячы рускай культуры і царквы: Ціхан Лухоўскі, Васіян Патрыкеевіч Касы, Іван Перасветаў і інш.

Ціхан (да пострыгу Цімафея) Лухоўскі нарадзіўся ў Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцікім, быў вайсковцам. У 1482 г. перасяліўся ў Москву. Відаць, ён меў сувязь з князем Фёдарам Бельскім, які пасля нарады вадомае «зовы князёў» супраць велікакняскіх ўладаў збег у Москву. Ціхан насяліўся ў Лухоўскіх уладаннях Ф. Бельскага, у 180-ці вёрстах на ўсход ад Кастрамы, разам з вучнямі пісаў кнігі і распаўсюджаваў іх. Памэр у 1503 г.

Васіян Касы (да пострыгу ў манахі ў 1499 г. баярні Васіль Іванавіч Патрыкеевіч) з роду князёў Патрыкеевых (іхнім продкам быў Патрыкей Нарымунтавіч, пінскі князь). Быў маскоўскім публіцыстам, царкоўным і дзяржаўным дзеячом, узначаліў рух іншаземцаў. У сваіх публіцыстичных творах адточваў тэорию не залежнасці ад дзяржавы царквы, выступаў супраць манастырскага землеўладання, заклікаў да памяркоўных адносінай да ерэтыкоў. Васіян Касы вёў палку

пераспрэчку з ваяйнічым царкоўнікам Іосіфам Валоцкім і ягонымі наступнікамі, якія лічылі, што царква вышэй за дзяржаву;блізіўся з ведамым царкоўным дзеячом Максімам Грекам. Сасланы ў Іосіфа-Валакаламскі манастыр. Паводле прысыду царкоўнага сабору, Васіян Касы памер там да 1545 г. гвалтоўна смерцю.

Іосіф Валоцкі (1439/1440—1515) быў таксама ведамы рускі царкоўны дзеяч і публіцыст. Дзед ягоных паходзіў з Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, атрымаў дзе́зіну калі Валакаламска пад Масквою. Іосіф паstryся ў манахі і занаваў Іосіфа-Валакаламскі манастыр. Ен стаў зверхнікам плыні іасіфіанаў — ваяйнічых царкоўнікаў і змагаўся супраць іншаземцаў да іхнага зверхніка Васілія Касога.

Паходзіў з Браслаўскага павету на Беларусі Іван Сямёновіч Перасветаў, вайсковец Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, Венгрый, Чэхіі (як сцвярджаў А. Зімі). Напрыканцы 1538 — пачатку 1539 г. ён паехаў у Москву. Праз дзесяць гадоў перадаў Івану Жахліваму свае «дзе́зе кніжкі». У гэтых творах Перасветаў выступаў супраць баярства, за звяз самадзяржаваў ўлады з дваранствам. Ен крытыкаваў унутрыцаркоўную парадкі на Русі, змагаўся супраць халопства. Паводле меркаванняў, Перасветаў загінуў падчас антыэрэтычных прадаўсці ў Москве ў сярэдзіне XVI ст.

Спрабою пашырыць руска-беларускія культурныя контакты была вандроўка Францішка Скарыны ў Москву паміж 1525 і 1533 гг. дзеялі распавяждваниямі беларускіх друкаваных кніг, якія заканчыліся супраціўствам маскоўскай царкви і спальваннем гэтых кніг у Москве.

Шэршт маскоўскіх адміністратараў рознага ўзроўню былі беларусамі па паходжанні. Пабудча прычына да масавых пераездў князёў, баяраў быў эканамічная мэта. Гэтыя «пераездчыкі» найчасцей выязжалі з памежных ашараў, спустошаных найперш падчас частых літоўска-маскоўскіх войнай. Але асноўныя прычыны ад'ездаў — перашапачтна супраціўстваў цэнтралізатарской палітыцы вялікіх князёў літоўскіх, а потым — страта князямі ды баярамі

свайго ўпльыву, узмацненне цэнтральнай улады ва ўсходніх абшарах гэтае дзяржавы, апекаванне вялікіх князяў вышэйшай дваранству ў процівагу князям.

Рэлігійная нязноснасць каталіцкага духавенства ў Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім у XIV—XVI стст. не адбівалася на інтарэсах князёў і баяраў. Такім чынам, рэлігійны пераследы не быў пабудчыю прычынаю дзеяла пераезду ў Маскоўскую дзяржаву.

Поруч з масавым ад'ездам феадалаў з Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў Маскоўскую адбываўся такі ж выезд з Маскоўскую ў Літоўскую дзяржаву. У документах зафіксованы «отъезды к Литве» родзіца дваранай Беклямішава, Богуша з Северска зямлі; Барыса Ігнатавіча Абрацца; сыноў знанага баярныя ў Дэмітрыя Данскага Беляута Алёхны і Міхаіла; апошніх князёў Цвярскага ды Разанскага; князя Івана Андрэевіча Шамячыча Мажайскага; князя Васілія Вярэйскага; князя Юрыя Пронскага; удзельніка асліялення Васіля Цёмнага Мікіты Дабрынскага; ваяводы Івана Васілевіча Кошкіна з сынаў; двух князёў Бельскіх-Рурыкавічаў; Івана Іванавіча Усяволіскага; Сямёна Пятровіча Дабрынскага; Міхаіла Шарапа; Івана Ляцкага; І. Т. Юрлов-Пляцішэва і многіх іншых. Жорсткасць Івана IV вымусіла збегчы ў Вялікое Княство Літоўскага, Руское і Жамойцкое, акрамя Андрэя Курбскага і Міхаіла Вельямінава, Залатога Кашцяйна, Івана ды Уладзіміра Мікулін-Заблоцкіх, Міхаіла Ногцева ды іншых.

Асобыны галіны некаторых родаў жылі ў межах дзвюх дзяржаваў (прыкладам, Масальскія ў Вялікім Княстве Літоўскім, Рускі і Жамойцкім і Масальскія ў Маскоўскай дзяржаве; Бельскія-Гедымінавічы, Друцкія, Глінскія). Былі выпадкі пераезду асобыных князёў у іншую дзяржаву, а потым вярталіся назад ці яны самі (Д. Вішнявецкі), ці іхныя нащадкі (С. Бельскі, князі Жыжэмскія; праўнукі А. Курбскага).

І таму ёсьць падставы сумнівацца ў меркаванні С. Весялоўскага, быццам «отъезды» (Масквы.— В. Г.) в Літву былі исключэннем из праўила. І С. Весялоўскі, і іншыя даследчыкі прыводзяць шматлікія звест-

кі, що сведчаць пра ўзаемную кампенсацыю пераездай дваранау з аднае дзяржавы ў другую.

Князі і дваране, які з'язджалі з Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, трывала ўваходзілі ў склад маскоўскага двара. Але, скажам, Глінскіх і іхных спадборнікаў, што пераехалі ў Москву ў 1508 г. яшчэ ў сярэдзіне XVI ст., менавалі «литвой дворовой». «Служилье князья» займалі пры двары маскоўскіх вялікіх князёў ў XIV — пачатку XV ст. ганаровыя месцы, па меры зліція іх з саслоўем служыльых людзей страчвалі гэтае становішча.

Знаных «пераездчыкаў» у Москву суправаджалі іхныя дружыны: слугі, ваяры «с копы по-литовски» ды іншыя. Вядомыя пераезды ў Москву войска Альгердавічаў пры Да. Данскім, пашанотнае варты Софіі Вітаўтавны, Юрыя Патрыкеевіча ды іншы. Яны сяліліся на маскоўскіх ашбахрах, нярэдка засноўвалі вёскі да сёллы пад назовам «Лізвінава» і г. д. Гэтым адзначалася этнічная прыналежнасць новых валарадоў-памешчыкаў. Пазней на гэтым грунце ўтварыліся і стаялы мянушки і прозвішчы, ад іх — назовы населеных пунктаў. Таму ўжо ў пісцовых кнігах XV—XVI стст. згадваюцца шматлікія населенныя пункты накшталт Лізвінава і г. д.

2. Палоны (XIV—XVI стст.)

Узаемныя перасяленні служыльых людзей з Москвоўскай дзяржавы ў ВКЛ і наадварот былі зусім не асноўной формай узаемных перасяленняў жыхароў гэтих дзяржаваў. Падчас амаль безупынных двасцяці войнай паміж гэтымі дзяржавамі ў XIII—XVI стст., а яны адбываліся ў 1210—1234, 1245—1247, 1251—1252, 1263, 1274—1277, 1285—1286, 1320—1321, 1346, 1356—1359, 1386, 1394—1396, 1401—1408, 1426—1428, 1445, 1492, 1499—1503, 1507—1509, 1512—1522, 1534—1537, 1561—1582 гг. (Войны // Венская энциклопедия. СПб., 1912, т. 7, с. 17), перамоги аднаго з бакуў суправаджаліся палонамі ваяроў да мірных жыхароў і вывазам іх у сваю краіну.

Далейшы лёс палонных залежаў найперш ад маёмага і саслоўнага стану. У дышламатычным руска-літоўскім ліставанні надавалася ўвага

абмену і выкупу прывілеянных палонных — «людей добрых, прывыкшы добrego жыць, (якім) тяжко (...) нужное дело трепти», і тэртытарыяльным саступкам за іх.

Хаця, згодна са Статутам Вялікага Княства Літоўскага палон,— адна з крыніцай няволі, для прывілеянных палонных гэты прынцып страчваў сваё значэнне. Класавы падыход да палонных ваяроў і мірных жыхароў назіраўся ў палітыцы і літоўскіх, і маскоўскіх валарадоў. Гэта бачна на прыкладах часоў Лівонскай вайны.

Калі Сцяпан Батура завалодаў у 1579 г. Палацкам, расейскіх палонных ён размісціў у дзвюх вязніцах (лагерох). Адна з іх прызначалася на асобаў, згодных быць пад уладаю ды апекаю караля. Звернікі Рачы Паспалітае ў звароце да абаронцаў Завалочча (10 каstryчніка 1580 г.) у выпадку здрады аўгасці ім узнагароды, майсткі, жалаванне. 5 лістапада 1580 г. датуецца грамата аб атрыманні палонных «на Палацку и інших замках руских» стралкамі «и иными людьми» «пустых волок» у Горадзенскім старастве.

Зусім інакш ставіліся да сялянаў і гарадской бедната захопленага Сокала, ашбараў вакол Завалочча, Вялікіх Лукаў, Пскова. Запыт 1568 г. да Жыгімонта Аўгуста сведчыў, што некаторыя хрысціянскія палонныя знаходзіліся ў рабстве ў літоўскіх беларускіх татарап. У рэцэсані Горадзенскага сойму 1568 г. запісана: «Былісьмы прошоны, абы татарове хрестян вневоле не мели». Шырокая распаўсядженнасць быў у ВКЛ і продаж палонных. У акце 1580 г. з кніг Магілёўскага магістрату адзначана «закупене москові» Ірыны, паланёнай у 1579 г. пад Рослаўлем.

Каралеўскі хірург Ніколя Бучэла, які памёр у Кракаве ў 1599 г., удзельнічаў у паходзе на Вялікія Луки ды Пскоў і запавічаў па сто флярынаў рускім палонным «Славам (Савам? — В. Г.): большому и малому» і дзвюм паланянкам.

Маскоўскія ўлады, як гэта рабілі і звернікі ВКЛ, намагаліся залучыць да сябе на службу паноў, шляхцічай, жаўнероў. У граматах неаднаразова агаворвалася, што палонныя, якія паступілі на новую службу, палоннымі ўжо не лічыліся і віртанню не паддлігалі. «А которых били че-

лом нам служити, и нам тех всех к брату и свату своему не отпустити», — пісаў маскоўскі валарад Васіль Іванавіч вялікому князу літоўскаму Жыгімонту, калі той 28 лістапада 1506 г. прасіў «к нему отпустити князя Богдана на Глінскага, да князя Андрея Кромского, да Сеньку Жеребятича, да Якуба Івашенцова». У Москві яны мелі тыя ж прывілеі, што і расейскія службыльы людзі.

У XVI—XVII стст. выхадцы з Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага на маскоўскай службе складалі значную частку. Засноўваліся асобныя палкі «літоўскага строю», дзе служылі расейцы понлеч з ліцвінамі. Іх з-за большае колькасці звалі «літвой».

С. Гэрберштайн у «Записках о московитских делах» сведчыць, што Васіль III «содержал из литовцев и всякого сброда людей почти тысячу пятьсот пехотинцев». Казань трymalі ў аблозе наёмных ваярў «з немецкы ды літоўцамі». Яны бралі ўдзел у рускіх вайсковых наступах, у тым ліку на іхныя родныя землі. Так, у «Разрядной книге Пороцкого похода» Івана IV ад 1563 г. занатавана, што ў складзе Вялікага палка князя Уладзіміра Андрэевіча падчас паходу на Палацак мае быць «Літва Медынская», г. зн. выхадцы з Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, паселеныя на Медыні.

Гэты факт харектэрны для феадалізму: ваяры прысягали на адданасць дзяржаве і абаранялі яе. Сучаснае ўяўленне аб патрыятызме «пераездчыкам» было чужое гэтаک жа, як і іхным сучаснікам — кандыцерам ці ландскneхтам.

Шматлікія палонныя паноўных класаў пазней абменьваліся ці выкупляліся.

Іншая доля чакала прыгнечанасць насельніцтва. Да лёсу палонных сялянай, слуг, бедных звернікі абводвух бакоў былі абыякаваны.

С. Гэрберштайн пісаў, што у рускай дзяржаве «найбольш знакамітая маюцца рабоў найчасцей купленых ці паланеных». У запавечных граматах сустракаюцца сведчані, што землёўладальнікі разглядалі палон як крыніцу рабства спадчыннага халопства і распаряджаліся лёсам палонных гэтак сама, як лёсам мужжыкоў.

Пра аблогу і ўзяцце Іванам IV Палацка ў 1563 г. распавядаецца ў

шэрагу крыніцай рускіх, польскіх і нямецкіх. Яны даюць уяўленне пра лёс палонных у часе руска-літоўскіх войнаў у залежнасці ад паходжання.

У «Разрядной книге Пороцкого похода...» чытаєм, што пасля пажару Палацкага астрогу на пачатку лютага 1563 г. адтуль у цароў стан «вышло чорных людей мужиков и жен их и детей всяких человека 11 060 ч(алавек)», «а по воеводским полкам в татарские станы вышли из острогу и тем же не бе числа». У летапісі паведамляеца, што ў астрозе знаходзіліся «люди Пороцкага повета сельскіе».

Паводле звестак М. Стрыйкоўскага, калі палацкі ваявода Давойна загадаў падпадліць горад, літоўскія ваяры, засёшы ў кропасці, выгнали з замка «дваццаць тысячачаў чорні». М. Бельскі пацвярджае, што Давойна, жадаючы пазбавіцца заляшніх ратоў, выгнаў «чорні, простых людзей, якіх было нямала».

12 лютага 1563 г., як сведчыць тая ж «Разрядная книга...» — цар «велел тот полон роздати по боярим и по дьякам и по всем приказным людем, и князем, и детем боярским». Служыльы людзі прывялі з сабою з палацкага паходу шмат палонных, прычым у цяжкіх для апошніх умовах: «бедны люд замярзай і памірай ад голаду», — адзначае Г. Штадон. Доўга мужжы згадвалі палацкіх палонных.

15 лютага Палацкая крапасць і замак здаліся. Былі ўзятыя ў палон «половчане бурмістры и мещаны и все городцкіе люди» да шляхты.

З гэтага нагоды, як сведчыць летапісы, Іван IV загадаў «половчан переписати, дворян королевских и шляхт, и всяких служыльых людей; а бурмистров и гостей, и лавников, и земских людей торговых велел переписати по тому же опросе». Паводле звестак А. Гваныні, усяго палонных з Палацка было вывезена пяцьдзесят тысячаў чалавек.

Выключчыне зрабілі польскім сувязнікам літоўскага войска. Цар не збіраўся да давадаў да сваіх лівонскіх ды літоўскіх супраціўнікаў яшчэ і польскіх, тым больш што Іван IV дамагаўся польска-літоўскіх карони.

Жаўнерам і шляхце прапанавалі перайсці на маскоўскую службу. Тых, хто адмовіўся ад прапановы, накіравалі ўглыб Москві. Праз тры дні цар-

скі ганець дагнаў іх і перапрасціў. Даўшых згоду, агледзелі ды ператісалі. Адзін з удзельнікаў абароны пісаў пра гэта: «И таким образом многие из наших согласились поступить к нему (цару) на службу (...). Все оружейники, медники, слесари, плотники, кузнецы и прочие принуждены были служить великому князю». Хто ў другі раз адмовіўся ад службы, таго змясцілі ў вязніцах розных гарадоў.

Пасля таго як 20 і 25 ліпеня 1570 г. у Яраслаўлі, Пераяслаўлі, Растве, Кастраме ды Углічы загадам івана IV забілі 665 знаных полацкіх палонных, астатніх 500 перавялі ў Смаленск, каб яны працавалі, пакуль іх не выкупяць ці абліянтуюць.

У царскім архіве захоўваўся «Спісок імян дзетей боярскіх гусударевых, на которых писаны положане по обмену и за которых положан писан окуп; и спісок росписной, что взято окупу за Довойну золотыми и за литовских полотеских людем». Палацане, якіх не абліянтілі ці не выкупілі, мусілі наяврнуша да праваслаўя, бо іх маглі забіць.

У другой палове XVI ст. у Москвіі для палонных вышэйшага і сэрэдняга стану палон не быў падставаю дзеялі ператварэння ў рабоў. Гэткае ж адбывалася і ў ВКЛ.

3. Перасяленні ў XVII ст.

У XVII ст. узаемная міграцыя паміж Масковіем і Вялікім Княствам Літоўскім павялічылася. Не заўёды яна была звязаная з вайною. У мірны перыяд, падчас перамір'я, спыненія ваенных дзеянняў узмацняўся самачтоты выезд «охотою» служыльых людзей, мяшчанаў, сялянаў. Адразу ж пасля заключэння перамір'я ці міру звязчайна з'язжалі ў суседнюю краіну асобы, якія асцерагалі ўшчамленне сваіх правоў мясцовымі вададарамі з нагоды веравызнання ці на палітычных матывах. Паводле Дзявулінскага замірэння 1618 г. так зрабілі сотні служыльых людзей з паветаў, далучаных да Вялікім Княству Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Жыхароў Ноўгруд-Северскага павету ўлады накіравалі дзеялі пасялення ў бліжэйшы, але ўскрайні Рыльскі павет. Выходадаў з Смаленска адправілі ў далёкі Белазерскі павет, а з Старадубскага ды

Рослаўскага паветаў — у «понизовые города на Волге».

Ю. Гацье меркаваў: служыльых людзей накіроўвалі на ўскрайныя як «неспакойны элемент», а таксама дзеля таго, што ў цэнтры Рasei служыльага люду было дастаткова нават у часе самага моцнага згатлення.

Адзначаліся і іншыя формы пранікнання насельнікай аднае краіны ў другую. Так, у 1621 г. цар Mіхаіл Фёдаравіч казаў на саборы, што ў Пуцільскім, Бранскім, Велікаўцім і Таропецкім паветах «польскія ды літоўскія людзі» ладзяць слабоды ды астрогі. Амаль увесі першы том «Разрадных книг» на пачатку ягонага царавання змяшчае ў сабе распаряджэнні аб вигнані гэтых пасяленцаў з памежных маскоўскіх паветаў. Некаторымі выхадцамі з заходу дазвалялі заставацца ў маскоўскіх гарадах. У 1641 г. у Пуцільскім з'явіліся «літоўскія людзі беларусы». Абакум Мартынаў сын Кузнец і Зміёр Макарашу сем'ямі. Паводле царскага абежніку, ім было заўгадана сяліцца ў Навасіле.

Многія палонныя служыльыя людзі з ВКЛ у часе войнаў заставаліся на расейскай службе і далучаліся (поруч з расейскімі ваярамі) да аддзелаў «літоўскага строю».

Барыс Гадуноў загадаў у 1608 г. ваяводам Б. Бельскаму ды С. Алфер'еву будаваць горад Цараўбараўску ля Аскола ды «с німи быта на поле и дворянам (...) и казакам, и лите, и немцам, и чэркасам».

У грамаце 1617 г. занатавана, што «на Туле и по всем украинным городам стоят бояре и воеводы со многими людьми, и Лівта, и Немцы, и татаровне казанские». Праз шэсць гадоў у Туле меркавалася «быти дворяном и детем боярским украинных городов и иноземцем Літве и Немцом замоўсковых городов».

У 1628 г. у Вялікім палку ў Туле знаходзіліся «иноземцев поместных поляков и літвы с ротмістрам с Яковом Рогановским, літвы поместных 118 чалавек».

Найбольшыя перасяленні жыхароў Беларусі ў Рaseю адбываліся ў часе вайны 1654—1667 гг. Тады расейскія дваране ды балярскія дзецы ўзялі ў палон насельнікай далучаных беларускіх земляў і накіроўвалі іх у свае ўладанні. Баючыся раздражнення астатніх жыхароў краю, улады калі-

нікалі імкнуліся абмежаваць памеры палонных іхнімі служыльымі людзьмі. Паводле царскага загаду ад 30 ліпеня 1654 г. аг «ніявызвазе» сялянай Бельскага, Смаленскага і Дарагабужскага паветаў у Москву «в крестьянство», дазвалялася вывозіцца у палон толькі асобаў неправаслаўных веравызнан-

ніяў. Хаця даследнік меркаваў, што гэта жаданне «наўрад ці было ажыццёўлена ў маштабах, названных Нікам», сам ён адзначыў вялікую колкасць перасялянцаў. Вывучаючы перасяленцыя кіткі заселене ўрадзімцамі з Беларусі Новамышанскае слабады Москвы, Л. Абэцэдарскі сведчыў, што ў сталіцы ў апошній трэці XVII ст. калаў дзвяцці практэнтаў жыхарства складалі беларусы.

Ю. Гацье згадваў аг перасяленні 1150-ці жыхароў Беларусі толькі ў Звянігародскі павет Замаскоўскага краю. З беларускага горада Шклова, прыкладам, з 1654 па 1661 г. вывезлі ў Рaseю 195 сем'яў — калі чверці ягонага жыхарства, прычым у Москву калія 86 сем'яў.

У гэты ж час адзначалася і сама-хочтонае перасяленне жыхарства Беларусі, пераважна на вольныя ад прыгонніцтва нераспрацаваныя землі Слабодскае Украіны. У ліку 1387 мужыкоў Суджы ў 1665 г. 22 былі з Беларусі. У Цярноўскай воласці Пуцільскага павету ў 1678 г. жылі чатыры беларускія сям'і, што перасяліліся туды ў 1665—1675 гг.

Шматлікае высыленне беларусаў на зіралася і ў Паўночную вайну. У 1754 г. падчас перамоўы у Варшаве з расейскім пасланцом Г. Гросам вялікі канцлер літоўскі Ф. Чартарыйскі згадаў пра тое, «як у 1708 г., калі Карл XII пайшоў на Украіну, Пётр Вялікі ўсіх жыхароў польскіх памежных абшараў адправіў у Рaseю, адкуль іх, нягледзячи на асобныя патрабаванні, не вярнуў».

Звесткі пра гэтае і папярэдніе перасяленні можна знайсці ў дакументах, канфіскаваных па загадзе. Пятра I у памешчыкаў майсткай Болхавскага, Ялецкага, Кромскага, Алатырскага, Алексінскага ды іншых паветаў. У гэтых матэрыйалах сустракаюцца імёны сялянаў — «родам паліакаў», у іншых прозвішчах паказваюцца на іхнае паходжанне з ВКЛ (Ляхаў, Шляхцін, Радзівілаў). Пра няду́йнае перасяленне распавядаеца ў «казцы» старасты сяля Сяніц Зарайскага павету ад 31 траўня 1721 г.: «Да в том (сле) Сенницах крестьянских 39 дв(ароў), в них людех мужеска и женска полу 318 чел., да польскай породы, которые привезены для поселения, оные живут в тех же крестьянских дворах мужеска и женска полу 58 чел.»

Л. Абэцэдарскі звярнуў увагу на выказанае патрыярхам Ніканам у гутары з антыхайскім патрыярхам Макарыем у 1655 г. пажаданне цара перасяліцца у бязлюдную пасла пашасці Рaseю трыста тысячай беларуска і женска полу 58 чел.»

Перасяляліся беларусы і ў паўднёвасційскія паветы. Так, мовазнаніе А. Шахматоў і С. Каткоў выявілі познаныя беларускія адметнасці ў паўднёварасейскіх гарадах. С. Каткоў ад-

значыў відавочныя беларусізмы ў лексіцы і фанетыцы ялецка, курскае і навасільскае пісьмовасці XVII ст., звязаючы гэта з пераселенiem у паўднёварасейскія паветы беларусаў.

Працяг будзе.

Ад рэдакцыі. Гэтая праца была напісана Валянцінам Грыцкевічам (вучоным з Санкт-Пецярбурга, беларусам) калі семнаццаці гадоў назад. Пазбайленая міфаў пра «адвечную ёднасць» беларускага і рускага народаў, яна, безумоўна, не магла быць надрукаваная ў бытых СССР. Тым больш што канцептуальная адмаўляеца «афіцыйная гісторыя» ўзаемадачыненні двух славянскіх народаў у часы, калі яны жылі ў розных дзяржавах. Публікуецца ўпершыню, з невялікім скартамі, у перакладзе з рускіх мовы. Праца грунтуюцца на багатым дакументальным матэрыяле, кожны факт у ёй узяты з архіваў і з працай іншых даследчыкаў. Каб аблегчыць чытанне, мы скласавалі спасынкі ў тэксле. Пасля завяршэння публікацыі будзе пададзены спіс асноўнае літаратуры, якую выкарыстаў аўтар.

«КРАІНА ВЫТОКАЎ»

...взять меры сей же час
Чтоб от Литвы Россия оградилась
Заставами; чтоб ни одна душа
Не перешла за эту грань...

А. Пушкин. «Борис Годунов»

Мяжа — не проста лінія на мапе. Часта яна пралягае паміж народамі ці цывілізацыямі, з'яўляючыся падзелам стагоддзяў гісторычнага разvíцця, канстатуе ўзаемны недавер, што абрастает прымхамі ды забобонамі. Варожасцю і падазронасцю патыхала з абодвух бакоў Берлінскага муру. Амерыканцы мяжу свайго прасоўвання на заход называлі Frontier, а ангельцы — шатландцы свой агульны рубеж паважліва велічалі the Border. Стагоддзі засяцця змагання апошніх двух народаў пакінулі след у шматлікіх легендах і баладах пра Бруса і Уолеса, у раманах В. Скота. Гісторыя наша мяжу таксама цікавая, але абыдзеная ўвагай. М. Лермантаў, нашчадак шатландца Георгія Лерманта, які служыў у літоўскім войску і перайшоў на бок цара ў 1613 г. пры аблозе крэпасці Белая, прысвяціў літоўска-рускай

мяжы дзве паэмы — «Ліцвінка» і «Баярын Орша». Але гэта пагляд з таго боку.

Тое, дзе праведзена мяжа, залежыць не толькі і не столькі ад вайскове ѡдчыні, таленту дыпламату, падстунаці ці ціляхетнасці манахаў, але і ад волі народаў, іх памяці пра сваё мінулае, пра этнічную тоеснасць і эканамічную лучнасць. Невыпадкова ж, што мяжа Вялікага Княства Літоўскага ў XV ст. амаль супадала з граніцамі рассялення радзімічаў і крывічоў, тым больш што Пскоў і Цвер таксама пераважна знаходзіліся пад літоўскім упрыгожваннем, бо мелі агульнае крывіцкае мінулае. Гэта тычыцца Цверы — аднаго з самых надзеіных саюзнікаў Вільні аж да злікідавання яе незалежнасці ад Масквы ў 1485 г., калі апошні вялікі князь Міхаіл Барысавіч уцек у Літву. А да гэтага быў і агульныя паходы на Москву Альгерда ды Міхаіла Аляксандравіча, і шлюб Альгерда з Ульля-

най, і прызначэнне цвярскога епіскапа Рамана на кіеўскую мітрапаліту ў 1359 г. Дык самое слова «Цвер», якое расейскія даследнікі аднаголосна выводзяць з фінскага tihvera (пры парыўнанні з назівам г. Ціхві), указае і на літоўскаслоўстві (агароджваць).

Зрэшты, гісторыя ўласна Цвярскага княства ў гэтым артыкуле для нас не самая галоўная, але хацецася б звязніцу увагу на некалькі маладзомых фактаў з гісторыі этнографічнай групы беларусаў, што жыла ў межах Цвярской губерні, а потым вобласці, — тудаўліна.

Гэтага слова не знайсці ані ў энцыклапедіі «Этнографія Беларусі», ані ў двухтомніку «Народы европейскай часті СССР». Літаральна некалькі словамў сказана пра іх у энцыклапедычным даведніку «Народы мира». Але дагэтуль няма не толькі адмысловай працы на гэтую тэму, а нават і абзака, напісанага ў савецкі час. Відаць, любое згадванне, якое нават укоснона закранала межы, забаранялася.

«Днепр бо потече из Оковьского леса, и потечет на польдне, а Двина ис того же леса потечет, а идет на полуноще и внидеть в море Варяжское. Ис того же леса потече Волга на въсток, и вьтечеть семьюдесят жерел в море Хвалисское», — сказана ў «Аповесці мінайных часоў». Старожытнага аўтара вельмі ўразіла тое, што трох вялікія ракі, вусці якіх знаходзіцца так даўёдка адно ад другога, пачынаюцца з неявлікага лапіку зямлі. Назва старожытнага і калісьці разлеглага Акоўскага лесу захавалася да нашых часоў у назве вёскі Акоўцы, што на рацэ Пырошне. Гэты раён, які часам пастычна называецца «крайнай вытокай», з даўніх часоў быў стратагічна важным, бо тут скрыжоўваліся водныя шляхи. Сістэмай волакоў Мяжа — прытон Захадній Дзвіны — была злучаная з Волгай праз ракі Бярозу — Сіжку і праз Туд, з Дніпром — праз Обшу; Дніпро з Волгай — праз Вазузу. Цяжка сказаць дакладна, калі пачала эксплуатацыя гэтых шляхоў. Але археолаг Ю. Урбан знойшоў ля возера Глазен балтыйскі бурштын ажно ў неалітычных

пластах! Зразумела, ён трапіў сюды па Дзвіне.

Першымі верагоднымі насельнікамі краю былі фінскія плямёны, якія пакінулі след у гідрамініцы. Назва славутага возера Селігер, відавочна, паходзіць ад фінскага selhe — «чисты, праэрысты». Недзе ў III—IV ст. нашае эры на поўдні Валдайскага ўзвышша з'явіліся ўсходнебалтыйскія плямёны, якіх у VII—IX стст. выцеснілі крывічы, — пра гэта сведчыць г. зв. дугія курганы. Крывічы, якія ішлі з паўднёвага заходу, называлі тутэйшыя рагі і азёры дарагімі ім іменамі. Э. Навагонскі, напрыклад, шмат увагі надае вывучэнню этнамалогіі топоніму Орша аж да басейна Лоўца. Трэба дадаць, што існуе рака Орша і ў басейне Волгі, на заход ад Цверы. А яшчэ ў «краіне вытокай» сустракаюцца такія добра вядомыя на Беларусі гідronімы, як Атолава, Бяроза, Лучоса. Ды і назвы вёск — Машары, Брылеві, Прусаўічы — таксама выклікаюць пэўныя асацыяцыі.

Калі ва ўсходніх славянаў, у тым ліку крывічоў, аформіліся дзяржавныя цэнтры, «краіна вытокай» апнулася ў сферы ўпрыгожыў Смаленская. Пасля распаду «імперыі Рурыкавічаў» суседзямі Смаленска ў гэтым краі зрабіліся Ноўгарад і Уладзіміра-Суздалская зямля. У другой палове XII ст. на землях Смаленскага княства ўтварыўся Таропецкі ўдзел, часткай якога стала і «краіна вытокай». На пачатку XIII ст. таропецкім князем быў Мсціслаў Уладзімір, пры якім сувязі Таропецкага княства са Смаленскам аслабілі, а з Ноўгарадам — узмнажіліся. З 1225 г. ужо існавала ўдзельнае Ржэўскае княства (не блытца з Пустой Ржэўай на Сораці — сучасным Наваржэвам), першым князем якога быў Уладзімір (іншэйна, сын Мсціслава Удалога). Яно адразу ж зрабілася абектам спрэчак паміж Смаленскам, Ноўгарадам, Цвер'ю. І ужо ў 20-х гг. летапісы фіксуюць напады «літвы» на гэтыя рэгіёны: 1223, 1226, 1227 гг. — на Таропец; 1225 г. — на Таропец і Таржок; 1229 г. — на Селігер; 1245 г. — на Таржок і Бежыцу; 1248 г. — на Зубцоў; 1253 г. — на Таропец. Але расей-

скія гісторики пам'ялкова атаясамлюють «літву» з Вялікім Княствам Літоўскім, якое паўстало толькі ў 30-я гг. і далёка не адразу заняло месца Полацка ў сістеме «рускіх» княстваў. Як слухна заўважыў М. Ермаловіч, гутарка ідзе хутчэй за ўсё пра выкарыстанне «літвы» ці як дапаможнае вайскове сілы, ці як саюзніка Полацка. А сцверджанне В. Успенскага, І. Пабойніна і інш., нібы вярхоўе Волгі ўжо ў 20-я гг. ХІІІ ст. было далучана да Літвы, а ў 60-х гг. была ўсталяваная сумесная ўлада Літвы і Ноўгарада над Бецецкай і Лапасціцкай валаціямі Таропецкага павету, падаеща зусім неверагодным. Тут мы ў чарговы раз маем справу са скажэннем зместу слова «Літва». Паводле М. Ермаловіча, «калі ў той час у разрад літоўскіх залиўчайся князь з Таропца (Уладзімір Меціславіч), то гэта яшчэ ў большай меры могло рабіцца ў адносінах да полацкіх князей». Траба яшчэ ўлічыць меркаванне А. Сабалеўскага аб існаванні населеных балтамі земляў у раёне Усвятай і Таропца, якіх суседнія народы называлі літоўцамі. І Полацак у той час быў не настолькі моцны, каб набываць калоні ў такіх аддаленых раёнах. Час, калі ў гэтym рэгіёне ўзімкі «грады літовитии: Селук, Осечен, Горышын, Рясна, Сіжка, Туд», байды, траба аднесіц да канца ХІІІ — пачатку XIV стст., калі Полацак паступова і ўсё мацнейшы зноўваўся з Літвой. Магчыма, з'яўленне сталых літоўскіх паселішчаў у дадзеным рогіенне варта звязаць з летапісным паведамленнем ад 24 сакавіка 1286 г., калі літоўцы спрабавалі захапіць цвярскую воласць Алешину, але былі разбітыя злучанымі сіламі масківічоў, цверычоў, вялачанай, навартождай і ржэвічоў. Менавіта ў гэтym бai загінуў вялікі князь Даўмонт (не блытаць з псковіцкім Даўмонтам).

Вялікая заслуга В. Успенскага ў тым, што ён дакладна вызначыў месца знаходжання гэтых мястечак. Уся-лук размяшчалася паміж азёрамі Уся-лук (Усялаг) і Пена; Сіжка і Туд — пры ўпадзенні ў Волгу аднайменных рэк; Гарышын — калі ракі Малая Коша. А крэху вышай па цячэнні Коши быў вёска Прусавічы. Гэта на-водзіць на думку, што ў складзе гарнізонаў вышэйпамяняных памеж-

ных мястечак былі і прусы. Так мы маем укосконое ўказание на час застаннія мястечкаў, калі ўлічыць, што масавае перасяленне прусаў на літоўскія і беларускія землі адбывалася пасля паразы Вялікага прускага паўстання 1260—1274 гг. Трэба, прайда, мець на ўвазе, што ў Ноўгарадзе з давён-даўна існаваў Прускі канец, і некаторыя даследнікі лічаць, што прусы ўпершыню з'явіліся на паўночным заходзе сучаснае Расеі недзэ ў VIII ст. на хвалі масавага перасялення крэві-

чоў.

У вярхоўях ракі Мяжы ў Нялідаўскім раёне ёсьць вёска Сель. Ці не звязана яе назва з назвай літоўскага племені селаў, што жыло на левым беразе Дзвіны, насупраць польскіх Герцыке і Куценойса? Але вернемся да літоўскіх памежных гародкоў. Паміж Гарышынам і Сіжкай знаходзіцца Асечан — на левым беразе Волгі, на Раждзевіцкіх гарах, а ў вярхоўях ракі Цымы — Расна. Зазначым, што яна была самым паўночна-ўсходнім пунктам ВКЛ за ўсю ягоную гісторыю існавання. На поўначы ўладанні Літвы даходзілі да Селігера. На востраве Клічан было закладзена ўмацаванне, якое стала пачаткам забудовы горада Асташкава. А «мыс Літвы» на Селігеры захаваў сваю назву да нашых часоў.

У 1395 г. Клічан, які тады належаў Ржэўскому княству, залежнаму ад Масквы, быў разгромлены наўгародцамі. «Совокупиша Новгородцы рать, а с ними князь Роман Літовскій (хутчэй за ўсё, унук Нарымonta Гедымінавіча — А. В.) да князя Костянтіна Белозерскага і шед вазіша Кличен і Устюжню», — чытаём у летапісах. Літоўскія гарадкі ў «краіне вытоку» пералічаны ў «Спісе гарадоў рускіх», складзеным калі 1397 г.: «...Пустая Ржова; [Ржова] на Волге; Мелечя; Селук; Высвято; Зіжеч; Еруслам; Белобережье; Самара; Брони царéй; Осечен; Рясна; Туд; Копорыя на Порозе; Каракев; Таруса; Туд; Сіжка; Горышин; Луки». Рускі гісторык М. Ціхаміраў, які падрабязна даследаваў «Спіс...» у вызначанні месца знаходжання гэтых гарадоў, прыйшоў у асноўным да тых жа высноваў, што і В. Успенскі. Прайда, ён змяшчае Сіжку на беразе возера Сіг (побач з Селігерам), а Туд — на месцы сучаснага населенага пункту Малады

Туд. (На самой справе Малады Туд узім толькі ў сярэдзіне XVII ст., і няма сумнення, ў слушнасці довараў Успенскага.) Ціхаміраў таксама атаясамлівае Тарусу з сучасным сялом Тарусы на ўсё той жа раёне Тудоўцы. У якасці літоўскіх у «Спісе» згаданыя таксама Вялікі і Марэва на раёне Полье, але, хутчэй за ўсё, яны былі кандамінумамі на Ноўгарадам. Больш паўночныя воласці заставаліся ў аблазіце Ноўгарада, хаця мелі плацінь Літве даніну — Бецецкая, Лапасціцкая, Бярозаўская, Сцержаўская, Жыблінская. Зрэшты, памер даніны быў наміналны — па дзве куніцы і дзве вавёркі з воласці штогод.

У пошуках абароны ад Літвы ржэўскія князі звязаліся да Масквы, уладу якой яны прызналі даволі рана. (Цвер, звязаная з Вільніяй саюзнымі абавязкамі, такой дапамогі аказаць не магла.) У 1335 г. Іван Каліта разам з ржэвічамі разбіў у спаліў ненадзейныя земляныя і драўляныя літоўскія крэпасці, некаторыя з іх пады так і не былі адноўленыя. Гатая дата, мік іншым, не дазваляе пагадзіцца з тым, што раён Верхній Волгі ўпایшоў у склад ВКЛ толькі пры Альгердзе (1345—1377). Сапраўды, пры Альгердзе баражьба за «краіну вытоку» была асабліва ўпартая. Яна, магчыма, прымусіла ржэвічаў перанесці горад ніжэй па Волзе, на сучаснае месца. Мяркуюць, што Ржова (ад «ржава» — «тварыстае месца») узімкі спачатку на месцы Сіжкі. Але і новае месца таксама не гарантавала бяспекі. Калі 1355 г. Літва ўпершыню захапіла Ржэў (з дапамогай князя Івана Сіжскага), але ў 1358 г., як сведчыць летапісы, «волотьская рать да можайскай вазії Ржеву, а Літу выслали вон». Зрэшты, ужо ў наступным годзе «князь великий Олгерд Гедиміновіч послаў сына свого Андрея со многою силою ко Ржеве, і горад взял, і наместники своя в нём посадил». А ў 1360 г. «приездил Олгерд Ржэвы смотреть» — стратэгічны крэпасці надавалася выключнае значэнне. Праз восем гадоў серпухаўска-бараўскі князь Уладзімір Андрэевіч Храбры «ходил ратью ко Ржеве и взял ея». У тым жа годзе Андрэй Альгердавіч ваяваў Хаўрап (зраз Пагарэлае Гарадзішча) і Родню — памежныя гарадкі Цвярскага княства, размешчаныя ніжэй за Ржеву. Тады ж,

ці крэху пазней, былі зноў вернутыя Маскве літоўскія фарпости на Волзе. Прынамсі, у 1371 г. Альгерд скардзіўся на мітропаліта Аляксея і вялікага князя маскоўскага Дэмітрыя ў лісце да патрыярха Феафіла: «Супраць свайго крыжовага цалавання ўзялі ў мяне гарады Ржеву, Сіжку, Асечан, Гарышын, Расну, Лукі Вялікія, Клічан. А то ўсё гарады, і ўсё іх узялі, і крыжовага цалавання не складаці ані клятвенных грамадаў не складалі». Апрача Літвы і Масквы, на Ржэўскіх княствах прэтэндуваў і Ноўгарад. «Дань ржевскай здавна шла і на корольо, і на Новгороду, и на Москву», — чытаем у Пскоўскім 2-м лептапісе.

Ржэўскіе княства і цесна звязанае з ім Фамінскіе ўклінваліся паміж Цвер'ю, якая актыўна змагалася з Масквой за першынство ў расейскіх справах, і саюзной Літвой, таму не дзіва, што за яе так упарты змагаліся. З гэтага ж прычыны сталым аўтактам маскоўскіе агардіі быў горад Зубцоў на стратэгічным шляху, які злучаў Цвер з Літвою. Захопы Зубцова ў 1370 і 1375 гг. былі адной з прычынай ваенных дзеяній Літвы супраць Масквы. У 1372 г. літоўскія войскі на чале з Кейстутам узялі ў паходзе цвярскага князя Міхaila Аляксандравіча на падначалены Маскве Таржок. Магчыма, што менавіта тады Літве ўдалося вярнуць Ржеву. Прынамсі, у 1376 г. Дэмітрый Данскі пасылаў князя Уладзіміра Андрэевіча (муж Альгердавай дачкі Алёны) да Ржэвы, але ВКЛ яго абараніла.

Цяжка сказаць дакладна, калі Масквы перахапіла Ржеву. Н. Квашнін-Самарын лічыў, што горад быў перададзены Вітаўтам Васілю Дэмітрыевічу ў якасці вена за дачкай Соф'яй. У складзе пасольства, якое прывезла Соф'ю ў Москву ў 1390 г., быў і Аляксандар Поль — унук ржэўскага князя Барыса. Васіль Дэмітрыевіч перадаў Ржеву ўсё таму ж Уладзіміру Андрэевічу.

Прадметам сталых спрэчак Літвы і Масквы быў і Асуйскі край (былое Фамінскіе княства) у ніжнім цячэнні Гжача. Асугі і Вазузы з гарадамі Рагачоў і Хлебені. Н. Квашнін-Самарын пісаў у 1887 г.: «В самой речі прывазузских и присожуских жителей ешё недавно замечались бело-

русизмы, ныне всё более и более исчезающие».

Улада Літвы ў краі не магла быць трывалаю, пакуль існавала самастойнае Смаленскіе княства, незалежнасць якога была скасавана толькі ў 1404 г. На ягонай тэрыторыі былі створаныя ўзелы, якія Вітаўт раздад літоўскай знаці Горад Белу ў акругай, якая непасрэдна межавала з ваколіцамі Ржэвы і была далучаная да Літвы яшчэ ў 1355 г., атрымаў Уладзімір Альгердавіч, родапачынальнік князёў Бельскіх. Каля ў 1408 г. Свідрыгайла ўцек у Маскоўскую дзяржаву, Васіль I надзяліў яго вялізнымі зямельнымі ўладаннямі, у тым ліку перадаў яму і Ржэву. Пазней у дамове Свідрыгайлы з Тэўтонскім ордэнам ад 7 траўня 1432 г. ордэн прызнае за ім, між іншымі, Дубну, Ржэву і Жукопу.

Падчас феадальнай вайны 1425—1453 гг. у Маскоўской дзяржаве Ржэва пры падтрымцы Літвы была захопленая цвярскім князем Барысам Аляксандравічам 10 лютага 1447 г. У той жа дзень Барыс прымуў у сумежнай крэпасці Апоках («Цвярской Ржэве») Даўкшу — пасла карала і вялікага князя Казіміра. Паводле «Ино-ка Фомы слова похвального...», Даўкша прывёз у падарунак ад Казіміра шмат кащоўных падарункў, але князь паставіўся да іх стрымана, толькі меч сустрэў з захапленнем. «Іно храбр сей князь, ни о чём же не брэжёт, а меч любіт...» — разважалі жыхары захопленая Ржэвы.

Зрэшты, Казімір сам разлічваў авалодаць гэтым стратэгічным пунктом. У лютым 1448 г. мажайскі князь Ф. Варатынскі, адзін з прэтэндентаў на маскоўскі стацец, абіць Казіміру перадаць Ржэву і Медынь у выпадку, калі Казімір падтрымае яго ў барацьбе з Васілем II Цёмным. Вясной таго ж года нейкі Яраслаўка, ваявода Івана Уладзіміравіча Бельскага, захапіў Ржэву, ледзь не ўзяўшы ў палон самога цвярскага князя Барыса, што выклікала пагаршэнне стасункаў з Цвер'ю. (Паводле іншай версіі, у Ржэве ў мясяні запустилі засець нейкі «лях Станіславу».) Каб не губляць надзеінага саюзініка ў барацьбе з Маскоўскаю, у жніўні 1449 г., калі было заключана замірэнне Казіміра з вялікім князем маскоўскім Васілем II Цёмным, якое спыніла пашырэнне ВКЛ на ўсход, Ржэва была

вернута Барысу. Казімір абіцаў «не вступатися в отчину вел. кн. маскоўскага Ржэву с волостыми». Згодна з гэтым пагадненнем, частка Асуйскага краю адыходзіла ва ўладанні вялікіх князёў літоўскіх, «як гэта было пры Кейстутце».

На працягу кіравецтва Казіміра паміж ВКЛ і Маскоўскай нібыта захоўваўся баланс сілаў, але гэтая раўнавага была ўзяўная. На самой справе Масква назапашвала сілы для застагаты змагання за «исконные» землі, а ўрад Казіміра, па сутнасці, нічога не зрабіў дзеля прадухленія будучых тэрытарыяльных стратаў. Але пакуль мяжа заставалася назіменная. Што да Ржэвы, дык яна, відавочна, знаходзілася пад сумеснымі кіравецтвам з Літвой. Хісткія стабільнасці парушылася са скавананіем незалежнасці Ноўгарада (1478) і Цверы (1485). Магчыма, тады, скарыстаўшы выпадак, Літва заняла Рагачоў і Хлепен, але гэта былі апошнія тэрытарыяльныя набыткі дзяржавы. У 1489 г. усялуцкі ваявода Васіль Давыдавіч захапіў літоўскую воласць Дубну (зарас Андрэапаль), а ў 1492 г. маскоўская служыльна людзі Васіль Лапін і Андрэй Істома «паваяявалі і заселі Хлепен, горад літоўскага васала князя Міхаіла Дэмітревіча і Рагачоў, воласць пана Хадкевіча», — сцвярджае Н. Квашнін-Самарын. Спачатку Масква спрабавала дамагчысці гэтых гардоў дыпламатычнымі сродкамі — у траўні 1492 г. з гэтай мэтай Вільню наведала пасольства І. Берсена-Беклямішава.

Літоўскае пасольства ў складзе Пятра, Станіслава і Войцеха Яновічаў у снежні 1494 г. марна спрабавала вярнуць гэтых воласці і дасягнуць прызнання правоў Літвы на Ржэву, Таропец і Вялікія Луки. У тым жа годзе падыядалычныя войны быў спачаткі Вязьма і Бялэў, а пасля паразы ў вайне 1500—1503 гг. ВКЛ страйціла шмат земліяў, у тым ліку і «краіну вытокаў». Ды і ўсе наступныя войны прыводзілі да няўхільнага прасоўвання мяжы на захад. Праўда, у канцы Лівонскай вайны 1558—1583 гг. літоўскія войскі на чале з гетманам Мікалаем Радзівілом Рудым і тулытальнымі смаленскімі ваяводамі Ф. Кітам-Чарноўскімі занялі на кароткі час гэты край, спаліўшы Рагачоў і Асечан (моцна ўмацаваную Ржэву ўзяў не ўдалося). Загоны беларускіх татараў

Алімбека сягалі ажно Старыцы, дзе тады знаходзіўся Іван Жахлівы, і спа-лохані цар бачыў з вонкай свайго палацу зарава пажараў. Ф. Кітіта пра-панаваў пераправіцца цераз Волгу і за-хапіц цара, пры якім, паводле паве-дамлівания ягонага пасцельніка Данілы Муры, што перабег на бок Літвы, заставалася толькі 700 чалавек. Але звышасцярожны Радзівіл не рашыўся на такую смелую выправу. Гітальянец Сімон Джэнга, які знаходзіўся ў поль-скі-літоўскім войску, пісаў потым свайму сябру Велізару Вінту, сакратару вялікага герцага Тасканскага: «Калі б троці кашталян [Радзівіл] быў бы такі ж смелы, як смаленскі ваявода [Кітіта], калі б мы перапра-вілісі церас раку і зняніцу напалі на Іаана, ён трапіў бы ў іх рукі».

Паводле Ям-Запольскага міру 1582 г. «краіна вытокаў» засталася за Масквой.

Тым не менш спробы вярнуць сабе адвечнікі крываўкі землі на гэтым не спыніліся. У 1608 г. Ржэва зрабілася апорным пунктам «тушынца» — пры-хільнікаў самазванца Ілжэдзімітрыя II, да якіх належала, перадусім, беларуская шляхта сумежных з Маскоў-скай дзяржавай раёнаў. Сюды прыбы-ла Марына Мишак, калі была ад-пушчана ўрадам В. Шуйскага, а ў 1609 г. сюды ўцёк выгнаны са Старой Русы палкоўнік тушынца пан Іван Карназіцкі. Пасля няўдалай авантury самазванца літоўскія і польскія войскі сталі дзеянічаць адкрыта. У 1609 г. кінуў у наступ свае атрады Аляксандар Іванавіч Корвін-Гансеўскі, будучы герой Смаленскай абароны 1632 г. Яны нават захапілі Асташкаў, які затым у іх адбіў ваявода М. Скапін-Шуйскі. Пасля абранин Уладзіслава Вазы расейскім царом у 1610 г. Асташ-каў ізноў быў заняты войскамі ВКЛ, але іх адтуду вышеслі шведскія войскі на чале з Эдвардам Горнам і Г'ерам до ла Вілем. Наши войскі спрабавалі заняці горад яшчэ раз, але рускія на гэты раз яго адстаялі, хоць і панеслі вялікія страты — звыш паловы абаронцаў.

У 1611 г. Ян Лісоўскі ўзяў Зава-лоччу, «во Ржэвском на Литовском рубежы град землян», пабудаваны пры Іване Жахлівым у 1536 г., у часы лі-тоўска-рускай вайны 1534—1537 гг. У тым жа годзе Рагачоў быў заняты іванам Хадкевічам, а самы шмат-

лікім быў корпус Льва Сапегі, які спра-баваў авалодаць Таропцам: «...и лях сей ведый с собою вой конину и пещиу яко двадзесять тысяч». У 1613 г. Лісоўскі амаль цалкам спліў Ржэву і Апокі. Праз тры гады ён ізноў аблажыў Ржэву, але ўзяці не здолеў, а атрад Сіняўскага, пасланы на дапамо-гу, быў разбіты ў Пышніанскай воласці, за 40 км ад Ржэвы. Апошнюю спробу авалодаць Ржэвой зрабіў нейкі Іва-шка Мешчарынаў узімку 1618 г. Нарэшце, паводле ўмоваў Дзяявулінскага замірэння, значная частка краю была вернута Літве, у тым ліку частка Тудскай воласці. Уласна Туд, які за-стаўся ў Маскоўской дзяржаве, атры-вілісі церас раку і зняніцу напалі на Іаана, ён трапіў назуў Скаваратын.

Ваенныя дзеянні ў «краіне вытокаў» вяліся і ў 1629, і ў 1632 гг. Сталыя памежныя сутычкі правакаваліся яшчэ і выключна складанай канфігурацыймяжы, вызначанай паводле Дзяявулін-скага замірэння. А. Корвін-Гансеўскі скарыстаўся маскоўскаму ўраду ў сваім лісце ад 30 жніўня 1624 г.: «А горада Белое земля також клином далече пошла меж земли Ржова Володимерова и Торопецкіе аж ку Осташкову, а в другом месце близко Ржэвы подошли земли Бельскіе ...И от того межи обопольными людьми нашими и ва-шыими... ссора, забойства и смута делается и кровь большая крестьянское проливается». Мяжы тады пра-ходзіла прыкладна ў 50 км ад Ржэвы. Нарэшце ў 1648 г. была праведзена дэмаркацый мяжы — «исковали рубежи между Великим и Усвятым, Не-велем и Лук Великих и Ржэвой».

Неўзабаве началася руска-літоўская вайна 1654—1667 гг., на першым этапе якой Ржэва адбыўвалася ролю адно-го з галоўных апорных пунктаў маскоўскіх войск. Падчас гэтай крываў-тай вайны насељніцтва «краіны вытокаў» інтэнсіўна перамешвалася з на-сељніцтвам унутраных раёнаў Бела-русы. Паспаліты люд, які найбольш цярпеў ад дзеянняў і абедзвюх рэгу-лярных армій, і ад рабунку ўзы-чайных бандытав рознага гатунку, спрабаваў знайсці паратунак на про-цілеглым баку мяжы. Так, у восень 1656 г. у Маскоўске атрымалі чалабіт-ную ад рэжўскіх і зубцоўскіх ашвар-нікай, дзе тым скарыстаўся на ўцёкі іх сялянаў у Літву і шкоды, якія рабілі ім беглыя з абводуў баку мяжы. Але яшчэ большая колькасць сялянаў

і мяшчанаў была гвалтоўна пераселена з беларускага Падзвіння і Падняроўя ў Ресею, у тым ліку ў «краіну вытоку». Калі раней маскоўскі ўрад пазягай гаў сяліце ўдекачоў і палонных з Беларусі ў гэтых раёнах, дык зараз, калі ў руках маскоўскіх войскай часова альпнулася ўся Беларусь, на гэтую традыцыю ўжо не аважалі. Напрыклад, шмат палонных з Невеля, Полацка, Орши было паселена ў Асташкаве. А ў размежчаны за 90 км на поўнач Іверскі манастыр у 1655 г. па загадзе патрэйара Нікана быў пераведзены аршанская Күцеінскі манастыр разам з брацтвам, сялянамі навакольных вёсак, рамеснікамі з Ориши, Копысі, Мсціслава. Тут Ігнат Максімай з Конышы ўпершыню ў Ресеі атрымала кафлю, а з 1657 г. узвініла сваю дзейнасць славутая Күцеінская друкарня. Тут шае насленіцтва яшчэ дадой адрознівалася ад сваіх суседаў. З 61 двара сяла Валдай у 1678 г. 37 належалі «польским беспаштанным землемільцам», і нават акадэмік П. Палас, які наведаў Валдай у 1768 г., адзначыў: «Некоторые его весёльше жители произношением и некоими речами ещё и ныне несколько изъявляют белорусское своё происхождение». Пераважна беларускімі былі манастырскія сёлы Багародзіціна, Баровічы, Выдропужск.

У выніку Андрушаскага замірэння «краіна вытоку» была страждана для Беларусі назаўжды. Канешне, усе гэтых драматычных падзеі не моглі не пакінуць следу ў свядомасці жыхароў краю. І сёння вам пакажуць вялікі яр на ўсход ад Рагачова (зараз на ягоным месцы чыгуначнай станцыі Асуга), у якім, паводле падання, сталаі «літвы» перед паходам на Ржэзу і Зубцоў. А на рацэ Руне, непадалёк ад возера Кашніча, ёсьць зарослы насып, падобны на чатырохскільдны дах, які мясцовыя жыхары называюць «Ванькі». Яны ўпўнены, што тут не-калі загінуў, баронячыся ад «літвы», нейкі князь Іван.

Ржэвічы лічылі заступнікам ад літоўцаў свайго першага князя Уладзіміра. Паводле легенды, кожны раз, калі ў краі з'яўляліся нашыя войскі, князь уставаў з магілы, паяўляўся на чале войска на белым кані, іржанне якога аглушала літоўцаў. Князь тримаў белую хустку, што асяпляла ворагаў, і яны кідаліся

наўцёкі і падалі са стромага берага ў Волгу. У падзіку ржэвічы штоноч ставілі на магілу князя чырвоныя саф'янавыя боты, а раніцай знаходзілі іх ужо стапанімі — пільныя князь за ноц паспяваў прабегчы па ўсім горадзе. Аднойчы гараджане паскнарнічалі, вырашылі, што Уладзімір абыдзецца і старымі ботамі, пакрыўдзіўся тады князь, пакінуў іх і падаўся ў Ноўгарад. Нельга не заўбажыць падабенства гатай легенды да «Аповесці пра Меркурыя Смаленскага», герой якой, на думку В. Ластоўскага, быў прататыпам вершніка Пагоні. Своесабліві парадокс — Пагоня супраць Пагоні! Сітуацыя выглядала асабліва пікантна, калі прыгадаем, што менавіта Уладзіміру летапісі называюць «літоўцам» князём.

Характэрна, што сталыя войны паміж Літвой і Москвой — дзяржавамі блізкімі і этнічна, і на веравызнанні, — мелі дзяля абронутавання сваіх памікненняў абодвух бакуў докларычныя сакральна-этычных матаў дыпламаты, палітыкі, рэлігіі. Таму шырокая ўжываліся абынавацьці ў блізнерверстве, парушэнні хрысціянскіх звязаў і да т. п. Да прыкладу, абраў Святога Яна, які быў адбіты ў літоўцу і захоўваўся ў вёсцы Шырокава (35 км на паўднёвы захад ад Асташкава, на ўсходнім беразе возера Усялаг), нібыта зрабіўся цудадзеіным.

Этаксама лічылася, што адстаяць Ржэзу ад літоўцаў падчас Лівонскай вайны ўдалося толькі дзяякоўчымі заступніцтвама Маці Божай. У «краіне вытоку», як, дарэчы, і на Беларусі, быў пашыраны культ абраў Маці Божай Адзігітрыі Смаленскай. У 1440 г. яна была вывезена з Ржэзы ў Маскву, а ў XVIII ст. урачыцца перавезеніем ў Асташкав. Як вядома, аднайменны абраў XVI ст. захоўваецца ў Дзяржаўным мастацкім музеі Беларусі. На Шуцьшыне (раёне ад Лукомы да Аляксееўскага — быўшы ўладанні князяў Шуйскіх) існавала паданне, што ў адну з цэрквай «літва» ўвала коней, і ад такога блюзнерства зямля расчынілася, пахаваўшы літоўцаў пад сабой. Нібыта і дагэтуль кожную пойна можна пачуць іх крыкі «Ратуйце!». На схіле Ягор'еўскіх гор ляжаць вялізныя валуни, якімі «збіўші» літоўцаў, і яшчэ на пачатку нашага стагоддзя стогодовы дзед Якаў вадзіў туды «патрэятычныя экспур-

сі», заклікаючы прыслухацца, як ворагі просяць літасці. Дарэчы, дакладна такое ж паданне існавала на суседнім Таропеччыне, але там у такім злачынстве абынавацваліся палякі. Хутчай за ёсё, гэта былі тыў каталікі, якія пасля Берасцейскай уніі 1596 г. не грэбавалі ніякімі сродкамі, каб зняважыць годнасць схізматыкаў, і не толькі ў чужих землях, але і ў самім Вялікім Княстве Літоўскім. У 1534 г. двух мужыкамі, што ўкрылі карову ў ваяводы Павадзіна і разбралі тушу ў глухім лесе, быццам бы на драве з'явіўся абраў Прачыстай Маці Божай, якай папракала іх крадзяжы. Гэты абраў набыў шырокую вядомасць. Калі ў 1547 г. спрабавалі ўціць ў Літву князі Міхайла Глінскі і Турунтай Пронскі, быўлі склонлены ў Ржэзскім павеце ваяводам Пяром Шуйскім, яны апраўдаўліліся тым, што быццам меркавалі ў Акоўцах «пакланіца Прачыстай».

«Краіна вытоку» добра ведалі на Беларусі. «У Сташкай Нілу пакланіся!» — іранічна раіць аўтар «Энеіда навыварат» (на востраве Столбен знаходзіўся вадомы Ніла-Сталабенскі манастыр). У XIX ст. асташкайцы лавілі рыбу і не па ўсёй імперыі, арандуючы для гетага сажалкі і азёры, і, зразумела, гэта дзейнасць не выклікала энтузізму ў мясцовага насленіцтва. «...Наводзіць штогод асташкайцу, кажуць, што гэтыя рыбаўкі нібыта пасылаюць пад лёг злога духа і той заганяе рыбу ў нерат, дык яны спустошылі ў нас усе азёры, навуцьлі нашу моладзь бязбоожным учынкам, бессаромнімі песнямі», — чытаєм у «Шляхціц Завальні» Я. Барщэўскага. І далей: «...некта, віпраткаю і тварам зусім падобны на асташкайцу, — барада шырокая, твар круглы, вялікі, скураны фартух», сядзіць на гнілым пні і кръчыць, пералічваючы назвы беларускіх азёраў:

I Сітна маё,
I Глыбока маё,
I Скобрыя маё,
I Шэвіна маё,
I Язна маё,
I Нешчарда маё,
I Навельра маё,
I Невельская маё,
Як маё, да маё, і ўсё маё.

У гэтай трактоўцы асташкайцы паўстаюць як уласаблennie ўсіх магчымых заганаў, як своеасаблівая эмі-

сары Белай Сарокі — гэтай пароды на двухгаловага арла. Непрыязь простага люду, што мела, перадусім, меркантыльнае тлумачненне, у Барщэўскага набывае ідэалагічную афарбоўку.

Дарачы, гандлёвый сувязі Беларусі і «краіны вытоку», маюць даўнюю традыцыю, найбольш інтэнсіўнымі яны былі ў першай палове XVII ст., калі ў склад нашай дзяржавы была вернута Смаленшчына. Багатыя купцы са Смаленска, Віцебска, Магілева прывозілі ў Ржэзу і Асташкай вырабы беларускіх рамеснікаў і тавары з Заднінай Еўропы (найперш, віно), набываючы тут пушніну і збожжа. Для паўнання адзначылі, што ў XIX ст. Ржэза была буйным цэнтрам вывозу з Беларусі пянькі, скур, жывёлы. Такое змяненне структуры гандлю красмоянне сведчыць пра тое, на сколькі адпавядзе роачыснасці тэзіс аб «росквіце» эканомікі Беларусі пасля далаўчэння яе да імперыі. Документы расейскіх Пасольскага і Разраднага прыказаў XVII ст. дазваляюць зрабіць цікае навізіненне: яны перапоўнены чалабітнікамі асташкайскіх і ржэўскіх ваяводаў да цара — кампетэнцыі кіраўніка вайсковай і адміністрацыйнай улады не хапала, каб самастойна вырашыць пытанне аб дазвоце літоўскому купцу ёбъць нейкімі цапстрыкі, патрэбна была апеляцыя да манарака! Яно так: літоўска-расейская мяжа падзяляла два светы, дзве эканомікі; звычайна такія межы — зоны малаажыўленыя, інертныя, адзначаны часта прыроднымі перашкодамі. Гэтым і тлумачыцца слабая асвоенасць рэгіёну, забясьпечанага зручнымі воднымі шляхамі, але размежчанага на мяжы дзвюючымі варожымі дзяржавамі. У басейне ракі Туд (інакш — Тудры ці Тудоўкі), які называлі Бельскай Сібір'ю ці Бельскім Палесsem, яшчэ ў 60-х гг. XIX ст. 73 % тэрыторыі быў заняты лясамі. Сядзібныя сялінныя тут фактычна не было пісменных. Толькі пасля рэформы 1861 г. пачалі з'яўляцца школы. Адну з іх скончыў мастак Н. Багданаў-Бельскі (1868—1945), для творчасці якога школьная тэма была дамінуючай. Некаторы час ён жыў на Віцебшчыне.

Ізяліванасць краю, з другога боку, спрыяла захаванню нацыянальнай адметнасці ягоных жыхароў. Так, Прэабражэнскі ў сярэдзіне XIX ст. налічваў у Цвярской губерні да 150 тыся-

чай беларусаў. На гэта ў сярэдзіне XIX ст. звязталася сур'ёзная ўвага: «Крестьянне часты Осташковскага уезда, которая прилегает к Псковской и Смоленскай губерніи, отделены будучи самою природой от других жителей как своего так и смежных уездов, различаются от последних нравом и образом жизни, в особенности же наречием языка, которым они близкі к Белорусцам», — пісаў адзін з падрожнікаў па Цвярской губерні. Беларускі характер насельніцтва падкресляў і расейскі пісьменнік, этнограф С. Максімав, які выдатна ведаў Беларусь, аб'ездіўшы яе юсю з этнографічнымі выпрабаваніемі. Вось што ён піша ў сваім нарысе «Нижегородская ярмарка»: «Здесь, на мосту, мы решительно можем прислушаться ко всем наречиям и встретить их представителей: тут и родимый ростовец, и чистобой тверяк, который подчас дзекнет не хуже своих соседей белорусов, в лице какого-нибудь зубцовского «купча-молодца» или бежечинца». Зазначым, дарэчы, што адзін бежечанин пакінуў прыкметы след у беларускай культуре — маю на ўзвеze Міколу Байкова, сúaтара ці не лепых беларуска-расейскага і расейска-беларускага слоўніка.

Апроч мовы, ад жыхароў-велікарусаў адрозніваліся тэмтыхшыя беларусы абрадамі («бабіна каша», вывешванне ручнікоў на Дзяды), гульнямі («караал», «проса») — прыклады з вёскі Баброўка. У адзені найбольш адметнай дэталлю жыхароў беларускай часткі Цвярской губерні былі насовы (касталяны, балахоны) — верхніе расхіннае адзенне з белага даматканага палатна. Расейцы дражнілі з гэтай прычыны сваіх суседзяў «белокафтантиной» ці «Польшчы». Ужывалася таксама і мянишка «шеплякі» — паколькі беларуская гутарка з яе «дз», «ц», мяккім «с» падавала сім шапляявай. Ды і тэрмін «тудаўляны» — гэта не саманазва, а імя, дадзеное суседзям-беларусам адукованай часткай расейскага насельніцтва Ржэўскага павету яшчэ ў сярэднявеччы («тудовляне великие»). У строгім сэнсе яе ужывалі да жыхароў гістарычных воласцяў Стары Туд, Малады Туд і Туд — Скваратынь ці (у савецкі час) Маладатудская раённа. Само ж тутыаше насельніцтва ніяк сябе не называла, хаця і ўсведам-

ляла сваё адрозненне ад расейцаў. Ужо ў 20-я гг. ХХ ст. адна старая сяляніна даводзіла, што таі і не навуцялася размаўляць па-расейску.

У канцы XIX ст., калі праз край прыйшлі лініі некалькіх чыгунак, яго патрыярхальнасць парушылася. Акадэмік А. Сабалеўскі ў 1892 г. адзначаў, што «Ржевский и Зубцовский уезды с частью Осташковского принадлежат белорусскому наречию», а ўжо Я. Карскі, які наведаў гэтых мясцін ў 1903 г., заўажыў, што цвярскія беларусы пачынаюць русець. Беларуская мова была ў гэты час больш уласцівая бяднайшым пластам грамадства ды жанчынам (галоўным «кансультантам» Карскага быў мясцовы беларускі сялянін Саламаніда Хацеева). Колькасць беларусаў у Цвярской губерні Карскі вызначаў у 45 тысячачаў, хаця, паводле афіцыйных даных перапісу 1897 г., іх налічвалася толькі 438 чалавек. В. Папову ў 1912 г. ужо не ўдалося зафіксаваць «дзеканне»-«цеканне» на поўдні Ржэўскага і поўначы Бельскага паветаў. Тым не менш видом расейскі філолаг Д. Ушакоў адзначаў у 1915 г.: «От оз. Высокого и до р. Вязузы великорусское наречие представлено говорами переходными от северновеликорусского к белорусскому и граничит с чисто белорусским. Эта граница идет от оз. Высокого на Ю-В приблизительно по границам Витебской и Смоленской губерний с одной стороны, Псковской и Тверской, с другой стороны, причем самый юго-западный край Ржевского уезда занят белорусским наречием...» Той жа Карскі ў 1923 г. праводзіў этнічную мяжу ўжо па вярхоўях Туда, хаця і ў 1926 г. Н. Грынковік зафіксавала перавагу беларускіх рысаў у гутарцы тудаўлянай. На гэтай падставе яна зрабіла выснову: «Таким образом, тудовлян, живущих по р. Туду от верховьев до с. Молодого Туда, следует считать белорусами по происхождению, подвергшимися сильному влиянию со стороны великорусского населения востока Ржевского уезда, хотя и сохранившими в своем этнографическом облике некоторые белорусские черты, главным образом, в языке».

Да беларускіх асаблівасцяў у гутарцы тудаўлянай, паводле Карскага і Грынковіка, трабда аднесці наступныя: «дзеканне» і «цеканне»; «ў» на месцы

расейскіх «в», «л»; канчаткі назоўнікаў меснага склону -ох, -ёх (у гасцёў, па людёём (ёх) ходзіц); падаўжэнне мяккіх зычных паміж галоснымі (на канцы слова: малання, сяўонні, Ілля); ужыванне назоўніка «вароты» з канчаткам -ы; пытальная частціца «ци» (ци ён прыдзець?); лексіка: вітаеца, вясёлка, дзялжа, доба, дробы, карагод, каштаваць, розвіны, рухаць, трапіць, хмарны, цапельнік, цыбуля і інш. Некаторыя моўныя рысы супадалі з паўночна-ўсходнімі гаворкамі: мяккае «р» (цвёрдае толькі ў слове «цар» і некаторых іншых), 3-я асoba дзеяславоў з канчаткам -ы («конь ржэць»), дысімілітарыўнае

Рэвалюцыя, вайны, калектывізацыя, занядбанне Нечарназем'я — усё гэта, канешне, паўплывала і на выні-

шчэнне беларускасці тутэйшых жыхароў. Хаця яшчэ ў 1967 г. ржэўскі краязнаўца I. Вішнякоў пісаў: «Здесь, в верховых Волги, и сейчас ещё можно проследить в речи, одежду и хозяйственно-бытовой утваре влияние трёх культур: литовско-белорусско-смоленской у тудовлян, новгородско-псковской — у оstashей, московской — у ржевичей». Зараэ, безумоўна, пракце асіміляцыі зрабіўся незваротным, і рэгіён гэтых стражан для беларускай культуры назаўжды. Але гэта не значае, што мы не павінны вывучаць яго гісторыю. Тэрмін жа «тудаўляне», хаця ён дастатковая ўмоўны, можна было бы у рэträстрыктыўне ўжываць у дачыненні да беларускамоўнага насельніцтва ўсёй Верхней Волгі.

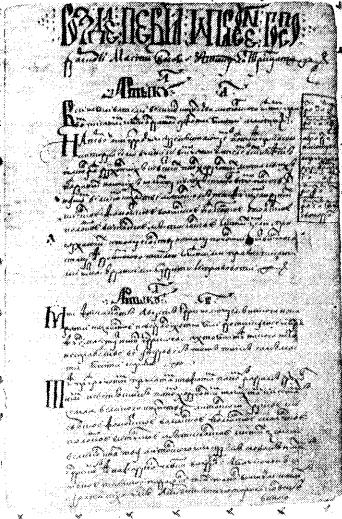
Алесь БЕЛЫ

КІРЫЛЧНАЕ КНІГАПІСАННЕ Ў ВІЛЬНІ Ў XV — ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVI ст.

Адразу ж пасля адкрыцця першай друкарні бурмістрам Якубам Бабічам (пачатак XVI ст.) Вільня стала друкарскім цэнтрам, хоць вытворчасць кніг тут была наладжана значна раней. Есць сведчані, што яшчэ на самым пачатку валаадарства Казіміра Ягелона горад меў патрэбу ў кірълчных рукапісных кнігах. Прынамсі, пісар вялікага князя Якуб у лісце да свайго сабра, маскоўскага архітэктара Васіля Ярмоліна (каля 1460 г.) прасіў набыць у Маскве і пераслаць у Вільню поўныя Праглог, Васымігаснік, Жыція 12 апосталаў ды іншыя кнігі. Тым часам у другай палове XV ст. у сталіцы Вялікага Княства Літоўскага склалі даволі значныя патэнцыял для масавай кнігавытворчасці і ўжо на пачатку XVI ст. у горадзе існавалі тры кнігапісныя цэнтры.

1. Гаспадарская канцылярыя.

Пры панаванні Казіміра Ягелона (1440—1492) началося складанне Літоўскіх Метрыкі. Праца над ёй пракцягвалася і пры наступных вялікіх князях. Для вядзення метрыкі, а таксама для вылікіх копій з прылебеяў, наданняў і іншых дакументаў меўся

Адным з важных відаў працы гаспадарскай канцылярыі ў Вільні было тыражаванне Статуту Вялікага Княства Літоўскага. На фота: стронка з другога Статуту 1566 г.

Із апошніх сторонок «Аглашэння» Фёдара Студыты. Прыпіска кнігапісца Іванчыка.

Із апошніх сторонок «Аглашэння» Фёдара Студыты. Прыпіска кнігапісца Іванчыка.

Із апошніх сторонок «Аглашэння» Фёдара Студыты. Прыпіска кнігапісца Іванчыка.

Апошняя старонка «Аглашэння» Фёдара Студыты. Прыпіска кнігапісца Іванчыка.

Першая старонка з рукапіснае кнігі «Аглашэнні» Фёдара Студыты. Кнігу перапісаў у 1501 г. пісец Іванчык (слуга Івана Сямёновіча Сапегі).

значны штат пісараў. Так, Юзэф Вольф адзначае, што пры Казіміре быў двасцять адзін пісар. Кожны пісар меў сваіх пісоў, якія часта становіліся перапісчымі кнігі. Наприклад, прыпіска 1501 г. на апошній старонцы «Аглашэння» Фёдара Студыты паведамляе, што «вчинися сіа кніга повеленіем раба божія пана Ивана Семеновіча, писаря гедра великого князя Александра» а писал многогрэшны раб божій Іванчык служко гдя моего пана Ивана Семеновича...» У пісара Фёдара праца вадзеяла час Мацей Дзясятага — шудоўны каліграф, які ў 1502 г. з дазволу Фёдара пакінуў службу ў канцылярыі і заняўся перапісадам на славянскую мову біблейскіх кніг. На плане Вільні XVI ст., змешчаным у атласе Браўна і Хорнберга, гаспадарская канцылярыя размяшчалася на Вялікай вуліцы, недалёка ад Ратушнай плошчы. Пісцы канцылярыі выпраца-

валі характеристны почырк-скорапіс, якім перапісаныя перважная большасць актаў, а таксама шэраг кніг. Напрыклад, зборнік энцыклапедычнага зместу з бібліятэki Жыровіцкага манастыра.

2. Мітрапаліцкі скрыпторы.

Пасля разбурэння Кіева татарамі рэзідэнцыі «Кіеўскі і ўсёе Русі» мітрапаліт атая Наваградак і Вільня. У абудвух гарадах меліся мітрапаліцкія скрыпторы. У Наваградку кнігапісанне вялося на Вялікай вуліцы (галубоўня вуліцы Вільні) й эксплатіі ВКЛ называліся адноўлькамі) пры саборным храме Барыса й Глеба. Архіўныя дакументы данеслі да нас звесткі, што ўжо ў дзесятых гадах XVI ст. па загадзе мітрапаліта перапісаліся кнігі Бібліі, у прыватнасці, у 1512 г. пад кіраўніцтвам дзяякана Якімца быў перапісаны Псалог. У Вільні мітрапаліцкі скрыпторы знаходзіліся пры катадральным Прачы-

XLVI.

JOSEPHVS IV VELMIN RUTSKI

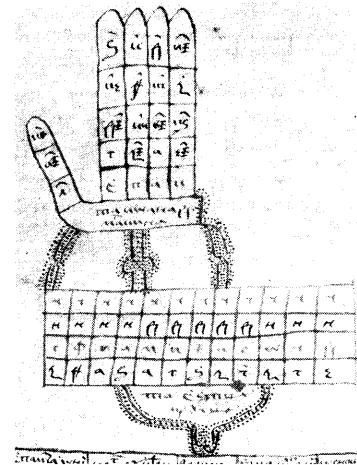
Мітрапаліт Іосіф Вельямін Руцкі. Пад ягоным кіраўніцтвам актыўна дзеянічні скрыпторы ў Наваградку.

ценскім саборы, пабудаваным у першай палове XIV ст. У ім быў пахаваны вялікі князь літоўскі Альгерд і ягоная другая жонка Ульяна. Пры саборы, відавочна, існавала бібліятэка, у якой меліся ўзорныя («правильныя») спісы розных богаслужбовых кніг. Прынамсі, «наваградскі» Псалог вазілі пасля заканчэння ў Вільню, дзе яго «следовал» (правяраў па ўзоры) дзяякан Гната. У часы Францішка Скарыны пры дзвары праваслаўных мітрапалітаў рабілася вялікая праца — ствараўся пераклад біблейскіх кніг; там жа ўзнікла і свая родакцыя Псалога. Пісцамі ў мітрапаліцкім скрыпторыі быў дзяякан Акрааміхіл, іхнія працы заснавалі вялікага майстэрства ў стварэнні мініятураў. Узорам іхнай працы могучы быць ілюстрацыі да «Псалтыря» са следаваннем», аналагічных мініятурами «Дзесятаглава» Мацея Дзясятага.

3. Скрыпторы Солтанай.

Пісцоу, што перапісалі кнігі, трывалі на службе многія з паноў Вялікага Княства Літоўскага. Хутчай за ўсё, у віленскім палацы Радзівілаў у 1492 г. кнігу «Прыточнай» перапісаў у славянскай мове «Васка», пісар

пана Мікалая Радзівіловіча». (Гэты зборнік энцыклапедычнага зместу згу́біўся падчас вайны 1941—1945 гг.). Аднак толькі пра адзін з віленскіх магнацкіх двароў можна сказаць, што кнігапісанне вялося там працяглы час і рознымі асобамі-прафесіяналамі. Двор гэтага называўся Шышкіні і знаходзіўся не ў самой Вільні, а «подле места Віленскага за рекою Велью». Пачатак кнігапісання ў Шышкінях можна звязаць з маршалкам вялікага князя Казіміра — Солтанам Аляксандравічам. Гэта была для свайго часу яскравая асона. У 1467 г. ён, сын падскарбія літоўскага, з пашанотнаю вартаю з 10 чалавек выпраўляецца ў Іерусалім, да Гроба Гасподня. Адначасова мае на мэце «вывучыць розныя звычай людзей і розныя настаўніцтва», наувицьца за мяжою вайсковому штукарству. Пасля наведання Палесціны Солтан Аляксандравіч пасываў у Партугаліі, потым у Бургунды, дзе герцаг Карл Смелы дыпломам ад 24 траўня 1469 г. надаў яму чын свайго дарады і шамбеляна, а таксама ўнагародзіў орденам Залатага Руна. Пасля Бургунды Солтан Аляксандравіч наведаў Англію. Кароль Эдуард IV цёпла прыняў яго,

Ісців з волі і славы твої. Підручній лістопад
Гордія, з чином сільськаго пана і езуітскаго монаха.
Сіла я Франа Смальяніна писара твой. Віленськаго
губернатора. Прізвішчама Францію і Франції
Літвінскага. Апрільськаго. Адміністратара
Білостокскаго. Жеческо. Ініціялі. Нісіфа.
Літвінскаго. Жеческо. Апріль. Адміністратара
Літвінскаго. Білостокскаго. Гавронскаго. Під
ім'ям Сілуяна Гадлеўскаго. Пілата. Нічала Смальяні-
на. Франа.

Прыпіска да кнігі, якую перапісаў Фёдар, дзяк мітрапаліта Іосіфа Вельяміна Руцкага, у Вілен-
скім мітраполіцкім скрыпторіі пры Прачысценскай царкве.

а на развітанне нават падарыў залаты
ланцуг.

У 1487 г. па загадзе Солтана дзяякан Сенъка Смальянін перапісаў Мінею. Можна меркаваць, што праца ішла над гадавым камплектам, г. зн. шасцю тамамі-фаліянтамі, якія абдыналі зместам увесе год. Пасля смерці Солтана Аляксандравіча ў ягоным віленскім доме сярод розных рочаў засталіся, як сведчыць Літоўская метрыка, падарыданы Эдуардам IV залаты ланцуг, орден Залатога Руна і кнігі: Правілы Грыгор'еўскія, Грыгоры Багаслоў, Евангелле, Псалтыр «золатам пісаны», «Псалтыр са следаваннем», Псоная і Цвятніца Трыодз. У 1545 г., пры Аляксандровічы Солтанавічу, у Шышкінія пракаўвалі таксама два браты з Крамянца — Міхайла і Яромла Ва-
слевічы. Першы перапісаў Багародзіч-
нік. Такст прыпіскі такі: «Ізволением
отца и хотением сна и поспешением
и действиемъ стого и животворящег
дха изволися написати сия книга
рекомынъ богородичник под леты боже-
го нароженья а ф ме то году при
державе гдя жигимонта августа коро-
ля полскаго великаго князя литов-
скаго а повелениемъ маршала его
млости пана александра солтановича а
пісаны сія книга оу двори его млости
шешкинах подле места віленског за-

рекою вельею а писал еи диякъ име-
нем михаило родомъ с кремянца сын
vasilievъ свещника кремяніцкого...». Другі з братоў перапісаў Трэбік. Вось якою бы была гэтая прыпіска: «Ізволе-
ніемъ отца, и хотениемъ сна и поспе-
шениемъ и действиемъ стого и живо-
творящега дха. Изволися написати сія
книга рекомынъ требникъ. Под леты
божего нароженья а. ф. ме то году, при
державе господаря жигимонта ав-
густа короля полскаго великаго князя
литовскаго, а повелениемъ Маршал-
ка егъ млости пана александра солта-
новича а пісаны сія книга оу дворе
его млости шешкинах подле места ві-
ленскаго за рекою вельею, а писал ее
диякъ іменемъ ярмола, родомъ с кре-
мянца, сынъ василевъ свещника кремя-
ніцкаго/о».

Параўноўваючы два гэтыхъ тэксты,
становіца відавочным, што яны напі-
саныя па аднымъ фармуляры, але кожны
з перапісчыкай досьці вольна
паводзіў сябе ў выкарыстанні літараў
«і» і «и», а таксама ў граматыцы.

...У сярэдзіне XVI ст. у Вільні па-
чынаеца эра кнігадрукавання. Позуны
час паралельна працягваецца і кніга-
пісанне, якое таксама мела плён.

Мікола НІКАЛАЕЎ

Фрагменты

Вацлаў ПАНЦЭВІЧ

Кс. ВІНЦЭСЬ ГАДЛЕЎСКІ Дзяржаўны Муж і Правадыр Народу

У часе апошняй вайны ў канцы 1942 году быў арыштованы нямецкімі акупацыйнымі ўладамі ў Менску, а потым расстрэляны адзін з вялікіх беларускіх патрыётаў, нягомына барацьбі за вызваленіе беларускага народу і стварэнне сваёй дзяржавы-насці ў духу нацыянальной беларускай ідэялігі, якую ён таксама выпрацоўваў. Сёня, у 23 гады ад яго мучаніцкай смерці, калі тая-ж самая барацьба беларускага народу і за вызваленіне і за сваё ідэялігію прадаўжаецца, нам неабходна мець перед вачыма гэтага запрауды вялікага дзяржаўнага мужа, каб браць прыклад з яго стойкасці і непахіснасці, каб чэрпаць з яго на-
вукі асновы нашай вызвольна-незалежніцкай думкі.

Неабходнасць шырэйшага нарысу аб гэтымъ выдатным чалавеку паў-
стасе таму, што дасюль, апрача некалькіх пасмертных засцемак аў ім у розных часапісах, ня маём больш дакладнага прадстаўлення ягонай асобы, дзейнасці ды ягонай ідэялігі. Пры гэтай нагодзе дзяякан Вельмі Паважаным Суродзічам, якія адгукнуліся на мой заклік аў перасланыні ў нашу рэдакцыю матэрыялу і ўспамінай а/к с. В. Гадлеўскім, а паймен-
на: а. Л. Гарошку, а. Я. Германовічу, др. В. Грышкевічу, др. Ст. Грынкеві-
чу, А. Беленісу, Я. Чарнэцкаму і іншым, весткі якіх значна папоўнілі неда-
хопы дадзеных аў сув. п. В. Гадлеўскім.

* * *

Кс. Вінцэсъ Гадлеўскі нарадзіўся 16-га сіннякня 1888 г.¹ у мястэчку Поразава Ваўкавыскага павету. Аб яго бацькох і родных мы ня маём ніякіх вестак. Вельмі праўдападобна, што яго бацькі, апрача магчымых іншых заняткаў, займаліся таксама дробным земляробствам, як гэта бывала

Друкуеца паводле часопіса «Беларуская Царква», № 28, Чыкага, 1965.

паўсюдна па нашых мястэчках, бо цяга да собскай зямлі была ў кс. В. Гадлеўскага. Як вынікае зь лісту а. В. Шутовіча да а. Я. Тарасевіча, з 30 чэрв. 1939 г.² кс. Гадлеўскі, ужо будучы сцяптаром, купіў быў у вёсцы каля Свіслачы — Галабуды — кусочак зямлі. З таго-ж ліста даведываецца, што ў яго была сястра, якая вышла замуж за «маузра», які ў Свіслачы гандляваў сувінімі. Магчыма, што іншыя яго родзічы аставаліся ў Поразаве.

Добрае веданье сялянскага быту ды сельскай эканомікі вылажыў кс. В. Гадлеўскі ў сваім артыкуле: «Як памагчы беларускім ройстам», дзе рэкамандуе ўз্যніцьце сялянскага дабрабыту шляхам вывучэння рамесніцтва, гандлю, фабрычнага промыслу й вольных прафэсій. Собскія набыццё кавалачка зямлі каля Свіслачы лузыцца зь ягонымі ідэялагічнымі поглядамі аб вартасці зямлі для беларуса. У названым артыкуле знаходзім выклад гэтай плятформы:

«Зямля ёсьць галоўным варштатам працы для земляробскага народу. Усе іншыя варштаты працы (рамасло, гандаль і г. д.) займаюць у сучасным беларускім палаажэнні другаднае значэнне, чаго за нармальнае звязаніца палітыцы не можна, бо кожны народ павінен працаўца пры ўсіх варштатах працы. Да зямельнага варштату працы беларус прывык, зжыўся з ім спрадвякою, і трэба прызнаць, што яго любіць... Зямля была заўсёды для беларуса галоўным і першым варштатам працы. Гэты варштат дае беларускаму народу сродкі да жыцця і заўспечвае яго існаванье. Прывязанасць беларуса да зямлі мае такжа вялікае нацыянальнае значэнне, бо бароніць яго ад асыміляцыі, перахоўвае нацыянальныя вартасці ды прычыненіца да разъвіцця патрыйству. Беларус любіць сваю Бацькаўшчыну, і гэтая любоў дае яму сілу ператрываць усякія нягody. Апрача гэтага, яна яму памагае захаваць свою нацыянальнасць. Ен яе загубіць тады, калі зрухненца зь места ў пойдзе ў свет. Дзеля гэтага губіць часта сваю нацыянальнасць у сівеце рамеснік, работнік, гандляр, але не губіць яе земляроб-селянін, які сядзіць на месцы. З гэтай прычыны ўважаем нашае сялянства за фундамант беларускай нацыі, падстапай яе жыцця і жаралом будучай рамесніцкай, работніцкай, гандлярскай і інтэлігенцкай наслойкі!...»

У сцялте гэтага выкладу становіца зразумелаю цяга да собскай зямлі і ў кс. Гадлеўскага. Нямецкія сацыялісты таксама даводзілі, што кожны немец, незалежна ад працы, якую ён выконвае, ці месца, дзе жыве, павінен мецца хоць невялікі кавалачак собской зямлі, бо гэтая зямля дасыць яму большую прывязанасць да свае Бацькаўшчыны ды ня дасыць послуху на інтарнацыянальную або касмапалітычную ідэі, якія раскладаюць нацыю. Гэтага ўсяго не разумеў кс. В. Шутовіч, нягледзячы на сваё сялянскае паходжанье, калі ён у названым лісьце высьвіміў Гадлеўскага за куплю зямлі ды яшчэ зь вёсцы зь ня вельмі рамантычным назовам: Галабуды!

Ня ведаём далей нічога пра раннія школы гады Вінцуся Гадлеўскага. Спадзівацца трэба, што пачатковую школу наведаваў ён у Поразаве, а прогімназію ў Свіслачы. Відаць, што ў школе выявіў любоў да навукі ды высокія здольнасці, бо, паступіўшы ў 1908 г. у Віленскую каталіцкую духоўную сэмінарыю, адразу паказаў сябе як самы здольны з усяго сваёго курсу сэмінарист¹. Дзеля гэтых здольнасці і поступаў у навуцы быў высланы ў 1912 (пасля сканчэння сэмінарыі ѹ высьвічэння на дыякана ў 1911 г.) на кошт Віленскай дыяцэзіі ў Пецярбурскую Духоўную акадэмію на далейшыя навуки.

У часе яго навукі ў Віленскай духоўной сэмінарыі была ўжо там цэлая грамада студэнтаў, съведамых сваёй беларускай нацыі, будучых бе-

ларускіх сцяптароў, як Ст. Глякоўскі, Антон Шышка, Язэп Рэшэць, Язэп Гэрмановіч, Ул. Талочка, Я. Семашкевіч, Фр. Рамэйка, В. Родзька, Я. Бароўка, М. Пятровіч, К. Стэпавіч, Віктар Шутовіч, Адам Станкевіч і многа іншых. Як успамінае ў сваім лісьце а. Я. Гэрмановіч — Вінцуся Гадлеўскі ў Віленскай сэмінарыі «не выяўляў беларускай дзейнасці, але і польскасці ў ім ня было відаць»⁵. Мабыць, ён самавызначаўся, вывучаў беларускую нацыянальнае пытанье (у сэмінарыі была беларуская бібліятэчка і беларускі часопіс) больш розумам, чымся пачуццямі, што было згодна з ягонай разважлівай натурой.

Наша дагадка мае й падмацаваны. У Пецярбурскай духоўнай акадэміі, дзе ў 1912 годзе (год прыезду туды Гадлеўскага) паўстаў беларускі гуртк пад духовым кіраўніцтвам праф. Браніслава Эпімаха-Шыпілы, — Гадлеўскі адразу ўключыўся ў беларускую дзейнасць ды чытаў у 1913 г. для сябру гуртка (які налічваў да 70 чалавек) рэфэрат: «Аб нацыянальным характары беларуса»⁶. Нажаль, зноў нам не хапае падробнасць ў аб дзейнасці Вінцуся Гадлеўскага ў названым гуртку. Прагад др. П. Татарыновіч успамінае, што «кс. В. Гадлеўскі быў адным з выдатнейшых наўуковаў ды ідэйна беларускіх асьблавэнтаў каталіцкай Акадэміі ў Пецярбурзе. Скончыў яе з наўуковай ступеняй Магістра Тэалёгіі ў 1917 годзе, выносячы з ейнага, ведамага ў нашай гісторіі, там зынчу адраджэнска-беларускага здарова-ідэйнага энтузізму, зь якім зараз на першым сваім становішчы пры Менскай катэдры кінуўся ў вір патрыятычнай каталіцкай працы...»

Сцяптарства атрымало ў 1914 г. пасля другога курсу Акадэміі⁸.

Пасля лютайскай рэвалюцыі 1917 году, як ведама, закіпела ў Менску (і ў іншых гародох) беларуская вызвільнае жыццё. Кс. В. Гадлеўскі падаўся ў самы цэнтар беларускага жыцця — у Менск, дзе аднавілася Менская каталіцкая дыяцэзія зь япіскапам З. Лазінскім на чале. Лазінскі, па паходжанні беларус, быў магіліўскім канонікам (хіратанізаваны 23.7.1918) і зараз пасля рэвалюцыі высланы быў мітраполітам Ропам у Менск дзеля арганізацыі Менскай дыяцэзіі. Там жа плянавалася Менская духоўная сэмінарыя. Вось-же кс. В. Гадлеўскі ўжо ў красавіку 1917 г. быў у Менску ды быў адным з арганізатораў першага Зьезду беларускага каталіцкага духавенства ў гэтым месцы, які адбыўся 24—25 траўня 1917 г. На гэтым зъездзе кс. В. Гадлеўскі чытаў два рэфэраты: 24 тр.—«Акцыя палітычна-народная каталіцкага духавенства на Беларусі ў нашых часах» і 25 тр.—«Стваральнэ каталіцкай партыі». Ужо з самай тэматыкі рэфэратаў мы бачым, што а. Гадлеўскі зь першых пачатакў сваёй грамадскай дзейнасці вызначаў сябе як палітыка з мэтай арганізацыі так царкоўнага, як і агульнабеларускага жыцця. Зъезд прыняў пастановы ды беларусізацыі каталіцкай царквы на ўсёй прасторы Беларусі, выдавання беларускіх газет, часопісаў і кнігак каталіцкага напрамку ды арганізацыі хрысьціянскай дэмакратычнай партыі. У выніку гэтых пастановаў ад 8.9.1917 г. пачала выдавацца ў Пецярбурзе газета «Крыніца» пад рэдакцыяй кс. Л. Хвяцкі; летам 1917 архіяп. Роп выдаў загад аб ужыванні мовы беларускай у казаннях⁹ ды была ўтвораная Беларуская Хрысьціянская Дэмакратычная Злучнасць, якая пазней была пераменена ў БХД (Беларускую Хрысьціянскую Дэмакрацыю). Ва ўсіх гэтых напрамках дзейнічае энэргічны кс. В. Гадлеўскі, прымаючы таксама актыўны ўдзел і ў агульнабеларускім вызвільным руху. Гэтак ён быў разам з іншымі ўдзельнікамі першага Усебеларускага Канггресу ў Менску (17—30 сін. 1917), які паклікаў да жыцця БНР (Беларускую Народную Рэспубліку), ды сябрам Рады БНР, якая абвесціла Незалежнасць Беларусі 25.3.1918 г. Ен піша артыкулы ў «Крыніцу», якая перано-

сіцца зь Пецярбургу ў Менск, пад пэўдонімам В. Скальманоўскі ды сам дзейна бяр' ўдзел у беларусізацыі каталіцкай царквы, у арганізаціі беларускага школьніцтва і каапэрацыі. Менскі яп. Лазінскі ў 1918 г. прыхільні адносіўся да беларусізацыі каталіцкай царквы. Ён сам 6 сін. 1918 году сказаў казанне пабеларуску ў Менскай катэдры. У Менску ў лістападзе 1918 году была адчыненая беларуская духоўная сэмінарыя пад рэктарствам праф. Фабіяна Абрантоўча, ведамага беларускага царкоўнага дзяяча. Аб гэтай сэмінарыі варта падаць зацемку «Крыніцы» (№ 12, 1919): «Дужа цікавы і шмат значачы праяў у жыцьці беларускага народу — гэта клеркі беларусы. У тутэйшай Каталіцкай Сэмінарыі ўсіх 29 клерыкаў; з гэтых 25 асобаў — беларусы. Значыць, творацца цэлья кадры маладога духавенства, якое з цэлай моцай выступае ў абароне свайго пакрыўданага народу. Ёсьць тут і касцёл (капліца) для беларусаў, дзе кожную нядзелю кс. праф. Абрантоўчі адпраўляе сів. Імшу, гаворыць беларускі наўку, а хор пле съвятыя беларускія песні».

Сам кс. Гадлеўскі ня быў прафэсарам у гэтай сэмінарыі¹⁰, але працуночы ў куры меймагчымасць аддзейнічаць на розныя праявы беларускага руху. Рух гэтых ўтрымаўся да 1921 году. Мабыць, увесы гэтых час кс. Гадлеўскі прарабатыў у Менску. Пасля Рыскага дагавору (сакавік 1921) Менская дыцецзільная курыйя (управа) была перанесеная ў Нясьвіж, куды пераехаў і кс. Гадлеўскі, дзе атрымаў пасаду школьнага прэфэкта. З гэтага часу бытнасці кс. В. Гадлеўскага ў Нясьвіжы К. Абрамовіч, адказаваючы на артыкул Тапорскага аб беларусах, пісаў у «Вядомосцях»¹¹: «Кс. Гадлеўскі, названы сп. Тапорскай мучанікам за беларускую справу... зрабіўся славным у дзяржаўнай гімназіі і ў Нясьвіжы пасля таго, як кінуў чарнілцу ў вучня-паляка, які ня мог адказаць на пытанніе, кім быў Мацей Бурачок...»

Як там у запраўднасці было, мы ня маём ніякіх іншых вестак. Але ўжо сам факт падстаўляння кс. Гадлеўскаму польскім лягерам беларускай тэматыкі съведчыць, што ён быў стойкім патрыётам і на становішчы школьнага прэфэкта.

Побыт кс. Гадлеўскага ў Нясьвіжы быў нядоўгі — да 1922 году, калі то бы. Лазінскі з сваім духоўнай сэмінарыяй і курияй пераехаў у Пінск, а ў Вільні пад бл. Матулеўчам (тады была т. зв. «Сярэдняя Літва») прадстаўляліся большыя магчымасці працы для беларускага духавенства. У Вільні тварыўся беларускі нацыянальны цэнтар, ішлі дамаганні перад Рымам, вызначэння беларускага біскупа-супрагана, увядзення беларускай мовы ў духоўной сэмінарыі і г. д. Ясная рэч, што ў так рухівым часе кс. В. Гадлеўскі ня мог сядзець у Нясьвіжы ці ехаць у Пінск. Зі Вільні ён увесы час трываў канктакт да засілля «Крыніцу» (якая туды пераняслася зь Менску) сваімі артыкуламі. Варта над імі бліжэй спыніцца, каб пазнаць тагачасныя погляды маладога беларускага барацьбіцца. Вось артыкул «Незалежнасць Беларусі і Каталіцкі Касцёл», друкованы ў № 10 «Крыніцы» за 1921 г. (Вільні, 3 красавіка 1921 г.):

«Раніцай 25 сакавіка 1918 г. у Менску Беларускім, у вясёлых праменіях вясновага ўсходзячага сонца, як раз у дзень вялікага хрысціянскага съвята Багавешчанія (Звяяставанія), пасля гарачых, прац цэлую ноц, спрэчак, Беларуская Народная Рада абвесьціла незалежнасць Беларусі. Быццам тая ластаўка, гэта вестка абдусіла вялікую радасць пайсюды, дзе б'еца хоце адно сэрца беларуса. Рэлігія, наказуючы паважаць бацькоў, німенш, канечна, наказвае паважаць Бацькаўшчыну, як супольную матку ўсяго народу. І якім добрым дзеяцям не баліць сэрца, не заходзяць съязльмі вочы, калі яны прымушаны бачыць многавяковую крыжую, страшны зьдзек і горкія пакуты свайго бацькаўскага краю?! Дык

дзеля гэтага матчынага краю, узмацавалася сярод съядомых беларусаў каталікоў маральнym пульсам рэлігійных вераньняў і пераконаньняў. Бачным знакам працы каталіцкага беларускага грамадзянства, якай папярэдзіла агалашэнне незалежнасці Беларусі, была дужа шчырая, поўная ахвярнасці праца ў Беларускай Народнай Радзе ксяндза Гадлеўскага. Да-волі прыхільнім быў тады да беларусаў і кс. О'Рурке, які ў туу пару кіраваў менскай дыяцэзіяй.

Ня треба многа гаварыць аб аснаўных адносінах каталіцкага касцёла да адраджэння беларускага народу і незалежнасці Беларусі: яны ясныя. У адраджэнні ўсіх славянскіх народаў, якія належаць да вялікай каталіцкай сям'і (чэхі, славакі, харваты, славенцы, украінцы), бачным спогад Касцёла і немалую помоч з боку каталіцкага духавенства. Маючы свае рэлігійныя мэты, Касцёл, аднак, заўсёды рады і хоча памагчы кожнаму народу ў так важнай для яго справе вольнага й незалежнага быту. Нават дзікія народы паўдзённай Афрыкі многа карыстаюць з помачы каталіцкіх місіянераў, якія, працуночы над дзікім іх языком і пачаткамі пісьменства, кладуць першыя фундаменты пад будову будучай іх самабытнасці.

Што датычыць беларусаў, дык Касцёл ня толькі ў аснове аказаў сваё спагаданне нашаму адраджэнню, але й на практицы. Біскуп Дэнісевіч і арцыбіскуп Роп съмела запратаставалі проціў той нягоднай работы, якія жадала растаптаць беларускую народнасць і памяшаць яе з суседнімі народнасцямі. Разам зь імі, а нат раней яшчэ, працаўшы для народу гурток ксяндзоў-беларусаў. Зь віленскай дыяцэзіі гэта былі: кс.кс. Гадлеўскі, Станкевіч, Цікота, Пястроўскі, Пякарскі, Шутовіч, Шолкевіч, Рамэйка і інш., а з Магілёўскай: кс.кс. Абрантоўчі, Лупіновіч, Неманцівіч, Хоміч, Матвейчык, Астрамовіч, Лісоўскі, Хведзька, нябошчык Будзька і інш. Шмат ім прышлося цярпець за свае народныя перакананні з боку абаламчанага эндекамі-ксяндзім народу. Яшчэ цяпер націск шавіністычна настроенага польскага духавенства [моцны] на Беларусі, але няма той сілы, што зможа ўстрымаць дзяцей народу дружна стаяць пры сваёй Бацькаўшчыне ў цяжкую для яе часін. Вытрывайма!

Прышоў 1919 г., і Беларусь, замест стацца вольнай і незалежнай, апнінулася пад польскай акупацый, і ў унутраныя справы Беларусі замест прававітай Бел. Нар. Рады пачаў мяшацца... варшаўскі сойм. Найперш у варшаўскім сойме ў справе будучыні Беларусі выступіў арцыбіскуп Тэадоравіч, вядомы польскі патрыёт і чалавек, здаецца, разумны, аднак тутак ён пад упрыгожым успольскіх захопных праектаў зусім разьмінуўся з традыцыйным каталіцкім становішчам у адносінах да яго ўсіх народаў, бо з аратарскай трывбуны публічна цешыўся думкаю, што паліяці пакончыц публічна з будаваннем Беларусі. Захадзялася надта армянскому арцыбіскупу вялікай Польшчы аж да Дняпра.

У 1917 г. у Вільні выдаец «Дзэньніка Віленскага» яўна казаў, што пры добрай польскай працы за 25 год ня будзе беларусаў.

У падобным духу ўлада (асабліва інспэктар кс. Любянец) Віленскай духоўнай сэмінарыі рабіла ўплыў на клерыкаў вучняў.

Што сказаў нядайна аб беларусах арц. Грынёвіцкі, усе добра помнім.

Ведаем такжа, што некулькі тыдняў таму добра ведамы віленскі палітык кс. Маціевіч у варшаўскім сойме абвяшчай съвету, што беларусаў зусім няма.

Святкуючы трэйцюю гадавіну абвешчання незалежнасці Беларусі, трэба добра адрозніць прынцыповае й практичнае становішча каталіцкага Касцёла і яго прадстаўнікоў да справы беларускай ад галасу людзей ачадзеўшых панскім духам, або польскіх ці палякуючых ксяндзоў.

Хай увесе Беларускі народ й усё беларускае грамадзянства цвёрда верыць, што паміж імі і каталіцкім касцёлам у спрэве адраджэння беларускай народнасці і дзяржжаўнасці прынцыповых нязгоду няма ў быць на можа.

В. Скальманоўскі

Цікавіўся ў гэтым часе кс. Гадлеўскі таксама і беларускай гісторый. У № 12 «Крыніцы» за 1921 г. (16 красавіка) знаходзім артыкул «Аб беларускіх казаннях у палове XIX веку», падпісаны тымжка псеўдонімам В. Скальманоўскі, які мы ведаєм, што адносіца да В. Гадлеўскага. У гэтым артыкуле Гадлеўскі падае цікавыя думкі, годныя ўгагі:

«Найцікавейшыя для беларусаў быў век XIX. У страшэннай небяспечы была наша народная самабытнасць, наша родная мова. Аднак Боскі праўд, дапускаючы на нас такую пробу, усё-такі ня кінуў нас без апекі. У хвіліну, калі нарадзілася ў Расеі чорная сотня, а палякі пачалі забаўляцца думкамі аб Польшчы «ад мора да мора», былі яшчэ на Беларусі справядлівіе людзі, што не хацелі свае руки прыкладаць да дрэннае справы дзеяля пераробкі праз каталіцкі Касцёл беларусаў на палякаў. Куток, які адзін сярод агульнага зьдзеку над беларускім народам быў вольны ад апалачання, знайшоўся ў паўночна-ўсходніяй частцы Беларусі, у Магілеўшчыне, дзе, як напр. у Ульле, Позінію і інш., у 1861 г. і раней ксяндзы гаварылі казаньні пабеларуску. Дайшлі да нас руцапісы гэтых казанняў, якія напэўна прадстаўляюць вельмі цэнны матэрыял да гісторыі каталіцкай літаратуры ў беларускай мове. Чатыры з гэтых казанняў у рукапісах былі ў кс. Антона Навіцкага, цяперашняга інспектара духоўнай сэмінарыі ў Аглоне (Лацвія). Цяпер яны ёсьць у кс. Гадлеўскага, прэфэкта ў Нясвіжы.

Дык бачым, што вельмі добра зрабіў бл. Роп, калі ад паўночна-ўсходніяй часткі Віленскай дыяцэзіі пачаў уводзіць беларускую мову да дадатковага набажэнства ў касцельцу. Гэта было зусім разумна і практычна.

Жменка гэтых фактаў — найлепшы адказ для ўсіх, якія яшчэ цяпер супроты яснай праўды, быццам беларускія казаньні — нешта новае, выдумка апошніх дзён.

Вінцук Скальманоўскі

Заданы Сялянства

«Ворагі нашага сялянства і партыі стараюца разъбіваць еднасць нашага сялянства. Яны карыстаюцца тым, што наши сяляне дзеляцца паводле рэлігіі на дзве часткі: праваслаўных і каталікоў. Яны стараюцца адных і другіх абсалютніць, пасварыць іх між сабой і, уцягваючы ў рэлігійную барацьбу брата з братам, аддзялянучы сялянства ад таго, што для яго найважнейшае: ад жадання зямлі.

У іншых мясцох — бліжэй да вялікіх местаў — частка нашага сялянства забылася роднае мовы і пачала гаварыць ламаным польскім або маскоўскім языком. І з гэтага карыстаюцца тыя, хто дагэтуль жыв з цяжкай мужыцкай працы, сам нічога на рабячы. Ворагі нашы распальваюць ненавісць, яны кажуць: ты паляк, а ты рускі, а ты беларус, — значыць, дарогі вашыя розныя. Няпрауда ўсё гэта! Мана бязглаздная! Бо ці ты каталік, ці праваслаўны, ці ты перакручваеш родную мову на польскі ці маскоўскі лад, — ты ўсё роўна сябра нашае мужыцкае грамады, ты таксама, як і другія, церпіш ад уціску адміністрацыі і паноў, пакутуеш на сваім вузенькім шнурочку, і табе таксама, як і другім, патрэбная зямля.

Але калі мы пачнем між сабой калаціцца, калі паслушаем хітрых

намоваў наших ворагаў і падзелімся на «польскіх» і «рускіх», дык зямлі ня ўбачым, як сваіх вушэй! Бо наша ўнутраная сварка разаб'ець насы сілы, разаб'ець нашу малгутную грамаду, і мы ня здолеем узяць таго, што нам па справядлівасці належыць... Толькі арганізацыя дасць нам зямлю... Такой арганізацыяй павінен быць і будзе БЕЛАРУСКІ СЯЛЯНСКІ САЮЗ...

Наши ворагі, якія хочуць пажывіцца беларускай зямлём, беларускім дабром, намаўляюць наших сялян, каб яны дамагаліся далучэння на шак Бацькаўшчыны ці то да Варшавы, ці то да Масквы, ці яшчэ некуды. Яны вядуць агітацыю на тое, каб мы выбіралі дэпутатаў у Варшаўскі сойм ці на Усерасейскі ўстаноўчы сход. Ведама, у сойме ў Варшаве ці ў Маскве беларусы загінуць у вялікай грамадзе іншых дэпутатаў. Іх галасы не спрычыняца да палепшанья долі роднага краю. Вось значыцца, ўсё наша сялянства павінна цвёрда стаяць за НЕЗАЛЕЖНАСЦЬ БЕЛАРУСІ, за тое, каб мы мелі свой сабскі сойм, дзе мы былі-б гаспадарамі. Барацьба за незалежнасць Беларусі павінна быць баявым клічам усяго сяядомага сялянства нашай Бацькаўшчыны. Тымчасам мы яшчэ свайго Сойму ня маем. Паводле Рыскага міру наша зямля падзелена між Польшчай і Савецкай Расеяй. Нам прыдзедацца яшчэ нейкі час жыць пад чужой уладай і слаць дэпутатаў у Варшаву. Але і там яны павінны змагацца за Беларусь. Яны павінны змагацца з сялянамі іншых нацыянальнасцяў, павінны падтрымоўваць іх у барацьбе з іхнімі панамі, за тое яны падтрымаюць нас у наших дамаганнях.

Апрана Варшава ў Масквы, ёсьць яшчэ і Літва (Летува), да якой можа аказацца прылучанай часткай Беларусі. Тады з гэтай часткі мы будзем спаць дэпутатаў у Летувіскі сойм. Дык-же і тут нам трэба будзе рабіць свою беларускую работу, бароцца за незалежнасць і абеднаныне ўсіх частак Беларусі. Усё гэта паказвае, што наша сялянства ці то пад Масквой, ці пад Польшчай, ці пад Летувай павінна стварыць адну арганізацыю, каторай-бы не разарвалі праведзеныя на нашай зямлі гранічныя межы. Не забывайма, што Беларускі народ — гэта бязмала ўсё народ хлебаробаў, і лік наш не малы — ДВАНАЦАЦАЩІ МІЛЬЁНАЎ ДУШ! І калі гэтая сялянская армія будзе добра арганізавана, калі ўсе мы будзем ведаць, куды і якой дарогай нам трэба ісць, дык мы дойдзем да незалежнасці ды здабудзем зямлю і ўладу для народу». Г. В.

Так кс. Гадлеўскі яшчэ ў 1921 годзе выказаў прынцыпы беларускай незалежнікі ідэялія. Цікава яшчэ пачуць ягоныя тагачасныя погляды ў рэлігійных і дэмакратычных справах.

Так, у № 28 «Крыніцы» (18 верасня 1921) знаходзім цікавы артыкул кс. Гадлеўскага: «Яшчэ аб тым, як эндэкі разумеюць у нас працу дэяля вуні». У ім а. Гадлеўскі высмеяў артыкул нейкага Я. Нямовы, друкованы ў польскай газэце «Новы жыццё» (Горадня) — «Цо всташыуе праваславны, од повроту до вяры іх оіцуў», выказываючы поўную ігноранцыю польскіх эндэкаў у спраўах праваслаўных і каталіцкіх.

«Вось прадусім кажа гэны пісакі, — піша Гадлеўскі, — што праваслаўныя ня маюць дравіловага паняцця аб Богу. Мы даўно цікавіліся рэзьніцамі паміж верай каталіцкай і праваслаўнай, чыталі богаведныя кнігі, аднак ніколі ня прыйшлося нам сустэрэць такі закід. Навука праваслаўнай Царквы аблогу. Яго трох асобах, Яго прыметах і дзеяньнях, за выключэннем паходжання Духа свя. «і ад сына», ёсьць тады самая, што і ў кожным каталіцкім катакізмі. Пашто тады выдумоўваць нейкія новыя розыніцы, быццам мала гэтых, і каму патрэба яшчэ больш углыбіцца пропасць між абездзывімі верамі?

Возьмем другое. У канцы артыкулу Нямова дужа важна піша: «пра-

васлаёу, як такое, патурае сапсаванай чалавечай натуры». Кожную рэлігію можна зразумець так пылкта, што лёгка будзе кожнаму да яе належыць. Праваслаёу, як такое, зусім не патурае слабасцям чалавека, а наоборот, з усходняй вострасцю і рагуша вымагае яно бацацьбы з папсаванай людзкой натурай. Далей Нямова піша: «Вымаганыні ад вернікаў у праваслаўнай царкве невялікія: крыху посту, крыху паклонаў, некалькі съвечак — вось і ўсё...» І тут няправда. Добра ведаюць усе, апрана Нямовы, што праваслаўная Царква пастоу мае куды больш, чым каталіцкі Касцёл, літургія куды дайжэйшая, съвечак ставіцца таксама больш, больш робіцца паклону і г. д. Дзе-ж тут уступкі людзкой натуры. Так праўда стаіць з паверхнага боку, як і з унутранага; гэта будзе злоснае перакручыванье праўды, калі хто адваўжыцца прыпісаць самой Царкве, як такой, што яна задаволіваеца аднымі толькі паклонамі, съвечкамі ды селядцамі ў посныя дні, а не патрабуе шчырага абнаўленыя душы».

Аб дэмакраціі кс. Гадлеўскі выказаўся у артыкуле «Ці ксёндз можа быць дэмакратам?» («Крыніца», № 29, 25 верасня 1921): «Дэмакратычнасьць,— чытаем у артыкуле,— можна разумець як прыналежнасць да партыі, якая мае дэмакратычныя клічы і бязумоўна на свайго сябру ў складзе вельмі адказныя абавязак партыйнага паслухмянства. Можна, аднак, дэмакратычнасьць разумець і інакш: як зварочванье найбольш увагі на тиях клясах жыхароў, якія найбольш працујуць і найбольш былі дагэтуль пакрыўджаныя сучасным пайсюдным парадкам. Калі гутарка ідзе абы тым, ці можа ксёндз быць дэмакратам, то адказ на гэта пытаныне можам даць такі: ксёндз не павінен належыць да дэмакратычнай партыі, якія партыйныя сябры (таксама і да ўсякай іншай), але кожны ксёндз павінен быць гарачым старонінкам шырока ўзятай дэмакратычнасьці, бо гэтага вымагае простая справядлівасць, дабро рэлігіі і касцёла... Ксёндз павінен быць з народам, а народ з ксяндзом! Без народу ксёндз ні для каго непатрэбны, бо, як кажа сэв. Паўла, ён для людзей пастаўлены. Ці ксёндз можа быць дэмакратам? Дзіўнае пытаныне. Лепей было-бы спытавацца: ці ксёндз можа быць дэмакратам?»

У Вільні на пачатку 1922 г. (асабліва ў лютым) адбывалася заўзятая бацацьба за Вільню ў Віленшчыну ў звязку з польскай акцыяй далучэння так зв. Сярэдняй Літвы да Польшчы. Беларусы, Жамойці, Жыды ўтварылі супольны фронт байкоту выбараў у Сойм Віленскі, назначаны на 8 студзеня 1922 г. Яшчэ 10 сінтября 1921 г. урад БНР (Ластоўскага) выдаў інструкцыю, у якой выказаў прычыны байкоту, што:

- Заходняя Беларусь штучна падзеленая паміж Польшчай і Сярэдняй Літвой,
- Беларусы твораць бяспрэчную бальшынню на тэрыторыі Сярэдняй Літвы,
- што існуючая ўлада знаходзіцца выключна ў польскіх руках наезджых адміністратарав і дзеля гэтага сойм ня будзе выяўленым волі насельніцтва,
- што свабоднае выяўленыне волі беларускага насельніцтва ў гэткіх умовах ёсьць немагчымае, і таму беларусы павінны адмовіцца ад удзелу ў выбарах.

Утварыўся ў Вільні Беларускі Нацыянальны Камітэт з прадстаўнікоў розных партый, як нацыянальнае прадстаўніцтва Заходняй Беларусі, у які між іншымі ўваходзіў ад Беларускай Хрысьціянскай Дэмакраціі кс. Вінцэс Гадлеўскі. Змаганыне завастрылася, калі Аляксюк з сваімі групай зарганізавалі палінафільскі Цэнтральны Беларускі Выбарчы Камітэт.

«Голос Праўды» з дня 27 сінтября 1921 гэтак характарызаў здрадніцкую работу Аляксюка: «Беларусы! Ведайце, што хто з вас дасьце свой голас на сыпскі Аляксюка, зробіць нягодны праступак, бо дапаможа здраднікам нашага народу прададаць нашу бацькўшчыну. Беларусы! Хай у часе выбараў ані водная рука не падымеца, каб кінуць свой голас на сыпскі Аляксюка. Ведайце, што ніводзін праудзівы Беларус, ніводзін чесны сын беларускага народу ня згодзіцца выставіцца сваю кандыдатуру ў Сойм, а тыя, што ёсьць на гэных сыпскіх, — гэта съведамыя здраднікі ды адступнікі ад свайго народу».

Усё паказае на той незалежніцкі кірунак і кс. Гадлеўскага, які ў Вільні іграў у tym часе не апошнюю ролю, хоць яшчэ на чале беларускіх арганізацый не стаяў.

Пасля далучэння Сярэдняй Літвы да Польшчы на некаторы час наступіла зацішша ў польскім наступе на беларусаў. Віленскі бл. Матулевіч быў зацверджаны Рыманам, дык ён крыху сымляй пачаў дапамагаць і беларусам. Кс. Адам Станкевіч увайшоў у Сойм ад БХД, разгарнулася шырокая беларуская нацыянальная дзеяйнасць. У каталіцкіх параходвіях пачалі ўмацоўвацца беларускія ксяндзы і за згодай бл. Матулевіча сталі ўжываць у казаньнях і дадатковых набажэнствах беларускай мовы. У канцы жніўня 1924 году Жодзіская параходвія аказалася бяз пробашча, і туды быў назначаны кс. В. Гадлеўскі.

Жодзішкі, малое мястечка на прыгожым беразе р. Вільлі на вышыні вузера Вішнёў, ляжыць збоку большых дарогаў, куды мене заглядалі «культурнікі» з заходу ѹ ўсходу, хоць некалі тут быў езуіцкі калідж. Пра Беларусь народ тут да прыезду кс. Гадлеўскага амаль нічога не чуў. Навакольнае насельніцтва каталіцкае было выхоўвана ягонымі папярэднікамі ў польскім патрыятычным духу паводзя накіненай акіёму: «каталик тое, што палаїк». І вось у гэтых ціхіх кутках прыязджае кс. Гадлеўскі, малады, энэргічны, гарачы патрыёт свайго народу, захапляючы аратар. 7 верасня 1924 году выступіў ён з бойкім беларускім казаньнем да параходвіянаў, напоўніўшых съвятыню. Народ быў захоплены. Ён ня толькі не пратэставаў, але сам поўнасцю хутка ўключыўся ў беларускае адраджэнне. Стаялі маціца, пяяць песьні ў касцяце ў роднай беларускай мове. Два гады працы ў Жодзішках кс. Гадлеўскага (1924—27 гг.) былі перавыхаваўчай школай для параходвіянаў. Больш ста гадоў выслікай паліянізатарапу лопнулы, як мыльны пузырь. Кс. Гадлеўскі ня толькі гаварыў пабеларуску, ён вучыў народ, пераконваў, будзіў нацыянальны патрыятызм і незалежніцкую съведамасць. Памочнікамі ў яго быў беларускія газэты, кніжкі, беларускія песьні, прадстаўлены ды арганізацыі. Усё гэта калала вочы далёкіх і мясцовых паліянізатарапу. Гадунес кс. Гадлеўскага з Жодзішак М. Мароз успамінае, што палаїк і палаючыя іх прыслужнікі старатлі асьмянішыцца кс. Гадлеўскага, як «мужыцкага» ксяндза, але гэта ім не ўдавалася. Так напр., аднойчы кс. Гадлеўскі ехаў праз мястэчка вярхом на кані. Мясцовыя войт, стоячы з групай людзей на вуліцы, хацэў пасъмляцца з ксяндзам:

— Які гэта ксёндз, што ездзіць вярхом на кані! То-ж Хрыстос ездзіў толькі на асьле.

— Гэта праўда,— адказаў яму Гадлеўскі, — але аслоў няма. Быў адзіны, ды таго выбралі за войта!

Народ зарагатаў! Едкі і спрытыні адказ стаўся насымешышчам надвойтам, бо гэты жарт маланкай абліяце ўсю параходвію.

У Жодзіскі касцёл хутка пачаў прыходзіць народ зь іншых параходвіяў, з вёсак і мястэчкаў, каб пачуць захапляючыя беларускія казаньні. Жодзішкі сталіся слалўнымі на ўсю Заходнюю Беларусь. Але ня дойга

магчымым было разгарнуць вялікую дзейнасць кс. Гадлеўскаму. Палякі пабачылі ў каталіцкім беларускім руху вялізную адраджающую силу. Таму ў 1925 яны дамагліся падпісання з Ватыканам канкардату (10.2), выгаднага для польскай шавіністичнай палітыкі. Пайменна ў 12 і 19 параграфах гаварылася, што ўжыванье беларускай мовы ў набажэнствах і катахізісе дзяцей узалежніваецца ад згоды польскага япіскапату. Супраць гэтай несправядлівай палітыкі Польшчы, падтрыманай Ватыканам, выступіў з пратэстам урад БНР пад старшынствам В. Ластоўскага. Пратэст гэтых таксама падпісалі прафыянальныя тады ў Рыме на студыях аа. Станіслаў Глякоўскі й Францішак Чарняўскі. Нажаль, урад БНР ня меў дыпляматычных зносінай з Ватыканам, і пратэст супраць канкардату астаяўся бяз адказу. Асобны пратэст супраць канкардату падпісалі: а. Абрантовіч, а. др. Рэшэцкі — праф. Віленскай сэмінарыі; а. В. Гадлеўскі — праф. Жодзіскі і а. Адам Станкевіч — пасол у Сойм.

Згодна з канкардатам, Віленская каталіцкая дыяцэзія была паднесена да годнасці мітраполі (каб даць большую самастойную ўладу Віленскаму стаўленіку), але перад гэтым пад націкам польскіх уладаў мусі зрачыся свайго становішча бл. Юры Матулеўіч, а мітраполітам быў назначаны бл. Ян Цепляк, нядайна выпушчаны з Саветаў ды прафыянальных адукацый УАМЭрыцы. У чале падарожжа ў Эўропу дзеялі абніцьця Віленскага пасаду бл. Цепляк памэр. Такім чынам вакуумы пасад адбыў 24.6.1926 г. Рамуальд Ялбжыкоўскі, які з месца пачаў беларусажэрчы курс ды ліквідацыю беларускасці, сям-там уведзенай беларускімі съвтары. Пачаўся праслед съвтароў беларусоў, пасля таго як злажкі 12 ліст. 1926 г. мітрапаліту мэмарыял з дамаганнямі: 1) неадкладна ўвесьці ў Віленскай дух. сэмінарыі выклады беларускай мовы, гісторыі й літаратуры; 2) прыдзяліць беларусам католікам адзін касцёл у Вільні; 3) дапусціць беларускую мову як урадавую на раўні з лацінскай і польскай у адносінах да духоўных уладаў; 4) распарадзіцца, каб у парахвіях з беларускім насленіцтвам казаньні й дадатковыя набажэнствы правіліся пабеларуску; 5) каб съвтары беларусы былі прызначаныя на ў польскія, але ў беларускія параходы. Мітр. Ялбжыкоўскі адхіліў этыя гэтага спрадвядлівыя дамаганні, ды ўзяўся за бел. съвтароў. У студзені 1927 ён злыквідаваў беларускія казаньні ў Барадзенічах, а пробашча гэтай параходіі а. В. Шутовіча выслаў у Трысьцену на заходній ускраіне Беласточчыны ды панізу юго на вікарага. Наступная атака была скірована на Жодзішкі, на кс. В. Гадлеўскага.

Яшчэ раней, пайменна 26 красавіка 1925 году, у Жодзішках адбылася першая атака на беларушчыну. Прывядзжалі тады вызначаная адміністраторам Віленскай мітраполіі адумысная камісія пад старшынствам Свірскага дэкана — палянізатара ў асысьце паліціі. Камісія праводзіла ў касцеле сход жодзіскіх парахвіянаў у справе галасавання, якая мова мae быць у съвітыні. Было загадана, каб тыя, каторыя хочуць мовы беларускай, выходзілі на цвінттар ды становіліся калі званіцы, а тыя, што хочуць польскай, — на другім канцы цвінттара. Паліцыя загдзя кардонам ахапіла цвінттар ды выставіла на пострах кулямёт. Вынік гэтага «галасавання» быў паражжаючы для польскіх уладаў: на беларускім баку быў натоўп у некалькі тысяч, а на польскім — жменка ўраднікі, асаднікі, даночнікі ды прыбыўшыя з іншых параходіяў, усяго пару сот чалавек. Відзячы гэткую перавагу беларускага боку, палянізатары выклікалі суматоху. Настаўніца Паплаўскай напала на кс. Гадлеўскага, які стаяў пры званіцы, ды пачала яго турбаваць. Людзі кінуліся на абарону, інтэрвянівалі паліція, якая адкрыла страляніну з кулямёта (напострах), народ зымшаўся, стаў разбягнацца, патурба-

ваўшы некалькі атакуючых польскіх актыўістаў. Было выкліканы з Вілейкі войска, але, пакуль яно прыйшло, народ разышоўся.

На могучы гэткім способам злыквідаваць беларускай мовы ў жодзіскай съвітыні (для групы палякуючых адбываўся набажэнствы падпольску а гадз. 10-й у нядзелі ў съвіты), польскія ўлады павялі прастьлед кс. Гадлеўскага. Хутка яго арыштавалі ды пасадзілі ў Лукіскую турму ў Вільні, абвінавачваючы яго ў падбuxторванні насленіцтва супраць уладаў. Супраць гэтага злыяўлення кс. Гадлеўскага ды ўмешваньня паліцыі са зброяй у касцельныя справы быў пададзены беларускім пасольскім клубам пратэст-інтэрпэляцыя міністру ўнутраных спраў 26 чэрвеня 1925 г. Суд прымушаны быў апраўдаць кс. Г., паколькі жодзіскі паліцыйны скандал стаўся голасы на ўсёй Польшчы ды адбіўся рэхам заграніцай. Кс. Гадлеўскі, як нацыянальны герой, вяртаўся ў Жодзішкі. Тысячы народу ад самых Смаргонь да Жодзішак сустракалі свайго ўлюбленага Паstryра, высыцілаючы яго паваротную дарогу кветкамі. Слава яго разыходзілася на ўсю Зах. Беларусь. У наступным 1926 г. зноў яго арыштавала паліцыя, абвінавачваючы яго ў злыяўзені польскіх улады, калі ён, як пробашч у Жодзішках, на вышаў на спатканьне Віленскага ваяводы, калі той наведаў Жодзішкі. Але і гэтым разам ня доўга прышлося яму сядзець на Лукішках, паколькі суд прызнаў паліцыйныя абвінавачанні не абаснаванымі.

Тады яшчэ палякі ў Вільні ня мелі на мітрап. пасадзе такога пагромшчыка беларусаў, якім быў Ялбжыкоўскі. З хвілінай пераняцця ім улады расправа з кс. Гадлеўскім пайшла хутка. У сакавіку 1927 г. паліцыя зноў змайстравала абвінавачанне на кс. Гадлеўскага — гэтым разам падстаўляючы яму «здраду стану», быццам ён распаюсюджвае рэвалюцыйную дакtryну (часам ён заахвочваў моладзь пяць песьню «Адвеку мы спалі — успамінае сп. М.», якай мае на мэце адвароць ад Польшчы беларускія землі). Кс. Гадлеўскі быў арыштованы і пасаджаны ўжо на ў Вільні, але ў Варшаве, у Макатоўскай турме. Відаць, спадзяваліся, што Віленскі суд зноў яго звольніць, а ў Варшаве нікто не заступіцца за гэтага небяспечнага для польскай шавіністичнай палітыкі чалавека. Так і сталася. Варшавскі суд засудзіў яго на 2 гады злыяўлення. У тым самым часе польскі ўрад павёў широкі фронт гвалтоўнага наступу на ўсё беларускае нацыянальнае жыццё ў Зах. Беларусі. Адбываўся пагром «Грамады», ТВШ, Беларускага Інстытуту Гаспадаркі й Культуры, старшынёў якога быў кс. Гадлеўскі, і інш. беларускіх арганізаціяў і установаў.

Пасля арышту ў злыяўлення кс. Гадлеўскага ў Жодзішкі быў прысланы кс. Дроніч, верны служка польскай шавіністичнай палітыкі, нэрвова кантуканы. Каб апанаваць съвіту ў часе вялікага абурзення парахвіянаў пасля арышту кс. Гадлеўскага, новы стаўленік прыкінуўся часова таксама «беларусам». Ён на сваім першым выступе перад народам казаў, што калі народ хоча казаньні пабеларуску, то ён будзе гаварыць, і нічога на зменіцца ў касцеле. І гэткія казаньні ён стаў гаварыць у чыстай беларускай мове. Народ паспакайніе, хоць не давяраў яму, бы адчуваў, што ў новага ксяндза няма той шчырасць, якую бачыў у кс. Гадлеўскага. Так справа цягнулася з паўгоду, пакуль не засудзілі кс. Гадлеўскага да ў Жодзішках людзі паслаканілі. Тады адной нядзелі кс. Дроніч пастанавіў скінць маску. Восі ён пасылаў імшы выйшоў на сярэдзіну касцёла з манстранцыяй у руках і папольску голасна сказаў прысягу «крулёвой короны польскай» (гэтак арх. Ялбжыкоўскі крыху раней перамяняваў Вострабрамскую Маці Божую), што ёй будзе верны ды большая будзе гаварыць у касцеле «мовай простай, беларускай», але «мовай

народу, якога выбрала сама Прачыстая Дзева».

У адказ на гэта народ зашумеў. Загрымела беларуская рэлігійная песьня, якая заглушила адступніка-камэдыянта. Перапалоханы, кс. Дроніч ўцё з манстранціяй з касьцёла. Вызваная паліцыя арыштавала Хвалка, Грыба, Старчынскага і 12 іншых, як пачыналнікаў песьні, абвінавачваючы іх у падбухторванні народу да бунту. Паслья чатырох тыдняў іх выпусцілі. Цяпэր народ прыняў іншую тактыку, не пляяў песьні ў часе польскага казанья, але масава выходзіў з съвятynі, так што ніхто яго ня слухаў. Сам кс. Дроніч, як перадае Барбара Тапорская («Вядомосці», № 34, з 26 жн. 1962), удаваў героя, апавядоночы, як ён быццам «ашукаў» беларусаў: «Я ім (беларусам) казаў — «добра, даражэнкія, пастараюся, толькі ў мяне зь беларушчынай крыху тугавата, але буду вучыцца». І вось, як я ім сказаў казанье адно, другое, трэйце так, што людзі ад съмеху не маглі пастрымыца, дын у выніку самі да мяне прышлі й сказаў: «Хай ксёндз лепш ужо гаворыць папольску, а то стыдна нават слухаў». Ясная раз — гэта звычайная выдумка.

Ніякія хітрыкі й выдумкі кс. Дроніча і ягоных польскіх апякуноў не памагалі. Жодзішкі асталіся стойкімі ў сваім нацыянальнім змаганьні з палінізаторамі. Яны праадаўжалі яго аж да заняпаду Польшчы. Штогод вялікія групы вернікаў з Жодзішак бралі ўдзел у беларускіх пілігрымках на Кальварию ў Вільні. Апошняя такая група з Жодзішак налічвала ў 1939 годзе 100 чалавек.

У 1938 г. кс. Дроніч замяніў новы палінізатор кс. Ян Яськевіч. Жодзішкі зноў заяўляюць свае дамаганьні на права роднай мовы ў съвятynі. У «Шляху Моладзі» (№ 16, з 25 ліпеня 1938) чытаем:

«Жодзішкі, Вялейскага павету. У нас здарыўся нябывалы й нячуваны выпадак. Усё бадай насељніцтва ў нас беларускае, а ксёндз пробашч «палаю». У часе вялікодніх сповядзяй пайшоў выславядца да кс. Яна Яськевіча — пробашча Жодзіскай паraphві — беларус каталик Антон Грышкевіч зь вёскі Паніжаны і, ясна, пачаў спавядца пабеларуску. Пачуўшы беларускую мову, кс. Яськевіч нявіятымаў і зажадаў, каб грам. А. Грышкевіч спавядца папольску. Калі-ж ён сказаў, што папольску ня ўмее, дык тады пробашч крыйкнуў на яго: «то ідзь сповядца сен до Вільна до ксендза бялорусіна!», і са злосцю пакінуў спавядніцу ды ўцёк.

Жодзішкі адведаў кс. Гадлеўскі ў 1929 годзе паслья выходу з турмы. Прыехаў ён акружнай дарогай — перш адведаў Друю, дзе жылі беларусы-марыяне, а паслья праз Вішнева заглянуў у Жодзішкі. Аднак паліцыя і кс. Дроніч не дапусцілі яго ў касьцёл. Ен толькі меў нагоду адведаць актыўнейшых сваіх выхаванкаў і заахвочціх іх да далейшай стойкасці.

Другі раз адведаў Жодзішкі кс. Гадлеўскі ўжо ў часе вайны, 12 ліпеня 1942 г., ужо як Галоўны Школьны Інспектар Беларусі. А 12 гадз. ён адправіў у касьцёл ўрачыстае набажэнства ў перапоўненай съвятynі. У касьцёле былі таксама кіраўнікі школьнага аддзелу Сівіца і інспектар ЦТО Янэкс разам з прадстаўнікамі мясцовай беларускай адміністрацыі.

«Паслья 15-годняга перапынку ў жодзіскай съвятynі зноў загрымела беларуская рэлігійная песьня, зноў пачулі людзі беларускае казанье, якое выклікала ў шмат каго сълёзы радасць», — пісала «Бел. Газета»¹².

«А 5-й гадзіне папаўдні адбылося адчыненне Дому Беларускай Культуры. Вялікая залія загадзя ўжо была поўная людзьмі. Як толькі зявіліся на залю госьці з Менску, хор Беларускае Самапомачы пад кіраўніцтвам сп. Трызны праляпяў беларускі нацыянальны гімн «Мы выйдзем шчыльнымі радамі». Гасці прывітаў і пачаў урачыства сход начальнік раёну сп. Брылеўскі, які зараз перадаў голас прадстаўніку генэральнаага камісара...»

Спадар Сівіца ў сваёй зъмястоўнай прамове закрануў усе актуальныя справы. Гаворачы аб мінушчыне, ён падчыркнуў, што добра ведае ад тым, як беларусаў працьледава палякі і як цяпэ儿 нават яны робяць беларускія розныя перашкоды. Але дарма! Беларускі народ пры дапамозе Вялікай Нямеччыны пераможа ўсе перашкоды й здабудзе лепшую будучыню... Вы, беларусы, цяпэր вольныя, і да вас ніколі больш ня вернуцца ані Сікорскі, ані Сталін. Вы атрымаеце шырокія права. Перад вами стаяць вялікія заданні. Ваша зямля шмат дзе ляжыць адлогам. Яна мусіць быць выкарыстаная.

Генэральны Камісар Беларусі даў загад, каб беларуская культура мела ўсе магчымасці да развіцця, і заявіў, што беларускі народ варты таго, каб для яго працаўца. Беларуская мова ёсьць прыгожая, заявіў пабеларуску Сівіца. Беларусы павінны быць гордымі зь яе. Я быў сяняня ў касьцеле й цешыўся, што мог там пачуць беларускую мову й беларускую песьню, якой не дапускалі палякі, выганяючы беларускіх ксяндзоў. Больш эта не паўторыца ніколі!

Адчыненне Дому Беларускай Культуры ў Жодзішках зъяўляецца доказам, што беларускі народ жыве і што беларуская культура жыве ў развівавацца. Дык няхай-жа жыве Беларусь! — гэтым кітчам у беларускай мове закончыў свою прамову сп. Сівіца.

Наступным прамоўцам быў Галоўны інспектар беларускіх школаў кс. В. Гадлеўскі. Ён, між іншым, сказаў: «Беларускі народ меў багата ворагаў, яны сядзелі ў воласці, у паліцыі, у школе, у ўрадах і касьцёлах. Яны гвалтам выгнали беларускую мову з касьцёлаў ў Жодзішках і гвалтам адарвалі ксяндза беларуса ад гэтай паraphві, у якой пакінуў ён частку свайго сэрца й душы. Але, не зважаючы на працьлед і перашкоды, беларускі народ трymаўся свайго. Беларуская стыхія трывала, і яна ператрываляла тых, што зьдзеквалися зь яе. Прайда, ад вечныя ворагі Беларусі, палякі, усыця і цяпэ儿 выяўляюць свою дзейнасць. Яны стараюцца працьледаваць беларусаў нават пры нарымейскай уладзе, але яй гэтamu прыходзяць канцы. Беларускі народ узяўся за будаўніцтва сваёй Бацькаўшчыны. І мы тут сабраныя, прысягаемся, што збудуем Беларусь вольнай, шчаслівай і багатай...»

Паслья гэтага адбыліся выступы хору Беларускай Самапомачы, беларускі паказ, танцы, дэкламацыя, якія выклікалі буру воплескаў. На другі дзень госьці знаёміліся з новазарганізаваным раённым беларускім адміністрацыйным апаратам у Жодзішках, наведалі школыны раёны інспектарыят і наагул пазнавалі мясцовыя жыццёўкі, абставіны. Гутаркі і знаёмствы сцьвярджалі, што ў Жодзішках запрауды пачалася новая паважная беларуская праца, што запрауды будуеца тут новая жыццёўкі, новая адроджаная Беларусь...»

Гэта быў вынік грамадскай і нацыянальнай працы кс. В. Гадлеўскага за час 1924—1927 у Жодзішках.

У Макатоўскім вастрозе кс. В. Гадлеўскі не змарнаваў часу, але напісаў «Гісторыю Новага Закону» для беларускай школы, якую паслья выдаў у Вільні (1930), а таксама працаўаў над перакладам «Новага Тэстамэнту».

Выйшаўшы зь зыняволеня ў 1929 годзе, кс. Гадлеўскі асёў у Вільні, уладзіўшыся пры манастырскім шпіталі сьв. Язэпа ў якасці капэляна ды прэфэктаў у школе пры манастыры Бэрнардынак. Выконваў таксама абавязкі спавядальnika пры манастыры жаночым сьв. Кацярыны. Кс. Віктар Шутовіч у сваім лісце да а. Я. Тарасевіча ў Амерыцы¹³ нават з'яздзіроўся ў ягонаму матарыяльнаму становішчу: «Цяпэ儿 нішто саби жывеца кс. Гадлеўскаму ў Вільні. У школе ён мае этат, за што месачна яму

выплачваеца больш як па 200 зл. А гадзін працы ў тыдзень ён палавіну мае меней за мяне. Законніці са шліталя сьв. Язэпа добра кормяць кс. Гадлеўскага, як свайго капэляна».

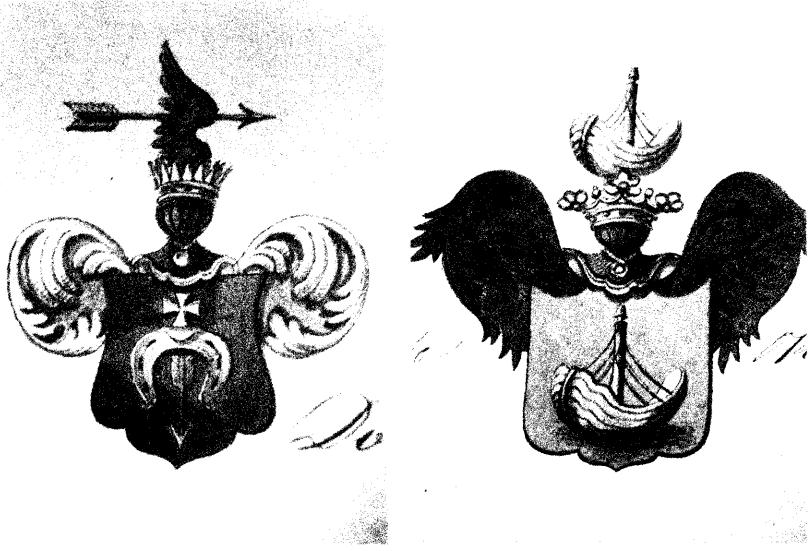
У нацыянальна-беларускай працы ён надалей да 1936 г. супрацоўнічай з БХД, БНК ды навуковымі ўстановамі. Нажаль, у нас няма падробных матэрыялаў з ягонай дзеянасці за гады 1929—1935. Ведаём толькі, што ён прымай удзел у важнейшых выступах беларускіх арганізацый, згуртованых пры Хрысьціянскай Дэмакратыі і Бел. Нацыянальным Камітэце, прымай удзел у штогодніх пілігрымках беларусоў у Кальварыю, час ад часу выступаў з казаньнімі ў касьцеле сьв. Мікалая, дзе была дазволена служба і беларуская мова для віленскіх беларусоў. Аб адным такім казаньні на 25 сакавіка ўспамінае др. В. Жук-Грышкевіч¹⁴: «Чуў адно ягонае казаньне ў касьцеле сьв. Мікалая на 25 сакавіка. У якім годзе? — не мацу прыпомніць. Казаньне было на высокім узроўні, што да звесту й красамоўства, ды вельмі патрыйтычнае». Ён быў надалей старшынёй Беларускага Інстытуту Гаспадаркі й Культуры ды разгортаў у ім дзеянасць у вельмі цяжкіх умовах польскага прасльду. Ведаэм далей, што 25 сакавіка 1934 г. кс. Гадлеўскі чытаў рэфэрэт на ўрачыстай акадэміі ў Вільні.

У канцы 1935 году я асабіста запазнанаўся з кс. Гадлеўскім ды да верасьня 1939 г. быў яго супрацоўнікам. Перш я сустрэўся з кс. Адамам Станкевічам ды ягонымі супрацоўнікамі, што гуртаваліся пры вул. Завальнай, № 1, дзе была друкарня і ўсе ўстановы БХД. Кс. Гадлеўскі ў гэтым часе вельмі крытычна адносіўся да ідэялягічнай дзеянасці кс. А. Станкевіча і ягонай групы. У гэтым часе Москва мантавала ў заходніх краінах і ў Заходній Беларусі так званы «народны фронт», быццам супрацьвагу на рост нацыяналізму і фашызму. У запрадаўнасці гэта была маскоўская надбудоўка для праводжання сваіх сымпатыяў, чаго нельга было рабіць пад камуністычнай ці сацыялістычнай вывескай. У Вільні промотарам «народнага фронту» была група левых Дэмбінскага, што выдавала часапіс «Попросту». Група гэтая спагадна выказвалася да беларускага вызвольнага руху ды востра крытыковала польскую шавіністычную палітыку. Кс. Станкевіч сымпатызаваў гэтай групе, што выклікала ў кс. Гадлеўскага падазрэнні, што маскоўская правакацыя з «народным фронтом» зусім зліквідуе беларускі незалежніцкі рух. Таму насыціў з думкай стварэння «беларускага нацыянальнага фронту», як антытэзу да «народнага фронту» — маскоўскага паходжаньня. Ужо ў 1935 годзе кс. Гадлеўскі меў пачаткі групы да мантаванага «беларускага фронту». Сюды належали, апрача яго самога, адв. Мікола Шкляёнак, інж. Л. Дубейкоўскі і інш.

Кс. В. Гадлеўскі на мяне зрабіў прыцягаюче ўражаньне. Тому я таксама далучыўся да ягонай групы. Я адчуваў у ім чалавека глубока думаючага, перанятага лёсам свайго народу ды незалежніка. Усё гэта мне болей падабалася, чымся дзеянасць кс. Адама Станкевіча і ягонай групы.

Выходным пунктам да дзеянасці на шырэйшую скало для кс. Гадлеўскага была замена групай кс. Адама Станкевіча на пачатку 1936 БХД (Бел. Хр. Дэмакратыі) на Беларускае Народнае Аб'яднанье (БНА) з праграмай, патураючай клічы «народнага фронту». Апрача гэтага, кс. А. Станкевіч у гэтым духу выказаўся ў трапеніўскім нумары «Попросту», выдаванага Дэмбінскім, галоўным дырыжорам «народнага фронту» у Вільні. У выніку гэтага ў палавіне травеня 1936 адбылася нарада групы кс. Гадлеўскага, на якой пастаўлены выдаваць газету «Беларускі Фронт».

Ужо сам назоў газэты задуманы быў як галоўны кліч новага нацыянальнага руху, што меў даць народу сваю собскую ідэялгію ды развязку розных проблемаў: палітычных, эканамічных, гітарычных, куль-

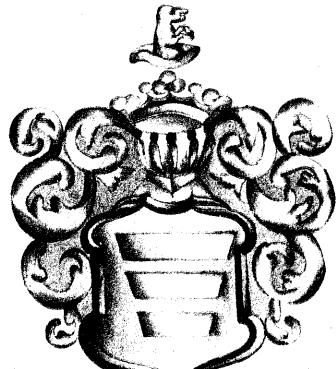
Герб Далуга

Герб Карабель

Гербам Далуга карысталіся: Арцімовіч, Асецкі, Бабіцкі, Барзіка, Байрулевіч, Бельскі, Бублевіч, Буйвід, Валентыновіч, Высоцкі, Вірвіч, Вярбіўскі, Вярсоцкі, Габрыловіч, Галінскі, Гарэльскі, Гатоўскі, Гарэцкі, Гурскі, Глоўскі, Грабоўскі, Дамброўскі / Дуброўскі, Даўкруні, Длужненскі, Дмухненскі, Жэльскі, Залескі, Закрэўскі, Залеўскі, Зеляненскі, Кавецкі, Кавалеўскі, Камароўскі, Камінскі, Кашавіч, Кастоўскі, Касобускі, Клышэўскі, Князінін, Кошка, Краткоўскі, Левандоўскі, Лукоўскі, Лісойскі, Макавецкі, Манынскі, Мараўскі, Нарымскі, Насарэўскі, Ніскі, Нестаровіч, Нітаслаўскі, Пакенінівіч, Падтурскі, Праневіч, Радзіловіч, Рашикоўскі, Сабоцкі, Склатоўскі, Слацівінскі, Слуцкі, Сутовіч, Сутоцкі, Тапчэўскі, Турскі, Улінскі, Уцімскі, Хадакоўскі, Цяшкоўскі, Шырма, Шышка, Ясенскі, Ястрэмскі / Ястрэбскі.

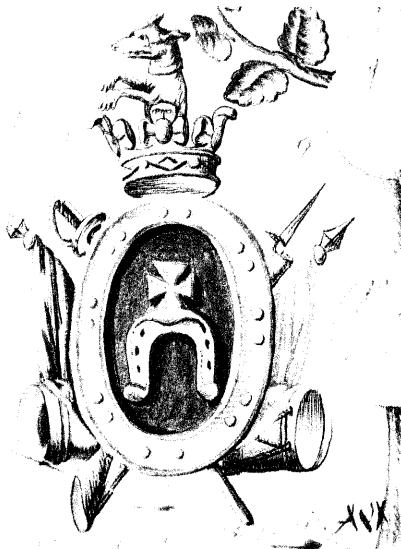
Гербам Карабель карысталіся:

Ажшка / Арэшка, Ажашкоўскі / Арэшкайскі, Асоўскі, Астроўскі, Багуслаўскі, Бабяцінскі, Багуэўскі, Брикозоўскі / Беразоўскі, Бугельскі, Боландзь, Бранавіцкі, Брэзскі / Брэскі, Бляецкі, Бланеўскі, Вангерскі, Вайцяхоўскі, Гардаўскі, Галіцкі, Гагалінскі, Габрыяловіч, Гердзяляўскі, Дамбройскі / Дуброўскі, Дзяніскі, Драздоўскі, Жаромскі, Кардоўскі, Казірадзкі, Карлінскі, Карпінскі, Караваўскі, Качаноўскі, Кухарскі, Лебановіч, Лябецкі, Лапацецкі, Ласкоўскі, Ляскоўскі, Ласкі, Мараўскі, Марсант, Марскі, Міладоўскі, Мілашэўскі, Машчынскі, Мольскі, Пархоміч, Пархімовіч, Паўлоўскі, Пацынка, Пянткоўскі / Пяткоўскі, Райскі, Сабоцкі, Сакалоўскі, Сылівіцкі, Хаецкі, Хржаноўскі / Храноўскі, Чымерман, Чайкоўскі, Эйсмант, Янкоўскі.

Меняе менюе В. Савіс О. ф.
Сашт то шоуда Радзівіцкіх №
Інш. Урніціх чи Міхаліччукіх
Б. Савіс О. ф.

Герб Карчак

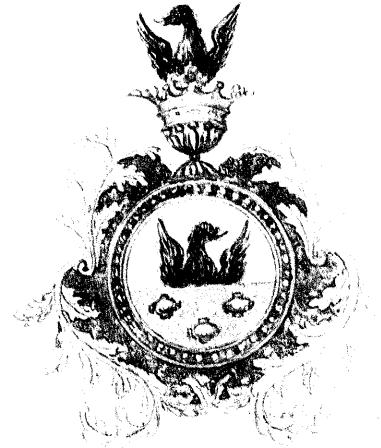
Герб Побаг

Гербам Карчак карысталіся: Астроускі, Багавіцкі, Балевіч, Барткевіч, Бартноўскі, Багдановіч, Баткіўскі, Бранавіцкі, Буцавіч, Віянецкі, Віянецкі, Вайнацкі, Вайшала, Валадзько, Вешчынскі, Весзікі, Войк-Леванеўскі, Войк-Санеўскі, Гаёўскі, Гараднікі, Гарайн, Гарноўскі, Гарайскі, Глінскі, Глінік, Грачына, Грушвицкі, Далінскі, Дамброўскі / Дуброўскі, Дрэлін, Есьман, Еўлашкевіч, Загароўскі, Збаравіскі, Збароўскі, Зубко, Ліпініч, Казімэрдзікі, Калавіч, Катовіч, Камароўскі, Казімірскі, Карафа-Корбут, Кобут, Краснадэмбскі / Краснадубскі, Краснольскі, Крупскі, Крыніцкі, Ланеўскі, Лапінкевіч, Ляўріновіч, Лопат, Ліпскі, Лышчынскі, Лішчынскі, Мароз, Мицкі, Міхалічкевіч, Міхальскі, Міхальскі, Міхальскі, Міхальскі, Міхальскі, Парванецкі, Паўлюч, Паўлюч, Паўлюч, Пракаповіч, Рымкевіч, Сабанскі, Салуха, Сасноўскі, Сівіцкі, Скарга, Скуратовіч, Свяжынскі, Сылдзеўскі, Солтан, Стаскі, Султан, Суткоўскі, Сялецкі, Сяліцкі, Тур, Турай, Хадароўскі, Цераховіч, Чупа, Шумкевіч, Шумковіч, Йулашкі.

Гербам Побаг карысталіся: Альхомовіч, Альшэўскі, Андрайневіч, Андрайковіч, Аўланевіч, Бельскі, Бруханскі, Брэзгін, Бужынскі, Буркынскі, Бяліцкі, Бялісайўскі, Вадварадзікі, Валентыновіч, Вольскі, Горват, Грабоўскі, Гумоўскі, Гурскі, Дмахоўскі, Дамброўскі / Дуброўскі, Дўнай, Душкевіч, Душэўскі, Жаромскі, Журавскі, Запольскі, Зянчкоўскі, Заржэцкі, Захватовіч, Зянковіч, Ісаевіч, Кабыліскі, Кагле, Камароўскі, Касабудзікі, Касавузкі, Краснадэмбскі / Краснадубскі, Крушиныскі, Кутлеўскі, Кярноўскі, Ланецкі, Ляўріновіч, Мазуркевіч, Малінўскі, Манстрым-Філіповіч, Мядзьеўскі, Нерашиныскі, Несцյаровіч, Нячай, Падгорскі, Палевіч, Паневіч, Пакоўскі, Пулянскі, Пярхальскі, Пятуровіч, Пяцельчык, Радкевіч, Рамішэўскі, Руткоўскі, Рудкоўскі, Рымашэўскі, Рымінскі, Рынеўскі, Станіславскі, Станішэўскі, Стуктоўскі, Сухадольскі, Сымановіч, Талочка, Тарайкоўскі, Федаровіч, Філімановіч, Філіповіч, Хадачынскі, Хамінскі, Чартотівіч, Чымэўскі, Шантыр, Шлігальскі, Шлігановіч, Шукшта, Шылдоўскі, Шчансновіч, Шчучкі, Элерт, Явароўскі, Якубовіч, Ямантовіч, Янушкоўскі.

Герб Сыракомля

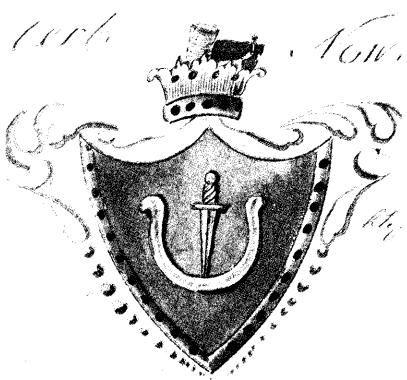
Герб Суліма

Гербам Сыракомля карысталіся: Адорскі, Андраноўскі, Андрушкевіч, Асока, Банькоўскі, Барановіч, Бейнэр, Бічўскі, Булгак, Булгарын, Бурдацкі, Вайніловіч, Васілевіч, Васілеўскі, Ваўчэцкі, Віткевіч, Вітольскі, Вірвіч-Васілевіч, Вялічка, Галубок, Голуб, Грахольскі, Дзявочка, Жоландзь, Жолудзь, Залондзь, Івановіч, Ілгускі, Кандратоўч, Кандратоўскі, Карніцкі, Лапіцкі, Ласовіч, Мадзалеўскі, Масла, Няшыўка, Прыбора, Пущата, Салагуб, Сакульскі, Сакольскі, Сапоцька, Сегенів, Солтан, Старасельскі, Страфаноўч, Страфаноўскі, Слянка, Халецкі, Хамініч, Хібіцкі, Чаховіч, Ялоўскі, Яноўскі.

Гербам Суліма карысталіся: Азямблойскі, Анкудовіч, Баркоўскі, Браткоўскі, Вансовіч, Вештарт, Владак, Вольскі, Вусовіч, Гаёўскі, Гамрат, Гарбоўскі, Даніловіч, Дзяржэнскі, Дзяржынскі, Дзяржноўскі / Дзярноўскі, Заблоцкі, Забалоцкі, Завіша, Задарноўскі, Заленскі, Залескі, Камінскі, Канапельчыцкі, Лычкоўскі, Прыгодзік, Прылуцкі, Попель, Пшавускі, Прыбараўскі, Радзівіл, Рычгорскі, Савіч, Самуйла, Сямойла, Станіслаўскі, Стравінскі, Суліма, Сулкоўскі, Уланоўскі, Шулякоўскі.

Герб Трубы

Герб Навінкі

Гербам Трубам карысталіся: Адынец, Більман, Бжазінскі / Беразінскі, Віньча, Война, Воўк, Воўк-Левановіч, Вінарскі, Вітарт, Гаркоўскі, Гінтаўт, Грабіцкі, Грэчына, Давідовіч, Далянскі, Даўглітускі, Загель, Івашкевіч, Калецкі, Калкоўскі, Кальніцкі, Камеўскі, Касмоўскі, Каўнацкі, Кліх-ноўскі, Кляпакі, Крэзэй, Левановіч, Лукашэвіч, Мажэнка, Нарбут, Нарбутович, Невер, Осьцік, Пецыка, Плавінскі, Пнякоўскі, Пяткевіч, Пцакевіч, Радзівіл, Рудаміна-Дусіцкі, Развадоўскі, Сабоўскі, Садкоўскі, Свентаржэцкі / Святарэцкі, Свірчэўскі, Сіруць, Сірэвіч, Сокал, Станьчык, Сурэвіч, Такаржэўскі / Такарэўскі, Токар, Унароўскі, Чашынскі, Шунейка, Юхновіч, Яшчальд.

Гербам Навіні карысталіся: Абрамовіч, Арлецкі, Ахотнікі, Багуслausкі, Баркоўскі, Барташевіч, Бражастоўскі / Берастоўскі, Бойнэр, Бейнэрівіч, Віткоўскі, Война, Вольскі, Глеберт-Студніцкі, Глінскі, Грабоўскі, Гулевіч, Дабравольскі, Доўнэр, Жаромскі, Заборскі, Заленскі, Гнатаўскі, Ігнатоўскі, Кавалеўскі, Казакевіч, Казэл, Касігродзкі, Квяткоўскі, Канапацкі, Канопскі, Клімашэўскі, Кудзяраўскі, Лісоўскі, Луцкевіч, Луцэвіч, Лявіцкі, Макоўскі, Машиўскі, Машкевіч, Навакоўскі, Навіскі, Ніўскі, Палопускі, Паўлюкоўскі, Пашынскі, Прысечнік, Пястражэцкі / Пястэрэцкі, Ражноўскі, Рейскі, Раціборскі, Рышкоўскі, Савініч, Савіцкі, Стракоўскі, Тараходовіч, Уейскі, Францэвіч, Францэвіч-Спакойскі, Хвалібог, Хмелеўскі, Хржаноўскі / Храноўскі, Шварц, Шляхта, Шчыгельскі, Язерскі, Янкоўскі.

Матэрнія падрыхтаваны згуртаваньнем Беларуское Шляхт.

турных і г. д. Адсюль газета «Беларускі Фронт» зь першага нумару сталася кузьней беларускага нацыянальнага съветапогляду. Большую частку газеты запаўняў сам кс. Гадлеўскі сваім ідэялагічнымі артыкуламі і палітычнымі аглядамі міжнародных і беларускіх падзеяў, даваў аналіз ключовых нацыянальных пытанняў, пераацэнваў мінулы здарэні ёні да паказваў на нацыянальна-беларускія пэрспэктывы. Мы падаем ніжэй важнейшыя яго артыкулы ў поўным перадруку», каб чытач сам мог зразумець і ацаніць высілак кс. Гадлеўскага, ягоную нацыянальную даследавальництва да ягоныя жаданьні, якім павінен быць беларускі незалежніцкі

Ясная рэч, «Беларускі Фронт» ня мог талераваць розных ідэялагічных ухілаў наших палітычных дзеяючых з розных лягераў. Адсюль выклікай нездавальненіем таго БХД, як і камунізуючымі групамі ці падтрымовуючымі савецкую акцыю «народнага фронту».

Ужо першыя нумары «Беларускага Фронту», выяўляючыя сутнасць «народнага фронту» ды яго шкоду для беларускага вызвольнага руху, стварылі запору для маскоўскай дылэврсіі і правакацыі. Многія сымпатыкі «погляду на ўсходнюю Беларусь» хадзелі бачыць у акцыі Гадлеўскага польскую руку ды інспірацыю. Дзяля дакументаціі падамо тут, што пісаў «Шлях Моладзі» (№ 15 (131) з 30 чэрвеня 1938):

«Непаважна выглядае, калі хто-небудзь малады ня мае сваіх установленых поглядаў, далёка, аднак, горш, калі чалавек старэйшы, ды яшчэ з вышэйшай асветай, пачынае шукать сам ня ведае чаго: раз гаворыць адно, другі раз другое, круціць, чапляеца да іншых і на іншых звальвае ўсе беды. Съядамі такіх людзей на беларускім грунце ў сучасны момант ідзе кс. мігр. В. Гадлеўскі зі сваім часапісам «Беларускі Фронт». Эты часапіс усыцьшуквае да ўсіх прычлікаў, а асабліва да «Шляху Моладзі», і ўжо ня можа выцярпець, каб не зрабіць якой-небудзь нам прытычкі. Разумеем, як шкоднай для беларускага руху ёсьць нязгоды ў сваркі, ня можам, аднак, не барапніца ад беспадстаўных нападкаў «Беларускага Фронту», які ў апошні № 6 з 5.6.38 выліпівае низывальна рэчи.

Мы ўжо пісалі, як беспадстаўна ды нячэсна «Бел. Фронт» у мінулых гадох стараўся прышліці нам кляймо бязбожнікаў і Леніна, тады калі «Шлях Моладзі» выступаў і выступае супроты камуністычнам, а такжэ і супроты бязбожніцтва. Пісалі мы такіх, як да бескансечнасці «Б. Фронт» цвердзіў, што «Шл. Моладзі» вёў нейкія гутаркі з «Кур'ерам Повшэхнім», калі гэткіх гутараў ня было. Не перастае такжэ «Б. Фронт» пісаць, што «Шл. Моладзі» быў процы ўжывлення дзеянасці «Беларускага Гаспадарскага Звязу», тады калі «Шлях Мол.» якраз выступіў ня процы ў «Звязу», але процы пісаніны «Б. Фронту», каторая давала ўладам падставы для зылківіданні «Звязу». Вось як пісаў у № 10 з 5.XI.37 г. «Бел. Фронт» у зацемцы «Ажыўленне дзеянасці «Звязу», дзе даслоўна гэтак сказана: «Як мы чулі, заложаны ў 1928 г. д-рам Янам Станкевічам «Беларускі Гаспадарчы Звяз» ажыўляе сваю дзеянасць. Мэты «Звязу» такія самыя, як і зачыненага «Беларускага Інстытуту Гаспадаркі й Культуры»... дадзелі: «пляжадана было-б, каб «Звяз»... замяніў закрытыя беларускія арганізацыі»...

Хіба-ж усім ясна, што гэтая вестка для «Звязу» і для беларускага жыцця ёсьць шкоднай. Бо калі пішацца, што «Звяз» мае такія самыя мэты, як арганізацыя закрытая, ды мае гэтую арганізацыю замяніць, то тым уладам, якія закрылі папярэднюю арганізацыю, даюцца тыя-ж самыя матывы і дзяля закрыцца «Звязу». Прачытаўшы такую вестку,

* Гл. «Спадчына», № 2, 1993 г.

мы й запыталіся, ці гэта бязглусьдзе, ці правакацыя, бо так яно выглядала й выглядае, а «Б. Ф.» перакручвае ката дагары нагамі й піша, што «Ш. М.» быў проціў ажыўлення «Зывязу»...

Дзіўную сапраўды ролю адыгрывае «Б. Ф.». Адначасна трэба сказаць, што дзіўныя сапраўды пераломы перажывае ўрадктар «Б. Ф.» кс. Гадлеўскі. Ягоныя погляды дзіўна змененія. Вось, напр., у 1934 г. кс. В. Гадлеўскі ў сваім рэфэрэнце на ўгодкі 25 сак. 1918 г. аб няспрытнай тэлеграме Рады БНР да нямецкага кайзера Вільгельма ў 1918 г. гэтак казаў: «Углядаючыя на гэтую справу (тэлеграмы) ў пэрспектыве 16-ці гадоў, мы даходзім да перакананьня, што высылка тэлеграмы была памылкай» («Бел. Крыніца», 1934, № 19). А ў 1937 г. аб гэтай-же ён кажа: «Я хоць ня быў ініцыятарам тэлеграмы, аднак уважаў яе разам з Радай за акт вялікага дыпламатычнага значэння». І цяпер кс. В. Г. тэлеграму гэтую бароніцу. («Б. Фронт» за сінек. 1937).

Далей кс. Гадлеўскі, пачынаючы выдаваць «Б. Ф.» і гаворачы, што будзе шукць сродкі на выдаванне гэтага часапісу, выказаўся вялікім прыхільнікам украінцаў і з супрацоўніцтва з імі, што зусім было зразумелым. Тымчасам сёлета № 5 (з 5 траўня 37) «Б. Фронт», у артыкуле «Усходняя Эўропа й Беларусь», баючыся 40 мілёнаў украінцаў, радзіце Максеве й Варшаве ласкава звярніцу увагу на Беларусь, якая, «узяўшы спадчыну па Палацку», магла-б пасяць «заўятае змаганье супраць Вялікага Украіны», бо яна можа мець «прэтэнсіі да беларускага Палесься, Бельшчыны, а нават Беласточчыны — што пры ведамай нацыянальнай дынаміцы ўкраінскага народу пагражае клопатамі для беларускага народу».

Калі «Хр. Думка» звярнула ўвагу на такую непажаданую й неактуальную ў сучасны момант пісаніну для дабра беларуска-ўкраінскіх адносінаў і што на справу гэтых адносінаў, бязумоўна, ня могуць мець упływu такія варожыя выступленні, як нейкага Піліпчука ў украінскім «Вістніку», да што пляны «Б. Ф.» якраз зыходзяцца з плянамі польскага санацыйна-нацыяналістычнага палітыка др. Бабжанскага, дыбы «Б. Фронт» удае, што аб Бабжанскум ня чуў, і кажа, што «Б. Ф.» у 1936 г. аб украінцах пісаў вунյ прыхільна... Выбачайце, але ў паважных людзей прынята уважаць важным апошнія слова, а ня тое, што ён гаварыў пару гадоў таму назад...

Але на гэтым не канчаюцца некансэквенцыі і пераломы кс. В. Гадлеўскага. Ведаём, што кс. Гадлеўскі ў сваім часе быў пробашчам у Жодзішках Вялейскага павета, ды адтуль думаў нават прывясяці бел. пілігрымку ў Кальварыю. Праўда, не зрабіў гэтага не з саё віні, але пасля ў 1935 г. браў удзел у бел. пілігрымцы, ладжанай Беларускім Касцельным Камітэтам у Вільні. Сёлета й летась, калі арганізавалася беларуская пілігрымка ў Кальварыю і калі ўсе бадай беларускія часапісы ў кожным нумары падавалі ўсе весткі, бо ня кожны нумар акуратна на вёску даходзіць, кс. Гадлеўскі ў «Б. Ф.» ані слоўцам не ўспамянуў аб беларускай пілігрымцы ды ані сёлета, ані ў мінулым годзе ў бел. пілігрымцы ня браў удзелу. Беларускія-ж пілігрымкі маюць запраўды вялікае рэлігійнае і нацыянальнае значэнне, і ў іх бяруць удзел беларусы ўсіх кірункаў, за выняткам камуністых...¹⁵

Мы падалі гэты артыкул амалу поўнасцю, бо ў ім ёсьць выказ за не-калькі гадоў нездавальненія праціўнай групой. З гэтага артыкулу мы бачым, што праціўнікі Гадлеўскага ня мелі ніякіх важкіх аргументаў супраць яго. Закід з «Зывязамі», быццам зацемкі ў «Б. Ф.» пахнес нейкім даносам, — не вытрымоўвае крытыкі, паколькі сам Гадлеўскі быў старшынёй да самага закрыцця Беларускага Інстытуту Гаспадаркі й Куль-

туры. Гадлеўскі выказаўся зусім пазытыўна адносна «Зывязу», што ён будзе праводзіць ту самую работу, што і Інстытут Гаспадаркі й Культуры, зачынены палікамі, каб народ гэтую новую арганізацыю лічыў за сяю ды пад шыльдай «Зывяз» праадаўжай дзеяніасць Інстытуту, бо-ж «Бел. Фронт» выдаваўся для беларусаў, а не для польскай улады. Адносна гэней тэлеграмы ў 1918 годзе да нямецкага кайзера, то «Шлях Моладзі» сам сабе пірэчыць, раз ёнробіць закід Гадлеўскаму, што ён мяняе палітычныя погляды (1934—1937), то зноў хапаецца за выгадны сабе выказ кс. Гадлеўскага, кажучы «у паважаных людзей прынята ўважаць важкім апошнія слова, а ня тое, што ён гаварыў пару гадоў таму назад». Але хіба найлепш будзе, калі мы дамо слова самому кс. Гадлеўскаму ў абароне самога сябе.

«Шлях Моладзі», — піша кс. Гадлеўскі,¹⁶ — паводля свайго звычаю, перакручваючы ўсё дагары нагамі, а потым, пішучы «круці ды меру зной», напаў на нас у даёздным артыкуле, у якім стараецца сябя абліціць, а ачарніць «Б. Ф.». І чаго ў тым артыкуле няма? І справа «Зывязу», яко-га па съмерці¹⁷ «Ш. М.» ужо бароніці і хваліці; і справа «Каласся», у якім была не беларуская і не кітайская, але расейская цытата; і справа беларуска-ўкраінскіх адносінаў, якую мы з свайго боку грунтоўна выясняні; і справа тэлеграмы да Вільгельма, якую 20 гадоў таму назад выслала Рада БНР і якая мела тады сапраўды вялікія значэнні дыпламатычнай; і справа маўчаныня «Б. Ф.» аб Кальварыі; і справа зъменнасці нашай палітыкі; ёсьць нават прытычка кс. Гадлеўскаму, што не хадзіў разам з «Ш. М.» у Кальварью, — словам, цэлая літана ўсялякіх закідаў і прытычак. Але рэкорд лабітіў цяпер «Шлях Мол.» тым, што палітычні ўсіх, хто ня быў сёлета ў Кальвары, за камуністых... бо кажа, што ў Кальварью ходзяць беларусы ўсіх кірункаў, апрача камуністых!..

Але вернемся да закідаў «Ш. М.». Прауду кажучы, гэтыя закіды бадай усе старыя, ужо некалькі разоў у рэдакцыі «Ш. М.» адаграваныя й намі выяснянія, дык мы над імі ня будзем спыняцца, а адкажам толькі на новыя.

1. Наш часапіс ёсьць палітычны й агульна-беларускі, прызначаны для ўсіх беларусаў бяз розніцы веравызнання. Таму мы ўважаем, што такі часапіс агітаваць за працэсію аднаго веравызнання не павінен, няхай гэта робіць рэлігійныя часапісы або адозвы.

2. Ісці ці ня ісці на Кальварью — ёсьць асабістай справай кожнага чалавека, у тым ліку і кс. Гадлеўскага. Толькі цікава, чаму «Ш. М.» так моцна хаець-бы бачыць на Кальварыі і кс. Гадлеўскага разам з сабою?

3. Што датычыць зъменнасці палітыкі «Б. Ф.» ці кс. Гадлеўскага, скажам коратка: палітыка наша асталася нязъменнай, а зъменнай ёсьць якраз палітыка Бел. Народнага Аб'яднання¹⁸ і яго правадыроў.

Каб палітыка БНА асталася нязъменнай, «Б. Фронт» быў-бы разам. А калі яна зъмяніла свой кірунак, супрацоўніцтва сталася немагчымым. Уважаем, што правадыры БНА сяньняшнія сваей паліт. вядуць беларускі народ на блудныя дарогі. Эта бачаць усе. Не паможа тут ніякая маска й кругтва. З гэтай палітыкай мы супрацоўніцаць ня можам».

Думаючы аб сваі нацыянальнай ідэяльгії, кс. В. Гадлеўскі і М. Шкляёнак зусім правільна паставілі пад крытычную прызму адносіны да наших суседзяў: жамойцяў і ўкраінцаў, якія, мала-па-малу, выкарыстоўваючы нашу барацьбу з Москвой і Варшавай ды шуканыя салідарнасці з народамі, якім таксама пагражаюць названыя імпэрыялісты, раззвівалі наступ на нашу тэрыторыю ды на нашую гісторыю ды не жадаюць адраджэння беларускай дзяржавы-насці, згодна этнографічнай і географічнай праўды. Адсюль паяўляючыца артыкулы ў «Б. Ф.»: «Беларуское лі-

вафільства» і «Да літоўска-беларускіх адносінаў»¹⁹, дзе паддаоца крытыцы гэтыя адносіны і ё абсанаваныне, што ЛІТВА ў гістарычным значні — гэта тое, што БЕЛАРУСЬ сяня, а прэтэнсіі Жамоіці (Летувы) на нашыя землі нічым не абсанаваныя. Гэтаксама «Бел. Фронт» выясняў ды даваў адбой украінскім захопнікам, што ПАЛЕСЬСЕ належыць да беларускай этнографічнай тэрыторыі, ад якой мы ніколі не адрачаемся ў імя добрых беларуска-украінскіх дачыненняў. Усе гэта нэрвавала тых беларускіх палітыкаў, якія спэкулявалі на ўступках так адносна жамоіці, як украінцаў. Ведама, гэта былі першыя крытычныя крокі ў фармаванні беларускай незалежніцкай ідэя-літгії, і яны яшчэ не вырашаюць поўнасць пытання нашай гістарычнай і этнічнай супрадаўніцтвы, як мы гэта разумеем сяня, але ўжо сам факт стаўляння гэтых проблем ды выкryванніе ўсякага ўгодніцтва з суседзямі коштам наших нацыянальных вартасцяў, — гэта вялікі ўклад у нашае нацыянальнае адраджэнне.

Далей кс. Гадлеўскі дае ў «Б. Ф.» цэлы рад ідэя-літгічных артыкулаў, каб беларусам даць асновы сабскай нацыянальнай незалежніцкай ідэя-літгії, як: «Тварэнне беларускага цэнтру», «Аб самавызначэнні народу», «Народ — нацыя», «Аб славянскай ідэі», «Платэрба нацыянальны ідэі», «Што такое нацыяналізм», «На восі Токіё — Бэрлін»²⁰ і інш., і то ў часе, калі пачынае насьпіваць сучасная атмасфера чуцьцём вялікіх сусветных пераменаў. Так мог пісаць толькі чалавек вялікага разуму ды вялікіх патрыятычных палётаў, чаго не маглі зразумець людзі нявысокіх уздымаў. Так, напрыклад, кс. В. Шутовіч, як шчыры пераказнік настрою Хадцы, пісаў у сваім лісце да а. Я. Тарасевіча: «Я не чытаю ягона «Б. Ф.», я на зношу ягоных там разважанняў — эсей! Я коратка Табе тут прадстаўлю жменку думак кс. Гадлеўскага з ягона «Б. Ф.». На гэта хопіць аднаго нумару газэты, які я цяпер маю пад рукамі. Тутака я знаходжу рэчы, якія не ліцуюць з катапіцкім духоунікам. Вось якія погляды кс. Гадлеўскага: сягоняня рэлігія — гэта реч прыватная ў публічным жыцці, а тымbole ў палітыцы яна не адгырывае ролі. Сягоняня важны для съвету нацыяналізм. У гэтых думках я знаходжу капітальную памылку кс. Гадлеўскага. Сягоняня рэлігія й Бог — гэта рэчы, за які ідзе вайна на съвеце... Такое яго ціверджанье нязгоднае з хрысціянскай філозофіяй і наукаі... Катапіцкаму ксяндзу ды захопліватаца гітлерызм, як гэта робіць наш кс. Гадлеўскі, ёсьць таксама нешта не выразнае... Далей кс. Гадлеўскі надта съмела б'е ў эндэкаў. Але гэты народ у сучасніці малую адгырывае ролю і для беларусаў ён зусім нястрашны. Сучасны ўрад дык эндэкаў на любіцаў. Затое і наш Гадлеўскі з усей сілы б'е па эндэках. Не пахілае дрэва і козы сканчуць!»²¹

У сымпатыях прогітлероўскіх вінаваціц кс. Гадлеўскага й хадэцкая прэса. Ці гэта так было? Мы думаем, што гэта няправда. Кс. Гадлеўскі пільна сачыў за падзеямі перед другой вайной і верый, што перамену ў жыцці Беларускага народу можа прынесьці новая вайна, як пазытыўнае зьявішча ва ўмовах абсолютнага паняволення Масквой і Варшавай. У гэтym ніякай недарэчніці, ані дзіва. Сам кс. Шутовіч у іншых лістох да а. Я. Тарасевіча²² звязваў вялікія надзеі на новую вайну ды рыхтаваўся да місійнай працы на родных прасторах, калі вайна пераменіць пануючое становішча.

Кс. Гадлеўскі адносіўся да гітлерызму вельмі крытычна і не спадзяваўся, што ён пазытыўна развязаць беларускае пытанье. Аб гэтым ён пісаў²³ яшчэ ў 1938—39 гг. Гэтак пасля захопу Нямеччынай Чэхаславачыны Гадлеўскі, пасля дакладнай аналізы падзеяў, выводзіў: «Прыглядаючыся ўважна да ўсіх гэтых справаў, трэба яшчэ раз адзначыць, што першай проблемай, якая высоўваецца на парадак дня ў зуроўскай

палітыцы, гэта проблема нацыянальная. Яе ўзялася вырашыць расістоўская Нямеччына, на так з прынцыпу, як з тактыкі: карыстаючыся з запутаных нацыянальных проблемаў, Нямеччына думае пашираць сваё панаваньне на ўсход. Трэба прызнаць, што запутанасць нац. проблемаў, а такжэ ахвота Нямеччыны распутаць гэтыя проблемы — робіць з Нямеччынай вялікую й грозную сілу ў вачох Саветаў і іншых. Толькі ці Нямеччына распутае гэтыя проблемы? Мы баімся, што яна можа запутаць іх яшчэ болей! На гэта ёсьць некаторыя даныя, але аб іх другім разам».

У артыкуле «Канфлікт на далёкім Усходзе і на блізкім заходзе» («Бел. Фронт», № 9 (31) Гадлеўскі пісаў: «Беларусы, як чуваць з Саветаў, не баяцца новай сусветнай вайны. Ня толькі ў імя правіла, што «голы разбою не баіца», але яшчэ дзеля глыбейшых прычынаў; кажуць, што без вайны беларуская справа ня будзе паставлена на парадак дня. Некаторыя беларусы нават хочуц вайны! Нам здаецца, што вайна толькі тады была-б пажаданай, калі-б яна дала беларускаму народу нейкую карысць, інакш кожуку, калі-б беларускі народ мог яе выкарыстаць. А калі-б вайна прынесьла толькі зынішчэнне — гэта быў-бы дрэнны выхад!»

У артыкуле «Падзел Чэхаславаччыны» («Бел. Фронт», № 7 (41) з 1 крас. 1939) кс. Гадлеўскі шчыра выказываў свой спагад для Чэхай, якія лучылі ў нямецкую няволю: «Пры ўсіх засыярогах адносна чэскай палітыкі мы, аднак, выражаем свой спагад Чэхаславаччыне. Робім гэта з дзявочым прынцыпам: раз — што чэскі народ заўсёды хацеў і хоча быць незалежным і за гэтую незалежнасць у дайнейшых часах веў звязтае змаганне, а па другое, — што беларусы для чэскага народу чуюць вялікую ўдзячнасць. У Празе беларуская эміграцыя з Саветаў і іншых краёў, дзе беларусы церпяць прасльед, знаходзіла прыпынак і помач, а беларуская моладзь у чэскіх школах мела магчымасць здабыць для сябе вышэйшую асвету ды гэтым павялічыць рады бел. інтэлігэнцыі. Апроч гэтага, прычынай нашай спагаднасці да чэскага народу ёсьць факт, што гэты народ страціў свою незалежнасць і волю не дабравольна, але пад прымусам, прыгэтым Нямеччына адступіла ад сваго прынцыпу самавызначэння народу. Прынцып сілы, тасаваны адносна Чэхаславаччыны, можа выклікаць пры кожнай сусветнай ці зуроўскай буры розныя кампілкациі ў Сярэдній Еўропе й можа нарабіць Нямеччыне шмат клопатаў. Бо жывога народу, які хоча жыць і які імкнецца да волі, ня можа зыніштожыць ніякай сіле. У жыцці народу павінен панаваць ня прынцып сілы і ня няволі, але прынцып вольнарачности».

У tym-же самым нумары «Б. Ф.» кс. Гадлеўскі аналізуе пачаткі нямецкага «Дранг нах Остэн» у звязку з нямецкім захопніцтвам Клайпэды²⁴. За аснову сваіх разважаньняў бярэ артыкул В. Вельгорскага «Два шляхі» ў «Кур’еры Віленскім». «Выпадкі апошніх дзесяці дзён, — паўтарае Гадлеўскі, — мелі даволі выразнасці, каб можна было на іх падставе вытычыць дарогі паходу гітлероўскай Нямеччыны на ўсходзе Эўропы. Ёсьць іх дзве: балтыцкая й чорнаморская. «Бурштынавы» шлях, узноўлены пасля многіх стагодзьдзяў, прынес пры першым ударам неабыякую задбайчу. Тэўтоны палажылі руку ізноў на нёманскім гарляку, на Клайпэдскім порце. Перайшлі яны адначасна карыта гэтай ракі ды занялі маґутны прычолак на яе пачончыком беразе, расцягіваючы ўладу на палацу ўздоўж ніжняга бегу Нёмана, званую ў іхнім мове «Мэмэльлянда». Згэтуль адчыняючыя шырокія пэрспэктывы на Лівонію й Фінскую затоку, адкуль яны муселі адыйсці ў 1918 годзе.

Балтыцкія краі — гэта пярэдні пляцдарм дзеля паходу на Рацею, гэта далейшае паширанье гаспадарчых уплываў у басейне Дзвіні, пасля апанаваньня басейну Нёмана. Заключаны ў Бэрліне 22.3.39 лету-

вісіка-німецкі дагавор аб перадачы Клайпэды Німеччыне мае ў сабе цікавы артыкул 4-ты, у якім чытаем: «Абедзьвія стороны забавязваюцца не тасаваць узаемнага гвалту, ані памагаць у тасаванні гвалту, скіраванана проціў аднаго з контрагентаў нейкім трэйцім». Інтэнсцый гэтага артыкулу ёсьць вывесць Летуву з ігры, асуджэнне яе на нэутральнасць у выпадку, напрыклад, збройнага змагання між Польшчай а Німеччынай...

Кірунак чорнаморскага шляху быў у апошнях дзесяці днях ня толькі Німеччынай вызначаны, але й пройдзены ў маланкавым тэмпе па лініі Вена — Канстанца»... Далей апісваецца німецкае захопніцтва дзяржавау на Балканах і ў Дунайскім басейне.

«А дзе-як месца Польшчу ў гэтай праграме? Як бачым, абодва шляхи, на якіх разгрнуўся ў сяміліёвых ботах паход германства, ахаплююць Польшчу сваімі кляшчамі з поўначы й поўдня, як вясмырніца ахапляе нурца ў глыбіні акіяну»...

Камантуючы англо-саўсека пагадненне, заключанае ў чэрвені 1939 г., ды прыняццае бальшавікоў да антынімецкіх альянтаў, Гадлеўскі прадбачаў вельмі хуткі німецкі паход на Усход, пайменна на пачатак верасьня. Але ці з гэтага цешыўся? У апошнім нумары «Беларускага Фронту» (50-м), выданым 15 жніўня 1939 г., Гадлеўскі пісаў:²⁵

«Некаторы думаюць, што сутнасць німецка-польскага канфлікту ляжыць у Гданску і ў г. зв. «карыйдоры». Аднак такая думка ёсьць памылковая, бо сутнасць гэтага канфлікту ляжыць ва ўсходніх плянах Німеччыны, абы якіх мы ўжо ніяраз пісалі, а з другога боку — у супраціве Польшчы ўзятым плянам. Інакш какучы, Польшча лягla ўпоперак дарогі німецкім імкненням на ўсход, і вось у гэтым факце треба шукаць найглыбейшай прычыны сяньняшняга канфлікту між Німеччынай і Польшчай. Ідзе цяпер пра тое, ці Німеччына затрымаецца перад гэтай перашкодай, ці папрабуе яе зламаць? Уёс сведчыць аб tym, што Німеччына прыгатоўляеца да гэтага другога выхаду, а Гданск зьяўляеца толькі адным з адрезкаў, дзе можа пачацца змаганье...

Нас, беларусаў, цікавіць найболей пытаньне: якою цаною і чым коштам пашырае Німеччына свае ўпływy ў Летуве? Весткі аб кантакце Летувы з Німеччынай даходзяць да беларускага грамадства ўжо здаўніх і выклікаюць у ім зразумелое ўражанне. Для ўсіх ясна, што калі Летуву пасылья страты Клайпэды арыентуеца (ці прабае арыентавацца) на Німеччыну, то мае ад гэтай апошній нейкі абязанні. Якія? Можа Вільня й Віленшчына? А можа часць Горадзенскіхны? Але-ж гэтыя мясцоўшчыцы, як мы ўжо ніяраз даводзілі, не зьяўляюцца летувіскімі! Значыць, нагарода за Клайпэду мелася-б адбыцца коштам беларускага народу!»

Апазыція перад самай другой сусветнай вайной падаравала кс. Гадлеўскага ў нейкім супрацоўніцтве з польскімі адміністрацыйнымі ўладамі, а на дэвад сваіх падаразненіяў паказвала на цэнзурны рэжым, які нібы вастрэй прасльедывае іншыя беларускія газеты й часапісы, чымся «Беларускі Фронт»; на высяленне з Вільні (15 сін. 1938) кс. А. Станкевіч, інж. А. Клімовіча ды а. У. Талочки; на арышты й дэпартациі ў Картуз-Бярозу (31 жн.—8 вер. 1939) многіх з групы кс. А. Станкевіча (Я. Шутовіча, Я. Найдзюка, В. Ярмалковіча), лявізуючых (М. Анцукевіч, У. Паўлюкоўскі, С. Хмары і інш.) у той час, калі ані кс. Гадлеўскі, ані хто з ягонаі групы на быў выселены з Вільні ані арыштованы перад вайной. Нават кс. В. Шутовіч у названым раней лісце да а. Я. Таразэвіча вінаваціць кс. Гадлеўскага: «Я не хачу казаць таго, каб кс. Гадлеўскі быў вінен у tym, што ў кс. Станкевіча некалькі разоў была рэвізія, што кс. Станкевіч

быў змушаны пакінуць Вільню, але факт фактам астаецца, што кс. Гадлеўскі ў гэтыя справы таксама мачаў свае руکі. А што ж з таго, калі цяпер ксёндз Гадлеўскі астаўся ў Вільні, а кс. Станкевіча тамака няма?

Ці ўсё гэта падобнае на прадаў? Я думаю, што не. Нават праціўнікі не змаглі даць ніводнага спраўдженага доказу на свае дагадкі, «беларускі Фронт» на працягу свайго існавання (50 нумароў) быў 8 разоў сканфіскованы, а за артыкул «Дэяржаўная незалежнасць Беларусі» («бел. Фронт», № 8 (30), жнівень 1938) выдавец газэты студэнт В. Пануцэвіч атрымаў год вастрогу. Гэта сведчыць, што ніякай палёгкі ў польскай цэнзуры «Беларускі Фронт» ня меў. Справа высяленення кс. А. Станкевіча і А. Клімовіча з Вільні ў 1938 г. цесна вяяца з польскай шуміхай у метах захапіць Летуву (Жамойць) на падабенства Заолзья, каб выпярадзіць Німеччыну пасля таго, як разышліся весткі, што яна рыхтуеца захапіце Клайпэды. Хіба многія помніць той час, калі на жамойцкай граніцы рабіліся правакацыі з забойствамі свайго пагранічніка, а на мітынгах у Вільні агітатары падбухторвалі на топу «На Ковно! На Ковно!». Вось жа тады быў арыштованы многія жамойцкія дзеятели ў Вільні, а кс. Станкевіч, А. Клімовіч і кс. У. Талочка быў высленены ў канцы 1938 з Вільні як жамойцкія прыхільнікі. Арышт зноў і вываз у Картузскую Бярозу людзей з табару «народнага фронту» і немцаў лучыца з тайным дагаворам Рыбэнтроп — Молатаў (24 жн. 1939), у якім немцы й Москва дагаварыліся падзяліць польскую дзяржаву. Кс. Гадлеўскі і яго група, паколькі быў і антыгітлероўскага й антыбальшавіцкага напрамку, у вачох польскіх палітыкі не прадстаўлялі небяспекі.

Ня значыць гэта зусім, што кс. Гадлеўскі спрыяў палікам ды гатоў быў барапіць іх інтарсай. Абсалютна не. Пасля выbuchу вайны 1 верасня 1939 г. я, едучы ў свой полк (81) у Горадню, як змабілізаваны польскімі ўладамі, па дарозе, 4 верасня, адведаў у Вільні кс. В. Гадлеўскага ў ягоным памешканні на Вострабрамскай вуліцы ды меў доўгую гутарку з ім на эму ваяннай сітуацыі і пэрспэктыўу на будучыню. Кс. Гадлеўскі мне дэтальнна прадставіў магутнасць німецкага ўдару на Польшчу і казаў, што за тыдзень не астаненца съледу з польскай дзяржавы. Што да будучыні, то радзіў мене пры першай нагодзе перайсці на німецкі бок, куды і ён думав перайсці, і там «будзем бачыць, што рабіцца». Гаворачы аб паліках, ён паказваў на поўную недалужнасць польскай палітыкі, на нечуванне засляпленыне нацыяналістычнае, што вядзе няўхільна да гібелі гэтую дзяржаву, што, магчыма, дасьць новыя магчымасці для беларускага народу.

Я пайшоў на фронт і апынуўся 22 верасня ў савецкім палоне, парваўшы контакт з кс. Гадлеўскім аж да 1942 г. Тымчасам кс. Гадлеўскі з некаторымі сваімі сябрамі з надыходам бальшавікоў у Вільню (17 верасня) уцёк у Коўну. Жамойцы быў пад уражаннем нядайней страты Клайпэды, дыкія адносіліся да ўцекачаў з Вільні даволі спагадна, тымболыш, што 10 кастрычніка 1939 г. быў падпісаны ў Москве дагавор аб перадачы саветамі Жамойці Вільні й Віленшчыны. Узменен за «дарунак» Москва ўстанаўляла свае ваенныя базы й гарнізоны ў жамойцкіх гарадох.

Кароткі побыт кс. Гадлеўскага ў Коўні (ад 17 верасня да 30 кастрычніка 1939 г.) змяжыў на ўсёй далейшай ягонай палітыцы ды на ягоным лёсе, ды стаўся плодны ў многія здарэнні, якія адбыліся на Беларусі ў Другой сусветнай вайне.

Працяг будзе.

¹ Віленскі сціліс Духавенства—Л. Гарошка.

² Ліст, пісаны з Хоращы 30.6.1939 г., прысьвечены харктарыстыцы кс. В. Гадлеўскага.

- ³ «Беларускі Фронт», №№ 1—2 (35—36) з 1939 г.
- ⁴ Ліст а. Я. Германовіча з 15 лют. 1965 да мяне.
- ⁵ Там-жэ. Аб існаваны беларускага гуртка ў Віл. сэм. «Бож. Шп.», № 61, 1954.
- ⁶ Ліст а. Л. Гарошкі з 19.2.1965.
- ⁷ «Знічч», № 70, Рым, лістапад — сінендань, 1962, б. 11—12.
- ⁸ Паводдя дадзены віленскага сьпісу духавенства — ліст а. Л. Гарошкі з 19.2.1965 г.
- Айцец Я. Германовіч у сваім лісце (15.2.65) падае, што В. Г. Пец. Ак скончыў у 1916 г.
- ⁹ На аснове бульбу папы Лявона ХІІІ з 8.5.1897 г., № 37522, для Магілёўскага мітрапаліта, дзе наказвалася ўхільваць бел. мову, дзе народ гутарыць пабеларуску.
- ¹⁰ Прафесарамі былі: бл. Жыгімонт Лазінскі, біблісты; кс. праф. Я. Белагаловы; рэктар Ф. Абрантовіч; а. Цікота, праф. Браніслаў Тарашкевіч (аўтар бел. граматыкі) і інш.
- Гадд. быў нек. час вікарый у Ракаве калі Менску.
- ¹¹ Польская газета «Вядомосці», № 49 (871), Лёнданы, 9 сінендань 1962 г.
- ¹² Менск, 29 ліп., 1942, № 54 (74).
- ¹³ Ліст з Хорашы, 30 чэр. 1939 г.
- ¹⁴ Ліст з 25 лютага 1965 г.
- ¹⁵ «Шлях Моладзі», № 15 (131), Вільня, 30 чэрв. 1938. Артыкул падпісаны літарамі Я. Н.
- ¹⁶ «Б. Фронт», № 7 (29), 1938.
- ¹⁷ «Звяз» быў зачынены польскімі ўладамі 16 тр. 1938.
- ¹⁸ «Беларуское Народное Аб'еднаніе (БНА) — гэта твор групы кс. А. Станкевіча дзязеля супрацоўніцтва з «народным фронтом», мантаваным Москвой. Паўстаў ён у канцы 1935 г. У комунікаце № 5 з 16.6.1936 г. між іншым чытаем: «Супраць імлэрыйскістых імкненняў фашизму паўсташо ў пасабных дзяржавах саюзы демакратычных, радыкальных партый, творчыя г. зв. «народны антыфашистскі фронт». «...ЦК БНА падыкрайвае, што разумее вельмі добра важнасць праблемы «народнага фронту». Што датычыць, аднак, канкрэтных формаваў «народнага антыфашистскага фронту», палітыка БНА павінна трымацца свайго дасюleshнія становішча і далей, адносячыся да яго ўстрымана й крытычна, але аб'ектыўна, пакуль «народны фронт» на выявіць канкрэтна сваёй палітычнай платформы і на выкажаць свайго становішча адносна недзярж. народу...»
- ¹⁹ «Беларуская Крыніца», № 31 (672), 30 чэрв. 1936 г.
- ²⁰ Чыткі поўны тэкст у нашым перадр. [«Спадчына», № 2, 1993 г.]
- ²¹ Ліст з Хорашы з 30 чэрв. 1939 г.
- ²² Глядзі арт. В. Караваевіч у «Зніччі»: «Кс. Віктар Шутовіч, праудзівы патрыёт і добры пастыр», № 76, сакавік — траўень, 1964, б. 5.
- ²³ «Беларускі Фронт», № 11 (33), 1938, 7 лістапада 1938 г.
- ²⁴ «бел. Фронт», № 7 (41), з 1 крас. 1939. Арт.: «Шляхі Нямеччыны на Усход».
- ²⁵ «Нямецка-польскі канфлікт» і «Нямецкія ўпływy ў Прыбалтыцы». Беларускасць Вільні й Віленшчыны даводзіцца ў артыкуле «Да літоуска-беларускіх адносінаў».

Документы і людзі

Мірныя перамовы ў Берасці зараз выклікаюць вялікую цікавасць у гісторыкі Беларусі. Лепшым сведкам падзеі таго часу з'яўляюцца дакументы. У Цэнтральным дзяржаўным архіве літаратуры і мастацтва Беларусі захоўваюцца лісты С. Рак-Міхайлоўскага, на той час старшыні Беларускай Цэнтральнай Вайсковай Рады, напісаныя ім падчас перамовы. Лісты былі адрасаваныя беларускім дзеячам у Вільні, адклаліся яны ў асабістых матэрыялах братоў Луккевічай (ф. 3, в. 1, с. 261, арк. 25—28).

РАДА УСЕБЕЛАРУСКАГА ЗБЕЗДУ СЯЛЯНСКИХ, ВАЙСКОВЫХ І РАБОЧЫХ ДЭПУТАТАЎ.

СОВЕТ ВСЕБЕЛАРУССКАГО СЪЕЗДА КРЕСТЬЯНСКИХ, СОЛДАТСКИХ І РАБОЧИХ ДЕПУТАТОВ.

Гор. Мінск-Беларускі

Дэлегаты ад беларусоў у БЕРАСЬЦІ.

15/28-II-1918 г.

ДАРАГІЯ БРАТЫ!

Лічылі мы, едучы сюды, што ўдасаць нам пабачыцца з Вамі і пагаварыць аб усім, але, на жаль, ні давялося: папалі мы сюды, як у вастраг; нам нават адмоўляюцца даць дазваленне з'езду ў Вільню, пад усякімі вымысламі. На шчасце, удалося сустрэць аднаго добра гыдка з Бельску, і ён узяўся адвесці Вам і гэты ліст і газеты. Мы лічылі б сябе здавольненымі, каб хоць гэты ліст ды газеты папалі ў Вашы руки.

Аб усім, што дзеялася на Беларусі (на ўсход ад Вільні) за часы аккупацый Вільні германцамі, гаварыць ні буду — Вы даведаецеся аб гэтым з перасылаемых Вам газет; бо часу німа дэтальна Вам аб усім пісаць, — скажу коракат. У першыя часы пасля развалюці шмат папсавала ўсёй нашай

справе тое, што ў «Бел. Нацыянальным Камітэце» старшынёй абаваралі Рамана Скірмунта. Знайшліся зараз жа «дабрадзеі»; якія ахрысьцілі ўсю работу беларусу, як «польскую і пансскую інтрыгу». Цкаванне на беларусаў ішло ў ва ўсіх мінскіх газетах. Паслья, як Камітэт быў зменен «Цэнтральнай Радай беларускіх арганізацый і партый», якая стала на падставах «Белар. Сацыяліст. Грамады», тады сталі да нас прылучацца і селяне і салдаты. На 18—24 каstryчніка ўдалося міне склікі звезд дэлегату ад салдат-беларусоў Захоўднага фронту (ад 3-х армій), і з гэтай пары рух беларускі стаў маднейшым. 27 каstryчніка заснавалася «Вялікая Беларуская Рада» (самы важны цэнтр грамадзян-

скаго і нацыянальнага жыцця краю) і «Беларуская Цэнтральная Вайсковая Рада», як найвышэйшая інституцыя беларусоў-ваеных дзеялістів пашырэння сувядомасці нацыянальнай сірот сваіх салдатай і дзеялістамі сваіх нацыянальных вайсковых частей. Але воражна аднасіўшыся да нас Урад Керенскага, як і пазней Урад Леніна ні далі магчымасць згрутуваць сваіх салдат, таму-то Агульна-беларускі конгрэс у Мінску і быў разаганы ў Бресте. Аресты і вобыскі ў Вайсковай Радзе рабілісь большевікамі ўсе роўна як бы гэта было за часы Мікалая. Вярнуўшыся з Пагарэльцоў посьле ніудачнай папыткі праехаць у Брест праз Баранавічы мы даведаліся, што з 27 па 28 снежня (ст.ст.) былі арыштованы нікаторые сябры Вайсковай Рады. Шукалі мяне, я старшыню Вайсковай Рады і, быць можа, каб ні быў я выбран у дэлегацый, і ні быў у падароды ўжо, то сядзей бы ціпнер ні ў Брэсці, а дзе-небудзь у вастроze, у Смаленску, а то можа быў бы і саўсім забыты, як гэта імі часта робіцца. Відзочы, што ўсё можна рабіць толькі сліл у Мінску (у той час Мінск еще не быў заняты немцамі), а сілы вайсковай уласнай у нас ні было, — мы надумалі, што лепш рабіць шляхам дыпломатычным. Ні пусціў нас Троцкі прыехаць у Брест праз Баранавічы, як беларусоў, так мы паехаць тады праз Кіеў, як украінцы. Але Кіеў у той час, як на ліхі, ужо забран быў большевікамі, і вось з небезпекай для жыцця мы рушылі ў Жытомір, дзе ў той час была Рада Міністэрства Украіны, узялі ад іх пасвядчэння, што мы едзім у Брэст, як консультанты Украінскай дэлегацыі і вось апынуліся якім чынам, браты, мы ту.

За часы доўгай нашай выжданіны ў дарозе, пакуль мы прыехаць, перагаровы былі перараваны, і мы прыехаць на чацверты дзень пасля ад'езду Троцкага і К^о. Кюльмана і Розенберга па гэты час токі ні стало ўжо ў Брэсці. Звярнуўшыся мы да Шыллера, паведамілі его аб усім, што дзеіцца ў нас (усё гэта неофіцыйно падалі) і запыталіся ў яго, у якім палажэнні стаіць пытанне суцэльнай, непадалежнай Беларусі. Ен нам адказаў, што мы трохі спазыліся, што проект мирнага дагавору ўжо апроцован, астасаецца толькі его падпісць,

але Троцкі зьбег. «Граніца ж будзе праведзена так, што тэррыторыяльная інтэрэсія беларусоў мала будуць пакрыўдзены». Эдзяліней сказаць адмовіўся. На наш запытанне аб Вільні ён сказаў, што Вільня мае быць літоўскай. «Але гэта, маўляў, пытанне не саўсім ешо ў дэталях апроцовано». Наогул кажучы, наш ніспадзеваны для яго прыезд спыняў его казаць усе нам начыстую, бо ён ешо ні ведаў, як будзе лічыцца нас Берлін — правамочнымі прадстаўнікамі Беларускай Рэспублікі, ці не. Сягодня прыехалі Розенберг і Гофман. Маніліся ні-офицыйна ж пагаварыць і з імі да прыезду большевікоў; трэба наперад які-небудзь контакт утварыць з імі, каб пазней ведаць, які ton уязыць у адносінах да большевікоў, бо як там, дома, дык у нас адносіны да іх былі ясна воражна, а тут у міжнароднай палітыцы трэба быць асьцяржальнымі. Пытанне літоўскага таму шпарцэй пайшло тут і таму выгадней, што Літва была ўсё аккупірована — гэта адно, а другое — што праф. Вольдемар — літвін, раней прыехаў сюды, чым мы, і хоць ні выступаў офицыйна, але, як консультант украінскай дэлегацыі, меў стасункі з немцамі і ў прыватных размовах з прадстаўнікамі немецкай дэлегацыі абароняў тэррыторыяльныя інтэрэсі літоўцаў. Цяпер ён у Берліне. Як прыедзе сюды, мы манімся ўязыць его на цыгундер.

8 марта нов. ст. З Вольдемаром і бачыліся: ен ні прыежджай. Аб Ва-шай працы амаль саўсім ні мелі чутак. Раз толькі адзін полоненны беларус, уцекшы ад немцаў, прынес у рэдакцыю «Вольной Беларусі» экземпляр «Гомону» ды з газетахісікіх даведаліся аб «Дэкларацыі сацыялістычных і демократычных арганізацый Літвы і Беларусі», якая ў Мінскіх газетах была надрукавана 11 студзеня. Ні ведаю, браты, чым кончыцца наша місія, але, мусіць быць, ні так то ў скорым часе можа будзе Мінску і Вільні аменівандца газетамі і кніжкамі, таму прашу Вас прышиліце мне працзагато пасланца па экземпляры 4 усяго, што ў Вас друкавалася за часы оккупациі. Усе будзе адвеzeno ў Мінск і Магілёў.

Каб пасланец наш усе ад Вас прывёз, скажыце ему, што ўсё, што шліце нам, такое для нас цікавае, што мы

ему добра заплацім. Мы ему ўжо добра заплацілі, гэта мейце на ўзвес.

Вітаючы щিро сябров — Ластоўска-го, авадвух братоў Луцкевічоў і ўсіх нашых працаўнікоў у Вільні, перадаем прывітанне Вам ад Споўняючага Камітэту Рады I Усебеларускага звязу, ад Бел. Цэнтру. Вайсковай Рады і ад знаемых Вашых Варонкі, Уласова, Смольчі, Левіцкіх, Алексюкі, Шылі, Заяца, Сівіцкай, ад Мінскай Вучнечайскай Грамады, ад Першага Таварыства Беларускай Драмы і Камедыі, ад Фальскага, Ждановічоў, ад Таварыства Беларускіх Культуры, ад рэдактара «Вольной Беларусі» Язапа Лёсіка, ад Прушынскага (Алесі Гаруна), ад Бядулі, Годлеўскага і ўсіх, усіх.

28 лютага.

Сягоння вернуўся сябар Цвікевіч із Пружан і прывез колькі экземпляраў розных №№ Номапі. Бачым, што працуеце. Давай Вам Бог сіл!

З № 14 (210), які прывезен з Пружан Цвікевічам, я учачыў, што ў Вас у кнігарні есьць ўсё нашы кніжкі. У нас, у Мінску, ужо асталося саўсім мала, а нікаторых дадзено ўжо німа.

Таму я прашу Вас, каб ні ценжар будзе пасланцу прывезыць, прышліце з ім мене па 5 экз. такіх кніг:

1. «Ян Баршчэўскі» — Земкевіча;
2. «Практычныя рады аб гародніцтве»;
3. Кароткая гісторыя Беларусі (40 экз.);
4. Андрэй Балола, тицунік (5 экз.);
5. Radu dla matak (5 экз.); 6. Jozafat Kuncewič (5 экз.); 7. Našto bielarusam gazety (5 экз.); 8. Toўстае палена (5 экз.); 9. «Хам» (3 экз.);
10. «Betlejka» (5 экз.); 11. «Адвечная песня» (5 экз.); 12. «Kantyščka» (5 экз.); 13. «А то там, граждані, ідзе», муз. Рогоўскага (10 экз.); 14. по 5 экз. кожнай песні, разложанай на 4 галасы; 15. «Z rodnaho zahoniu» A. Ziaziuli (5 экз.); 16. «Abraski» Zm. Biaduli (5 экз.); 17. Našcinec dla małych dzieciak (5 экз.); 18. па 2 экз. кожнага задачніку; 19. 3 экз. Гісторыя Беларусі (на 60 экз.) гражд.; 20. «Rodnyje zierniaty» па 2 экз.; 21. Як праўльна пісаць па-беларуску (5 экз.); 22. «Наши песніяры» (5 экз.); 23. Календар на 1918 г. (10 экз.).

Пры гэтым шлю аплату кніжак дзвяцца пачын пяць рублёў (25 р.)

Калі есьць старыя календары за 15, 17 рок, то прышліце, а таксама і ўсё тое, што нам ешо нівядомае дру-

кавалася ў Вас, як пастановы Рады і інш.

На жаль, жыдам не можна было переслаць, таму заказано ўсё тое, што без яго нельга зрабіць.

Калі Вы атрымалі мой ліст, пісаны 26 снежня 1918 р. (ст.ст.) з Пагарелцем, то Вам павінна быць вядома ўжо боеў-мені праца ў нас.

Каратка, аднакожа, скажу і тут. Амаль ні ў 30 касцялех Віленшчыны і Міншчыны ксендзы-беларусы гаворуць казане па-беларуску (Гадлеўскі, Астрамовіч, Сак, Аўгустыновіч і іншыя, фаміліі якіх мне ніспамкі цяпер. У Слуцку Остроўскі адкрыў гімназію беларускую, у якой па-беларуску вучачца нават і жыдкі. Таращкевіч напісаў беларускую граматыку, але друкаванай я ешэ ні відаў. «Вольная Беларусь» надта пашыраецца. «Беларускую Раду» перад нашым ад'ездам большевікі закрылі. Съядомасць праз салдат пашырана значна сядром селян.

Телеграммы і пісмама можна адпресаваць у Брэст. Цытадель «Украінскай мирнай делегацыі». Каб хто-небудзь з Вас мог прыехаць у Бялыці ў Пружаны і паведамілі мне адтуль, то мы б маглі прыехаць.

С пашанай Рак-Міхайлоўскі.

28.II — 1918 г.

ДАРАГІЯ БРАТЫ!

Надта трудна была наша праца ў палітычным кірунку ад того, што нам нівядома было аб палажэнні беларускага пытання ў Вас, за кардоном. Толькі сагоняня, прачытаўшы Вашу газету «Гоман», даведаліся мы аб tym, што ў Вас адбылася Конферэнцыя, на якой было прызнана патрэбным дабівацца Беларускай нізялежнай Рэспублікі. Як, на жаль, звесткі гэтыя надтада глухіе, таму просім Вас сообщыць нам датальна, які змест Вы ўкладаецце ў паняцце нізялежнасці і як Вы мысліце сабе шлях да гэтага. Справа ў тым, што мы ясно сознаем с сваім боку, што нізялежнасць Беларусі ёсць состоянне піраходное, бо на палітыческі, ні эканоміческі беларускі народ жыць нізялежнасці змож: ен слаб сіламі культурнымі і бедны эканоміческі. Паведаміце нас датальна, якія ў Вас і ў Рады Беларускай (у

Вільні) адносіны да Літвы. У нас есьць пэўныя весткі, што Літоўскае государство ўжо есьць ці ў скорым часе мае быць ужо реальным фактам і што ў састаў его уходзяць нікаторыя беларускія землі, у тым ліку і м. Вільня. Ці пашыраючца рэволюцыйныя ідзі за кардоном і ці ёсць у Вас на дзея, што ў барацьбе з Літоўскімі даваганнямі под крылом Германіі — мы зможам аперыса на масы нашага народу. Як вялік нацыянальны рух сярод беларусоў на аккупірованых часцінах Беларусі, ці ёсць у пра вінцы беларускія якія-небудзь арганізацыі. Якова сувядомасць паміж літоўцамі і іх Сэйм ці на быў ён хітра сфабрикованы.

Мы пракананы ў тым, што немцам патрэбна была толькі фіксыя літоў-

скага Нацыянальнага Сойму, бо пагляды немцаў надта шырокі ў Усходніх спраавах.

Мы сваім прыездам ужо трохі прамітуслі карты і толькі шкода, што трохі спазніліся, але наша мэта — нізалежнасць Беларусі у этнографічных лініях граніцах — ужо зрабіла ўражэнне на немцаў і учора вечарам Каракан па тэлефону адмовіўся з намі гарварыць доўга, кажучы што «мне вядомы тыя мэты, з якімі Вы прыехалі».

Жджом ад Вас шырокіх вестак і ўсялякіх матарыялов.

С пашанай Рак-Міхайлоўскі, Алекс. Цвікевіч.

Публікацыя М. АУСЯНАЙ

РУССКО-ГЕРМАНСКИЙ ДОБАВОЧНЫЙ ДОГОВОР К МИРНОМУ ДОГОВОРУ МЕЖДУ РОССИЕЙ, С ОДНОЙ СТОРОНЫ, И ГЕРМАНИЕЙ, АВСТРО-ВЕНГРИЕЙ, БОЛГАРИЕЙ И ТУРЦИЕЙ — С ДРУГОЙ

27 августа 1918 г.

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики и Императорское Германское Правительство,

руководимые желанием решить некоторые возникшие в связи с мирным договором, заключенным 3-го/7-го марта 1918 года между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией — с другой, политические вопросы в духе дружелюбного соглашения и взаимного сближения и содействовать таким образом начатому заключением мира восстановлению добрых и доверчивых отношений между обоямыми государствами,

согласились заключить для этой цели добавочный договор к мирному договору и назначили своими уполномоченными:

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики;

Друкующа паводле зборніка «Міжнародныя прававыя документы», М. 1957.

своего дипломатического представителя при Императорском Германском Правительстве г. Адольфа Йоффе.

Императорское Германское Правительство:

стат-секретаря ведомства иностранных дел, императорского действительного тайного советника, контр-адмирала в отставке г-на фон Гинце и директора в ведомстве иностранных дел, императорского действительного тайного советника г-на д-ра Иоганнеса Криге.

Уполномоченные по взаимном предъявлении своих полномочий, принятых составленными в добре и надлежащей форме, пришли к соглашению относительно следующих постановлений:

Глава первая

ДЕМАРКАЦИОННЫЕ И ПОГРАНИЧНЫЕ КОМИССИИ

Статья 1

На всех фронтах, на которых противостоят друг другу русские и гер-

манские войска, должны быть немедленно образованы, поскольку это еще не сделано, русско-германские комиссии для установления демаркационных линий; подробности по сему предмету будут установлены по соглашению начальников войск обеих сторон.

Демаркационные линии должны быть проведены таким образом, чтобы между фронтами обеих сторон существовали нейтральные зоны, вход в которые запрещен чинам обеих армий за исключением парламентеров. Поскольку между обоюдными фронтами не существует еще упорядоченных сошений, такие сошения будут установлены демаркационными комиссиями.

Статья 2

Русско-германская комиссия для установления предусмотренной абзацем 1-м статьи III Мирного договора пограничной линии должна также по-дробнее установить восточную границу Эстляндии и Лифляндии, установленную в абзаце 2-м статьи IV этого договора.

По проведении предусмотренной в абзаце 1-м восточной границы Эстляндии и Лифляндии Германия немедленно очистит занятую ею на восток от этой границы территорию.

Статья 3

Германия очистит еще до заключения всеобщего мира занятую к востоку от Березины территорию параллельно наличным взносам, которые Россия должна платить на основании статьи 2-й русско-германского финансового соглашения от настоящего дня; ближайшие постановления о сем, в особенности установление отдельных участков, которые имеют быть очищены, предоставляются комиссии, упомянутой в абзаце 1-м статьи 2-й настоящего добавочного договора.

Договаривающиеся стороны оставляют за собой право заключить дальнейшие соглашения, касающиеся имеющего состояться до заключения всеобщего мира очищения оккупированной территории к западу от Березины сообразно с исполнением остальных финансовых обязательств, взятых на себя Россией.

Глава вторая

СТРЕМЛЕНИЯ К ОТДЕЛЕНИЮ В РУССКОМ ГОСУДАРСТВЕ

Статья 4

Поскольку в мирном договоре или в этом добавочном договоре не поставлено иного, Германия никоим образом не будет вмешиваться в отношения между Русским государством и его отдельными областями, и, следовательно, она в особенности не будет ни вызывать, ни поддерживать образование самостоятельных государственных организмов в этих областях.

Глава третья

СЕВЕРО-РУССКИЕ ОБЛАСТИ

Статья 5

Россия немедленно применит все имеющиеся в распоряжении средства, чтобы для соблюдения своего нейтралитета удалить боевые силы государств Согласия из северо-русских областей.

Германия принимает на себя гарантирование в том, что во время этих операций не последует с Финляндской стороны каких-либо нападений на русскую территорию, в особенности на Петроград.

Статья 6

После очищения северо-русских областей со стороны боевых сил Согласия местное русское каботажное судоходство в пределах трехмильной границы северного берега, равно как и пасечное рыболовство в пределах половины в 30 миль вдоль этого берега будут изъяты от угрозы запретной зоны. Органы германского морского военного командования получат возможность способом, еще подлежащим более подробному соглашению, удостовериться в том, что эта льгота не злоупотребляется для провоза контрабанды.

Глава четвертая

ЭСТЛЯНДИЯ, ЛИФЛЯНДИЯ, КУРЛЯНДИЯ И ЛИТВА

Статья 7

Считаясь с фактически существующим положением в Эстляндии и Лиф-

ляндии, Россия отступается от верховной власти над этими областями, равно как и от всякого вмешательства в их внутренние дела. Их будущая судьба будет определена в согласии с их населением.

Для Эстляндии и Лифляндии из их прежней принадлежности к России не будет вытекать никаких обязательств по отношению к России.

Статья 8

Для облегчения русских торговых сношений через Эстляндию, Лифляндию, Курляндию и Литву стороны согласились в следующем.

§ 1

В Эстляндии, Лифляндии, Курляндии и Литве транзитный провоз из России и из России товаров по таможенным дорогам должен быть совершенным свободным, причем провозимые товары не должны подвергаться каким-либо провозным сборам или общим транспортным налогам.

§ 2

На линиях железных дорог, соединяющих Россию с Ревелем, Ригой и Виндавой, фронтовые тарифы за товары в транзитных товарных сношениях с Россией должны быть установлены по возможности низкие. Против ставок от 1-го августа 1914 года они могут быть повышенны только в среднем той суммы, на которую необходимо общее повышение фронтовых тарифов указанных линий для покрытия расходов содержания и эксплуатации, считая и проценты и соразмерное погашение вложенного капитала. Они не могут быть также и выше фронтовых тарифов за однородные товары, идущие из самой страны или предназначенные оставаться там и перевозимые на том же участке и в том же направлении.

§ 3

Судоходство по Западной Двине между Россией и открытым морем, равно как и между всеми местами по лифляндско-курляндской Двине и по русской Двине, при условии соблюдения полицейских правил, распространяющихся на всех, должно быть свободно для провоза товаров и пассажиров, причем не должно делаться различия между судами и гражданами одной и

другой стороны. Оно не должно подлежать никакому сбору, основанному лишь на факте плавания. Оно не должно подвергаться никакому стационарному, штапельному, складочному, перегружочному или стояночному обязательству.

Исключительные льготы по судоходству не должны предоставляться ни каким бы то ни было обществами или корпорациями, ни частным лицам.

Сборы за пользование сооружениями и приспособлениями, устроенными или которые будут устроены для облегчения сношений или для улучшения и поддержания судоходности реки, могут взиматься лишь однообразно на основании опубликованных тарифов и лишь в размере, потребном для покрытия расходов по сооружению и содержанию, считая и проценты и погашение вложенного капитала. Расходы по сооружению и содержанию в исправности таких сооружений и приспособлений, которые служат не только для облегчения сношений и для улучшения и поддержания судоходности реки, но и в пользу других целей и интересов, лишь в соразмерной части могут покрываться сборами с судоходства.

Постановления абзацев 1-го до 3-го применяются и к сплавному промыслу.

§ 4

России должны быть предоставлены у Ревеля, Риги и Виндавы целесообразно расположенные районы для свободных гаваней, в которых беспрепятственно может происходить хранение и перепаковка прибывающих из России и предназначенных для России товаров и в которых может производиться русскими службами досмотр товаров при выходе из русских таможенных пределов и входе туда.

§ 5

Отдельные вопросы, находящиеся в связи с постановлениями §§ с 1-го до 4-го, в особенности ограничения, которые могли бы быть введены в эти постановления во время войны по причине военной необходимости или по решающим соображениям гигиены, должны быть урегулированы особым соглашением.

Статья 9

Вода Чудского озера не должна быть искусственно отведена ни в одну сторону таким образом, чтобы произошло понижение уровня воды. На этом озере не должно происходить истощающего рыбное богатство рыболовства; стороны оставляют за собой право заключить о сем более подробное соглашение.

Водные силы Наровы должны быть по возможности предоставлены для использования и в смысле снабжения электричеством Петроградской губернии сообразно особого соглашения, которое по сему предмету имеет быть установлено.

Статья 10

В отношении Эстляндии, Лифляндии, Курляндии и Литвы с Россией должны быть установлены, между прочим, соглашения относительно следующих пунктов:

1) о подданстве бывших до настоящего времени русскими жителей этих областей, причем им во всяком случае должно быть предоставлено право оптации и выселения;

2) о выдаче находящейся в России собственности граждан этих областей, в особенностях публично-правовых союзов, установленных и основанных на пожертвованиях учреждений, равно как и находящейся в областях собственности русских граждан;

3) о разрешении вопросов относительно имущества разделенных новыми границами сельских и других обществ;

4) о разрешении вопросов относительно архивов, судебных и административных дел, судебных и административных депозитов, как и актов гражданского состояния;

5) об отношениях к новым границам;

6) о влиянии территориальных изменений на государственные договоры.

Глава пятая

РУССКИЕ ЧЕРНОМОРСКИЕ ОБЛАСТИ ЗА ИСКЛЮЧЕНИЕМ КАВКАЗА

Статья 11

Поскольку этим не нарушаются постановления статьи 12-й, Германия после ратификации мирного догово-

ра, который должен быть заключен между Россией и Украиной, очистит занятые ею черноморские области, расположенные вне Кавказа.

Статья 12

Части оккупированной области, не принадлежащие к областям, упомянутым в третьем украинском универсале от 7-го ноября 1917 года, будут очищены от германских боевых сил не позже как при заключении всеобщего мира, поскольку до этого времени не состоится мир между Россией и Украиной.

Очищение железной дороги линии Ростов — Воронеж, как и расположенной на восток от нее оккупированной территории и сопредельной пограничной полосы, расположенной на запад от нее и включающей город Ростов, последует, как только об этом будет заявлено, требование с русской стороны. До очищения Германия на участке этой дороги, расположенного в оккупированной области, допустит перевозку зерна и других товаров для русского правительства под надзором русских должностных лиц; то же самое относится и к участкам железной дороги Таганрог-Ростов и Таганрог — Курск, расположенным в оккупированной области, пока продолжается оккупация.

До тех пор, пока Донецкий бассейн согласно статье 11-й и абзаца 1-го статьи 12-й остается занятым германскими войсками, Россия из добывшего там количества угля получает ежемесячно число тонн, в три раза превышающее число тонн нефти или нефтяных продуктов из Бакинской области, предоставляемое ею согласно абзаца 2-го статьи 14-й Германии, и в четыре раза больше число тонн за находящиеся в том числе поставки бензина; поскольку добывший в Донецком бассейне уголь является для этого недостаточным или должен быть употреблен для других целей, он будет дополнен германским углем.

Глава шестая

КАВКАЗ

Статья 13

Россия заявляет свое согласие на то, что Германию признает. Грузию са-

мостоятельным государственным организмом.

Статья 14

Германия не окажет поддержки никакой третьей державе при возможных на Кавказе вне пределов Грузии или округов, упомянутых в абзаце 3-м статьи IV мирного договора, военных операциях. Она окажет свое воздействие, чтобы на Кавказе боевые силы третьей державы не перешли следующей линии: Кура от устья до селения Шемахинского уезда до селения Агриоба, затем по прямой линии до точки, на которой сходятся границы Бакинского, Шемахинского и Кубинского уездов, затем по северной границе Бакинского уезда до моря.

Россия по мере сил будет содействовать добывке нефти и нефтяных продуктов в Бакинской области и предоставит Германии четвертую часть добываемого количества, однако ежемесячно не менее определенного числа тонн, которое будет еще установлено; поскольку добывтое в Бакинской области количество недостаточно для поставки этого числа тонн или должно быть употреблено для других целей, оно будет дополнено добывтым в других местах количеством; покупная цена засчитывается с ценой количества угля, которое согласно абзаца 3-го статьи 12-й должно быть предоставлено России, а остаток с ценой товаров, которые согласно § 2-го статьи 3-й русско-германского финансового соглашения от сего числа с русской стороны должны быть доставлены Германии.

Глава седьмая

ОТНОШЕНИЕ К КОНФИСКОВАННЫМ ПО ЗАКЛЮЧЕНИИ МИРА ГЕРМАНСКИМ ВОЕННЫМ СИЛАМ РУССКИМ ВОЕННЫМ СУДАМ И РУССКИМ ЗАПАСАМ

Статья 15

Германия признает собственностью России конфискованные после ратификации мирного договора германские боевые силы русские военные суда при условии соглашения России с Украиной и Финляндией относительно государственного имущества бывшей Российской империи.

Конфискованные военные суда до заключения всеобщего мира пребывают под германским надзором.

Статья 16

Германия признает право России на вознаграждение за русские запасы, конфискованные по заключении мира вне пределов Украины и Финляндии германскими боевыми силами. Это вознаграждение засчитывается при учете финансовых обязательств России и Германии, вытекающих из дополнительного договора к мирному договору.

Глава восьмая

ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНЫЕ ПОСТАНОВЛЕНИЯ

Статья 17

Настоящий добавочный договор имеет быть ратифицирован и обмен ратификационными грамотами имеет место до 6-го сентября 1918 года в Берлине.

Договор вступает в силу в день обмена ратификационными грамотами.

В удостоверение сего уполномоченные подписали и снабдили своими печатями настоящий добавочный договор.

Подлинный в двух экземплярах.

Берлин, 27-го августа 1918 года.

A. Ноффе

фон Гинце, Кригс

Печат. по арх.

ПАСЛЯСЛОУЕ

Міжнародна-прававыя матэрыялы з гісторыі савецка-германскіх адносін наўядзvчай важныя для разумення становішча Беларусі, якое склалася

ў выніку акупацыі яе тэрыторыі нямецкімі войскамі ў 1918 г. У сувязі з гэтым прапаноўваю асноўныя палажэнні Брэст-Літоўскага мірнага трактату, што быў падпісаны 3 сакавіка 1918 г. («Спадчына», № 2, 1993 г.) і Дадатковага да яго пагаднення, заключанага 27 жніўня 1918 г. (тэкст вышэй). Поймін тэкст гэтых дакументаў са шматлікімі дадаткамі патрабаваў бы лістажу ўсяго часопіса.

Беларусь выступала ў гэтых дакументах не суб'ектам міжнародна-прававых адносінай, а толькі ў якасці абекту. Прадстаўнікі Беларусі не ўдзельнічалі ні ў мірных перамовах у Брэст-Літоўску, ні ў падпісанні дамовы, апрач таго, Беларусь не прызначалася самастойным нацыянальным рэгіёном. Расейская імперыя ні не называлася сваім імем. Тэкст мірнае дамовы ва ўльтыматыўнай форме быў прадыктаваны Нямецчынай і яе сувязнікамі і без абмеркавання падпісаны дэлегатамі. Германия не была зацікаўленая ў прызнанні беларусаў як самастойнае нацыі, бо панаўвала ўключальчы у склад сваёй тэрыторыі паўночна-заходняе землі Беларусі з Горадні.

Германия рушыла свае войскі на Усход, матывуючы гэту акцыю неабходнасцю вызвалення расейскіх ускраін аў бальшавікоў і наядзення парадку. З тэксту дамовы відаць, што на самай справе ставілася мята адараўца ад Расеі ўскрайніх нацыянальных рэгіёнаў.

З Украінскай Народнай Рэспублікай мірная дамова была заключаная асобна. Гэты пракэздант падаўваўся Раду Беларускага Народнага Рэспублікі. У Трэцій Устаўной грамаце ад 25 сакавіка 1918 г. БНР авесціла сябе «чэзалахнюю і вольна дзяржаваю», што азначала нераспаўсюджанне суворонітэту Расеі на Беларусь. У грамаце было запісана: «На мыцы гэтага трактату сілу ўсе старыя дзяржаўныя звязы, якія далі магчымасць чужому ўраду падпісаць і за Беларусь трактат у Берасці, што забіве насымеры беларускі народ, дзелячы замялю яго на часткі. На мыцы гэтага ўрада Беларускай Народнай Рэспублікі мае ўваісьці ў адносіны з зацікаўленымі старанамі, пратаночы іх перагледзець туль часціну Берасцейскага трактата, якая датычыць Беларусь, і падпісаць міравую ўмову з усімі ваяваўшымі дзяржавамі» (са зб. дакументаў «За Дзяржаўную Незалежнасць Беларусі», 1960 г., Лёндан).

Рэалізацыя гэтага прапанавання дала б магчымасць пастаўіць Беларусь у шэраг суб'ектаў міжнароднага права і дабіцца прызнання БНР як дзяржавы. Але гэтага, на жаль, не адбылося.

Дадатковая дамова выклікае цікавасць і тым, што ў ёй былі вызначаныя тэрмін і ўмовы паэтапнага вызвалення Беларусі ад германскіх войскаў.

Рэзіўцёў ў нашы дні прыязных беларуска-нямецкіх адносін мае на мэце высвя酌енне іх гісторыі. Было добра, каб на старонках «Спадчыны» з'явіліся новыя дакументальныя публікацыі на гэту тэму. Значы ўклад тут маглі бы унесці і нямецкія гісторыкі, бо документы з іхных архіваў прадлілі б дадатковое святло на працэсы, што адбываліся на акупаванай Беларусі ў 1918 г.

Вадзім КРУТАЛЕВІЧ

Юзаф ВОЛЬФ
КНЯЗІ НА АБШАРАХ
ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА
АД КАНЦА XIV ст.

Князь Міхал, стоячы ў хвіліну съмерці караля на чале пераможнага, адзінага на Літве войска, тримаў лёс Літвы ў сваіх руках. Ягонас съмельасць, звязкі з суседнімі ваяладарамі, ведамыя сэпаратныя настроі, скіраваныя на адлучэнне Літвы ад Польшчы, ужо даўно выклікалі падазронасць паноў-рады. І менавіта цяпер страх быў паўсконды, каб асьпелены нядайна атрыманай перамогай князь Міхал не захапіў вялікаенскі сталец, аблажыўшы сваімі людзмі Вільню да іншыя замкі. А таксама зь нецярпеннем чакалі прымесу каралевіча Жыгімonta, які паспешліва падаўся на Літву, выкліканы яшчэ нябожчыкамі братамі. Глінскі, адзін зь першых, у акуражаныні пашанотнай варты з васьмісот вершнікаў, тады як каралевіч меў калі двухсот, выехаў сустракаць Жыгімonta ды, папераджаючи намеры паноў-рады, даў тлумачынне на зробленыя им абліванавачыні. Потым спадарожнічаў каралевічу да Вільні, дзе падчас цырымоніі ўзвядзенія Жыгімonta на вялікае княсцва (20 каstryчніка 1506 г.) як маршалак падаваў меч. Але не ўдалося яму

зрабіць Жыгімonta аднадумцам, які на самым пачатку свайго кіраваньня толькі не зацвердзіў князя Міхала на пасадзе дворнага маршала пад выглядам, што такая пасада належыць палоннаму Рыгору Астыковічу, але нават адабраў у яго намесніцтва Бельскі й маёмыць Гонядзкую. Князь *Mihal L'wovitc Glinskis*, ужо толькі намеснік Уяцкі, выступае поруч з каралем у канцы 1506 г., калі той быў на Літве ды разам зь ім паехаў у Кракаву на каранацію, што адбылася ў студзені 1507 г., пасля яе прыбылу на Літву. Каб вярнуць пасаду дворнага маршала, звязтаўся да пасярэдніцтва Мэндлі-Гірэя, які з гэтага прычыны ў 1507 г. пісаў каралю Жыгімонту і князю Міхалу.

Па вяртанні Глінскага на Літву, спрэчка з Забяразінскім, каторы прынародна абліванаваў яго ў імкненіях да вярхоўнае ўлады, а такім парадкам, у абрэзе каралевскія вялікасыці, разгарэлася зноў так, што Глінскі выклікаў Забяразінскага на суд перад каралем і адначасна на суд Божы, г. зн. на асабістую размову, каб доказаць сваю невінаватасць. Калі кароль адцягнў прызначэнне тэрміну дзеля вынісеных прысуду па гэтай справе, Глінскі ў сакавіку 1507 г. паехаў да

Буды, да караля Уладзіслава Вугорскага з тым, каб выкарыстаць ягонае пасярэдніцтва. Варнуўся адтуль з лістамі ды зноў стаў перад каралем; а калі й на гэты раз кароль задыгнў справу на доўгі час і відочна патураў ягоным праціўнікам, то Глінскі, пакідаючы каралевскі двор, вымавіў з пагрозою: «Адважваюся на такую справу, пра якую ты кароль і я потым пашкадуем». Прыбыўшы на Літву ѹзбяроючы вакол сябе прыхільнікаў у Тураве, пачаў рупіца пра ажыццяўленыя съмельныя намераў, каб утварыць самастойнае гаспадарства на Літве да частку тэрыторыі саступіць Маскве. Дамова зь вялікім князем Ваіслём Іванавічам была ўжо даўно, і той у чэрвені т. г. піша сястры сваёй каралевы Галене, каб трымалася грэцкае веры і сцвірджае, што кн. Міхал Глінскі ды іншыя скардліліся яму на прыцясьненіе гэтае веры на Літве. Адначасна Глінскі стараўся заручыцца падамогаю хана Мэндлі-Гірэя, зь якім здаўна меў прыязныя адносіны. Летам 1507 г. у Тураве ўзыніла змова, кіраўнікам якой, апроч кн. Міхала, былі ягоны брат кн. Васіль Львоўч Глінскі, падстолі і староста Барасцкай, таксама сваяк пан Андрэй Аляксандравіч Дрозда, намеснік Лідзкі; прынялі ў ёй удзел шмат князёў і паноў грэцкае веры, прыхільнікаў адлуччынаў Літвы да Польшчы. Другі брат Міхала кн. Іван Львоўч Глінскі, каралевскі маршалак і Наваградзкі ваявода, відавочна, пазваній далучніўся да бунту. Інтрыгі Глінскага сталі ведамнай пры двары ў Кракаве, бо ў хуткім часе памінёныя князі Васіль Глінскі і Дрозда былі пазабуленыя пасадам (весені 1507 г.). У лістападзе 1507 г. маскоўская войскі, падбухтораныя Глінскім, увайшлі на Літву і аблажылі Месціслаў і Крычаў, ды з прычыны моцных мараゾў мусілі адступіць зь нічым. Кароль, даведаўшыся пра набліжэнне маскоўскага войска і падбухтораньне Глінскага, прыбыў на Літву, але пасля адступлення непрыяцеля ў снегіні 1507 г. выехаў зноў у Карону. Ягоны адезд стаўся прычынай адкрытага бунту. Калі князь Міхал выяжджаў з Наваградку, да тоўсту, які сабраўся, хацеў давесці, што ўся віна паўстаннія ляжыць на нейкім Фёдару Калантай, каторы сказаў яму, што на прышлыні сёйме будуть усіх змушаць да прыняцця веры рымска-каталіцкай, а тых, хто супрацівіца, пакараюць смерцю; ад гэтага абліванавачыння Калантай апраўдаўся і наадрэз адмовіўся ад яго перад судом. Першай ахваюю бунту стаў маршалак Забяразінскі; у сваім палацы пад Горадні быў замардаваны Глінскім унічы 2 лютага 1508 г. Адтуль Глінскі зрабіў няўдалы замах на Коўна, маючы на мэце вызваленіе суперніка Мэндлі-Гірэя Шых Ахмата, што знаходзіўся там пад вартаю і якога кн. Міхал хацеў выкарыстаць у якасці сродку ўплыву на татараў. Потым, вымардаваўшы яшчэ шмат паноў, сваіх праціўнікаў, вярнуўся на Беларусь, дзе разылчіваў на дапамогу, аблічаную в. кн. Васілем Іванавічам. Захапіўшы Бабруйск і Мазыр, высылае свайго брата Васіля на Оўруч і Жытомір, здаўши якія той на змог. Мазыр стаў галоўнаю сядзібай кн. Міхала; сюды вялікі князь Маскоўскі прыслаў сваё дзялкі Мікіту Губу; перад ім кн. Міхал і ягоныя браты прысягнулі вялікаму князю на вернасць, а таксама падамогу ў асобе літоўскага эміранта Астафія Дашкевіча, што прыбліжаўся з двухсотысячным конным войском. Былі заняты Крычаў, Гомель, Ворша, а таксама Друцак і Месціслаў, князі якіх паддаліся. У Мазыре прыбылі паслы — маскоўцы, татары ды валахі, зь якімі князь Міхал, абвесьціў сябе вялікім князем, як удзельны манарх заключаў дамовы супраць Літвы. Ваенная апэрацыя Глінскага была скіраваная, перадусім, на завалданыне Менскам і Слуцкам, якія праз доўгі час ён прымыкаў у аблозе, пустошачы ваколіцы. Слуцак бараціла княгіня Настасця, удава кн. Сямёна Слуцкага, з каторай Глінскі хацеў пашлюбавацца з увагі на яе паддакненне ад Альгерда й князёў Кіеўскіх. Калі аблога Менску працягвалася, Глінскі, нічога ня ведаючы пра голоўны маскоўскі сілі, прыходу якіх чакаў з хвіліны на хвіліну, у красавіку 1508 г. звярнуўся з новым пасланнем да вялікага князя. У гэтым пасланні, якое даставіў пан Нікольскі, былы каралевскі пісар, кн. Міхал Глінскі, аддаючы пашану вялікаму князю, дзякуючы яму за сымпатію да яго самога, ягоных братоў і саброў ды аблічаную падамогу. Спасылаючыся на ранейшыя пасланні, прыгадваючы, што даўно казаў — настасця

час спаўнення вялікае справы, якая тычыца в. князя да яго самога, бо на Літве няма ўраду і німа адкуль чакаць ёй дапамогу; у выніку гэтага атрымаў ад в. князя заахвочаныне да дзеінасьці і абязаныне прыслать ваяводаў з войскам, якіх дагутуле не відаць было. Яшчэ раней з Бабруйску паведаміў в. князю, што не пайшоў на Слуцак, куды паслаў пана Андрэя Аляксандравіча, але на Менск, дзе слабы гарнізон і адкуль будзе бліжай да ваяводаў в. князя, якія ідуць на Полацак і Смаленск, але дзіва, што пра іх няма ніякіх звестак. Дакладае в. князь пра свае палкі, выпраўленыя, каб выклікаць хваляваныні ў краі,— яны заішлі аж 8 міяўдзі ў Вільню, пад Вілку ў кірунку Куранца, 4 мілі ад Наваградку за Клецак і Слонім, нясуць ускоды ўзыншчынне і пажары да захапілі каля 10 тысячв палонных; паведамляе, што з Літвы навіны скупыя, паны-рады былі ў Лідзе і адтуль пачехалі ў Наваградак, кароль, верагодна, выехаў з Польшчы ў Берасьце. Да ваяводаў в. князя, Захарына да іншых, паслаў свайго прыцела пана Міхала Семяновіча з просьбай прыстуць да справы. Заклінае в. князя, каб той даручыў сваім ваяводам паспяшашца да яго пад Менск дзеля забясьпечаныня ўлады над здабытымі замкамі. Паведамляе таксама, што ў ягоны стаў прыблыць, здаеща, кн. Фёдар Іванавіч Лукомскі, паставлены літоўскім князям на варце Ліды, ды іншыя князі. Упрошвае яшча в. князя, каб ваяводам, якія бязьдзейна стаяць на адным месцы, наказаў звязацца з ім, зважаючи на тое, што час не трывае, а такога роду аперацыі робяцца толькі летам. З гэтага місіі выйшла, што в. кн. Васіль Іванавіч, паслаўшы Глінскому на падмогу аддзел самахотнікі, самім войскам яго не падтрымліваў ды, разъмасціўшыся станам паблізу Дняпра, войска на брала ўдзелу ў спраўах Глінскага, чакаючы на далешы развой падзеі. Кароль Жыгімонт, прыбыўшы з невядомаю, але адборнаю жменькаю рыцараў, у траўні 1508 г. быў у Берасьце, а ў чэрвені ў Наваградку, дзе займаўся tym, што раздаваў пасады ѹ дабро здрадніка Глінскіх. Калі папярэднія пасольствы да хана па справе Глінскага і з просьбай падмогі, пасланыя ѿ лютых і красавіку 1508 г., не прынеслі выніку, кароль з Наваград

ку ў чэрвені 1508 г. зноў выпраўляе пасланцоў да Мэндлі-Грэя, якія ўзгадалі хану ўсю гісторыю бунту Глінскага, а менавіта, як «той злы чалавек, наш здраднік, няпамятны пра добро надумайша паслья съмерці караля Аляксандра, нашага брата, апярэдзіць нас пры прынцыпі Вялікага Княства Літоўскага, пра што Забярэзінскі папярэджаў паноў-рады, якія Глінскага за гэты учынок хадзелі пакараць съмерцю; мы ж праз застуціцтва тварога брата, на толькі дарвалі гэта Глінскому, але нават захавалі моя маёмысьць, наданую каралям Аляксандрам, ён жа, паслья нашага адезду з Літвы і адезду паноў-рады, учыніў напад на Забярэзінскага, а замардаўшы яго, вярнуўся ў Ковенскі замак, хочучы вызваліць з турмы Шых Ахмата і пусціць яго да нагайдай табе на школу, потым падаўся ў Мазыр і адтуль паслаў да вялікага князя Маскоўскага прасіць дзalamогі і разам з братамі прыслагаў на вернасць прысланому ў Мазыр царскому дзяжу; звяртаўся наўнікі да цібі самога, хваляўся, што Шых Ахмата мае пад сваёй уладаю і скардзіўся, што мы ў яго адабралі пасаду дворнага маршалка, якая належыць палоннаму ў Маскве пану Рыгору Астыковічу. Цяпер здабывае замкі Менску і Слуцку на карысць вялікага князя Маскоўскага. Жадаем ад цябе, каб адпаведна абязаныню, дадзеному моіным царскім словам, паслаў войскі на замкі Бранск, Старадуб і Ноўград-Северскі, куды і мы з нашымі сіламі паспяшаемся, каб выгнаць адтуль непрыяцеля разам з тым здраднікам. У канцы кароль згадвае, што Глінскі перацягнуў на свой бок зяя Іакуба Іванавіча, мазырскага дзяржаўцу, і прыкладае пераходленыя лісты Глінскага да вялікага князя Маскоўскага, каб даказаць крывадушнасць Глінскага ў адносінах да хана». Злуччышы свае палкі, якімі кіраваў Фірлей, з войскамі Літоўскім на чале з гетманам кн. Канстанцінам Астроскім, кароль рушыў супраць Глінскага. Апошні, даведаўшыся пра гэта, зняў аблогу Менску і Слуцку. Ужо 31 чэрвені 1508 г. кароль быў у Менску, адтуль накіраваў пасланцы да в. кн. Васіля, каб выпусціці паслоў літоўскіх і татарскіх, заўтрыйсаных у Маскве. Князь Глінскі, нішчы і палаці, ўсё на сваім шляху, адступаў у кірунку разъмішчань-

ня маскоўскага войска, да якога далучыўся на Дняпры пад Воршай. Маскоўскіе войска, бачачы, што Глінскі ўцякае, а кароль яго гоніць, захвалявалася ды разам з сіламі Глінскага, з вялікімі цяжкасцямі і стратамі, перайшло на другі бок Дняпра, дзе атрымала ўдар ад караляўскіх палкоў, што тымчасам падышлі (18 ліпеня 1508 г.), ды кінулася хто куды. У пагоню за імі кароль выпраўляў Фірлея, Астроскага і Кішку, з якіх апошні гнаў непрыяцеля аж пад Вязму. Каля вялікі князь Маскоўскі, баронічы ад спустошаныя свае землі, напрасіў міру, дык кароль Жыгімонт прыняў гэтую пропанову з умовамі — каб усе замкі ў юладаны Глінскага былі вернутыя пад ягонае панаваніне, а таксама, каб былі выдадзеныя перабежчыкі з двух бакоў; Глінскі жа ды іншым прыхільнікам застаецца права выехаць у Москву.

Тады выехаў ў Рaseо князь Глінскі: Міхал, Васіль і Іван Ліўкоўскі, Іван, Дзімітры і Юры Храмы Васілевічы, Друцкія (старэйшая галіна без мянушкі), Адынцэвічы-Гальцоўскія, Дзімітры і Васіль Жыжэмскія, Васіль Мунча, Іван Казлоўскі, Іван Азэрэцкі, а таксама Андрэй Аляксандравіч Дрозда і ягоны брат Пётра, караляўскі пісар Нікольскі, Пётра Фурс з братам Фёдарам. Якуб Іванавіч, намеснік Мазырскі, як караляўскі пасол быў пасланы да Перакопскага хана, а ў дарозе злоблены Глінскім ці нейкім іншым чынам перацягнену яго на свой бок кн. Міхал. Падобна, быў высланы ў Москву, дзе паставіў на царскую службу, у выніку чаго ліцьвіны дамагаліся выдачы Іванавічу, а Москва хацела, каб пусцілі ягону жонку. Жонка Пётры Фурса засталася на Літве. Частка эміграўшай на чале з Астрафіем Даškevičам вярнулася з дарогі на Літву, дзе ім кн. Канстанцін Астроскі даў амністыю. Маёмысць «на здрадніку кн. Міхала Глінскім» каролі раздаў па частках яшчэ ў траўні 1508 г. у Берасьце, калі Лісава ў Бельскім павеце атрымаў Іван Сапега, і ў Наваградку ў чэрвені т. г., калі дзвары ў Троках і Пунях былі нададзеныя Богушу Багавітыновічу, камяніца ў Вільні кн. Канстанціну Астроскому, Мажэйкава і Вікушкі ў Жалудоцкім павеце Ліву Тышкевічу. Цяпер (увосень 1508 г.), вярнуўшыся з паходу, ка-

роль аддае Тураў Канстанціну Астроскаму ѹ пераможцу, Гонядз з Райградам, якія паслья Глінскага часова трymаў Ян Радзівілавіч як караляўскі намеснік, атрымаў у студзені 1509 г. Мікалай Радзівіл, Троцкі ваявода.

У Москве Глінскія мелі добры прыём, вялікі князь надаў Міхалу Яраславец і Бароўск, а Васілю ды Івану Медын. Адтуль кн. Міхал стараўся падтрымліваць звязкі з Літвою, дзе пакінуў прыхільнікаў нават у асяроддзе вялікняскіх рады; за што кароль, прыбыўшы ў Вільню ў лютым 1509 г., загадаў асудзіць тых паноў, што трymалі звязак з Глінскім: Альбрэхта Гаштольда, Наваградзкага ваяводу, Марціна Храбтовіча, канаишага, швагра Глінскіх, Федку Храбтовіча, падскарбія, Аляксандра Хадкевіча і князя Палубянскага, якія, адседзедышы два з палава гады ў турме, 18 траўня 1511 г. выйшлі на волю. Згубіўшы надзею на дапамогу з таго боку, кн. Міхал скіраваў ўсю сваю дзейнасць на адлуччынне ад Літвы Смаленску, дзе на гэты раз павінен быў князіваць, як тое абіяў кн. Васіль Іванавіч. І прайда, паслья колькі няўдалых пакходаў, 30 падсцяпня 1514 г. яму удалося здабыць Смаленск. Але вялікі князь не аддаў горад Глінскому і гэтым монца пакрыўдзіў яго. Тады князь Міхал пачаў рабіць заходы, каб вярнуць караляўскую ласку. Патаемныя справы, блізкія да ажыццяўлення, выкрыліся, і кн. Міхал, закаваны ў кайданы, быў кінуты ў турму, дзе чаўк' съміротнага прысугу. Тады, каб пазбегнуць яго, прызнаўся, што яшчэ маладым, калі быў аддадзены ў школу ў Італіі, перайшоў на веру рымакаталіцкую, цяпер жа хацей бы на варвару да бацькоўскую веры; у выніку мітрапаліт Варлаам замяніў яму съміротную кару на турму і, узяўшы пад апеку, пачаў наўважаць яго веры. Заступіўся за кн. Міхала цзэр Максіміян, паслаўшы ў 1517 г. па гэтай справе да князя Васіля пасланцоў на чале з Гербаштэйнам, але дарма; хаця ў 1522 г. в. кн. Васіль казаў сваім паслом, які ехалі на Літву, расказаць там, што кн. Міхал Глінскі, паслья таго як варніўся да абаруду гряžка, вызвалены з турмы і зноў мае ласку князя, прынамсі, быў вызвалены з турмы толькі ў лютым 1527 г., паслья таго як ягоная пляменінка Галена Ва-

сілеўна ў 1526 г. пабралася шлюбам з в. кн. Васілём Іванавічам. Тады былі вернутыя выскокія званні, і ад в. князя атрымаў Юр'евец, Старадуб і Рапалаў. Разам з іншымі ваяводамі хадзіў на Казаць, у 1530 г. прысутнічаў пры съмерці в. кн. Васіля. А па съмерці, падчас неіцічнаеца ягона га сына Івана і рэгентства Галены, стаў галоўнаю асобай ў Думе.

Быў аўбінаўчаны ў жаданні захапіць уладу і паўторна трапіў на турму, памёру ў цімніцы 15 верасьня 1534 г.

У хуткім часе, як пераехаў у Москву, кн. Міхал пашлюбаваўся з дачкою кн. Івана Васілевіча Абаленскага, па мянушы Німы. Ягоны адзіны сын кн. Васіль Міхайлавіч, Маскоўскі ваявода, згадваецца ў розных паходах 1560—1563 гг., памёр бязьдзетным у 1565 г.

Князь Васіль Львовіч, па мянушы Сыляпія, выступаў разам з братам у дакумантах 1482—1488 гг. У 1488 г. кн. Васіль Львовіч атрымліваў 7 локцяў сукна з Луцкага мыта. Ад в. кн. Аляксандра быў пасланцом да арды. Кн. Васіль Львовіч Глінскі, гаспадарскі дваранін, у сакавіку 1499 г. атрымліваў прывілей на клявічыні людзеў.

У траўні 1501 г. кн. Васіль Львовіч ужо Васіліскі намеснік, а ў верасьні 1502 г. і Літоўскі падстолі. Маючы гатычны туфы, атрымліваў прывілей: у 1503 г. пацверджаныне на Забалаць за людзьмі ў Васіліскім павеце, у 1504 г. пацверджаныне на куплю людзеў, а ў снежні 1504 г. на Ласосіна ў Слонімскім павеце паслья кн. Міхала Цвярскага. На пачатку 1505 г. зямніці намесніцтва Васіліскіе на Слонімскіе; у 1505 г. кн. Васіль Львовіч выступаў як падстолі і дэзэртажац Слонімскі; на гэтай пасадзе быў нядоўга і ў красавіку 1506 г. ужо Берасцейскі стараста. У студзені 1507 г. кароль Жыгімонт пацвердзіў яму валоданыне Берасцейскім стараствам. У гэты час кн. Васіль Глінскі як падстолі, Берасцейскі стараста, мае некалькі судовых справаў пра Забалаць да іншых земель. З гэтymi ж туфы выступаў яшчэ ў чэрвені 1507 г. За ўдзел у бунце ўбоносен т. г. страціў пасады, паслья чаго разам з братам Міхалам выехаў у Москву, дзе на двах з братамі Іванам атрымаў Медын. Дабро па ім на Літве, як па здрадніку, было раздадзена ў 1508 г.,

Забалаць — Нарыбутовічу, Ласосіна — Чартарыскаму. У 1522 г. ягона ўдава разам з дзецимі была ў Москве. *Княгиня Васіліёва Глінская Ганна* згадваецца пры Маскоўскім двары ў 1533 і 1544 гг. Іхны дзеци: Юры, Іван, Міхал, Галена, Настасься і Марыя. *Глазына (Глазыніч)* і *Глушонак* мянушкі князёў, што пасляліся ў XVI ст. на Смаленішчыне.

Князь Глазына ў палове XV ст. атрымліваў наданыя 5 кошюху Апэскіх; гіта будзе *князь Васіль Глазына*, што выслужыў у караля Казіміра вялікі майстрак Мсыціславен на Смаленішчыне, які па ім трymаў ягоны сын *князь Іван*. Аднак яшчэ пры караля Казіміру Іван у Москву, толькі ягоны дзеци, злӯленыя ў дарозе, засталіся на Літве, а майстрак Мсыціславец быў аддадзены Мікалаю Радзівілочу, ваяводу Смаленскому, потым у 1496 г. па просбе *князя Алехны Васілевіча Глазыны, Смаленскага акольнічага і намесніка Лучына-гарадка*, кароль надае Івану Мсыціславец, які глядзячы на пратест *князіні Іванавай*, жонкі брата, і *енага* сына, ягона га пляменніка, *князя Юрыя*, якія заявілі пра свае права на гэты майстрак.

Князь Алехна (Аляксандар) Васілевіч Глазына, ужо ў 1458 г. вызначыўся ў вайне з крыжакамі. У 1486 г. *князь Алехна Глазыніч Смаленскі акольнічы*. У наступным годзе атрымліваў даніну 12 кош з Смаленскага мыта, а ў 1492 г. *Смаленскі акольнічы кн. Алехна Глазыніч атрымліваў пацверджаныне на сяло Мамаўскую на Смаленішчыне, якое было нададзена каралём Казімірам*. В. кн. Аляксандар прызначыў яго намеснікам замка Лучын (Лучын-гарадок), што паводле дамовы з Маскоўю 1494 г. быў вернуты Літве. У 1496 г. *Смаленскі акольнічы і намеснік Лучына-гарадка, князь Алехна Васілевіч Глазына атрымліваў пацверджаныне на набыццё сёлаў: Кожухава, Важры, Разрабовічы, Нямленава і Наскову на Смаленішчыне ды, выступаючы з тымі ж тытуламі, у 1498 г. атрымліваў прывілей на Шчарбіні, Казлоў і Чулкай там жа, а ў 1499 г. на Даўыдкаў, Скавародна ды, д. у Смаленскім павеце*. У 1500 г. *Лучын быў захоплены Маскоўю, а кн. Глазына, зноў толькі Смаленскі акольнічы, атрымліваў ў 1500 г. двор Опса ў Браслаўскім павеце*. Жанаты з

Сапяжанка, сястрою Івана, каралеўскага сакратара, пакінуў ёю дачку *Фядору Глазынаву*, ужо па съмерці бацькоў, праз сваё дзядзькую Івана Салегу, каралеўскага сакратара, была выдадзеная за Аляксандра Салтановіча, гаспадарскага маршалка; пра гэта даведаўся з акту 1549 г., у якім Аляксандар Салтановіч, гаспадарскі маршалак, запісвае на сваю жонку *князіню Фядору Глазынаву* 6 000 коп з Жыровіцаў і Шашкініяў.

Вышэйшамягні ўратаваў брат князя Алехны Глазыны — князь *Іван Васілевіч*, апрача хрышчонага прозвышчы *Глазыніч*, настуці таксама мянушку *«Пузыні»*; у Супрасльскім сінодзіку запісаны *род князя Глазынін і ягонага брата князя Івана Пузыніна*. Гэты князь уцек у Москву, пакінуўши жонку і дзяцей на Літве; у 1494 г. вялікі князь Маскоўскі дамагаеца ад Аляксандра выдача *князіні Іванавай Глазыніч* з дзецімі. Апроч згаданага пад 1496 годам сына Юрыя, пакінуў яшчэ сыноў: Дзімітра, Івана, Льва, Міхала і Андрэя, якія ёсьць у сэпісі князей і балярадаў Смаленскіх, што быў складзены ў канцы XV ст. Яны насліпі мянушку *«Глушонак»*.

Князь Дзіміtry Іванавіч Глушонак, атрымліваў ад караля Казіміра ў 1486—1487 гг. дробныя падарункі з даходу Смаленскіх, а ад вялікага князя Аляксандра прывілей на Агінты ў Жыжмарскім павеце, валоданыне якім ў 1510 г., відавочна, ужо па съмерці кн. Дзімітра, кароль Жыгімонт пацвярджае *ягонаму сину кн. Багдану Дзімітравічу*. У 1542 г. *князь Багдан Дзімітравіч Глушонак* судзіцца з князем Бароўскім за дом у Вільні; ягона ўдава *князіня Багдана Дзімітравіча Багуміла Паўлаўна* ў 1555 г., складаючы тастамант, называе сваіх синоў *Мацея і Фёдару Багданавічамі*, таксама і наёбчыкы мужа, *князяў Агінскіх*. Мацей і Фёдар, князі Агінскія, сталі родапачынальнікамі дэзвюю галіна Агінскіх, што да гэтых дзён існуе.

Князь *Іван Іванавіч*, спачатку карыстаўся прозвышчам Глушонак, а пасля *Пузіна*; як *князь Іван Іванавіч Глушонак* у 1496 г. атрымліваў прывілей на сяло Кашчавых у Максімаўскім павеце на Смаленішчыне, у 1506 г. кароль Жыгімонт павялічаваў гэтае наданыне, пацвярджаючы *Смаленскому акольнічаму Івану Івану-*

вічу валоданыне сялом Харэнкавых і Целядзенкаўскімі й Вараўковымі землямі ў тым жа мейсцы, што быў наданы иму Смаленскім намеснікам панам Юрыем Андрэевічам (Салагубам). Гэты ж *князь Іван Пузіна* ў 1514 г. атрымлівае прывілей на валоданыне людзьмі Насоўскага двара. Памёр у 1515 г., паслья чаго ў наступным годзе кароль пачвярджае валоданыне дваром Насова сыну князя Івана, *князю Васілю Іванавічу Пузіну*. Са зместу акту вынікае, што ў адмену за страту бацькоўскіх спадчын, якай з упадкам Смаленску адышла да Масквы, кароль аддаў двор Насова ў Мельніцкім павеце, што застаяўся па каралеве Галене, *князю Івану Іванавічу*; той пакінуў двух синоў, *князёў Васіля і Цімафея Іванавіча Пузінай*. З іх Васіль, замік спадчынай маёмасці, якую павінен быў узяць пры падзеле з братамі Цімафеем і якую захалупі ў кн. Маскоўскі, атрымліва ціпера Насова. Ад князя Цімафея падходзіць Пузіны.

Гальцоўскі, варогадна, ад Гальцова, ціпера Гальцова, ціпера Гальчэва на паўднёвых заход ад Воршы.

Так называлі сябе ў канцы XV і на пачатку XVI ст. *князь Дзіміtry Фёдаравіч Адынавіч*, ягона ўдава Юльяна і сыны Васіль, Іван, Арэхва(?) й Андрэй, які ў 1508 г. падаліся за Глінскім у Москву.

Гальшанскі

ад мясточкі Гальшаны, ціпера у Ашмянскім павеце.

Князь Гальшанскія, без сумлеву, належалі да невялікага ліку князёў чыста літоўскага паходжанья, нащадкай даходу дэўнейшых удзельных князёў (кунігасаў) у тых краёх. Хроніка Літоўскай прыпісвае ім паходжаныне ад Гальшана, аднаго з сыноў Рамонта, князя Літоўскага. Гальшан атрымаў удел за Вілій і залажыў Гальшаны. Ягоны сын Міндоўг, а сын Міндоўга Альгімонт — бацька князя Івана Альгімантавіча Гальшанскага, які зляўляеца першою гістарычна асобай у сваім родзе. Князі Гальшанскія карыстаўся гербам Гілапонтаўрус.

Альгімонт, пазней пісціў Альгімунт, відавочна, з ласкі Гедзіміна быў Кіеўскім і Пераяслаўскім намеснікам. Альгімонт некалькі разоў выступаў пад дакумантах 1385—1388 гг., але тая ўзгадка адносяцца не да яго, а да ягона га сына Івана, які, запісваючы

ся Альгімонтавічам, цьвердзіць імя свайго бацькі.

Іван Альгімонтавіч, ужо ў 1379 г. падпісвацца на дамове Ягайлі і Кейстута з Ордэнам. Гарачы прыхильнік Вітаўта, у 1382 г. разам зь ім выехаў на Прусію, праз што страціў башкуюскаское ўдзельнае княства, а ў 1384 г., калі вярнуўся на Літву, зноў атрымаў яго. Падобна, належаў да пасольства, якое ў 1385 г. Ягайла паслаў у Польшчу, каб прасіць руки каралевы Ядвігі, і ў наступным годзе спадарожнічаў Ягайлу на каранацьцю ў Кракаў. У 1387 г. «Аўгімонт і Братоша» былі пасламі ад Лінгвена Альгердавіча ў Вялікі Нойгарад, з павадленнем, што Лінгвен паселіцца там, калі наўгародцы аддадаць замкі, якімі валодала ягоны дзядзька Нарымонт. У 1389 г. Вітаўт, рыхтуючыся да паўторных уцёкаў у Прусію, выслаў закладнікі, у ліку якіх быў «князь Іван з жонкю», праз што апошні зноў страціў Гальшаны, якія прыгнурнуў Ягайла. Знаходзячыся пры Вітаўту ў Прусії, на пачатку наступнага году (19 студзеня 1390 г.) падпісў прымсягі Вітаўту Ордэну. Увесені таго ж году «кн. Іван Альгімонтавіч» адвозіў у Москву Соф'ю Вітаўтавіну, якую выдавалі замуж за Васіля Даімітровіча, вялікага князя Маскоўскага. У 1392 г. Вітаўт, вярнуўшися на Літву, выраў з'рук крыжакоў князёў Івана і Юры Бельскага; першыму вернула ўдзельнае княства, авбода памагалі Вітаўту ў 1392 г. пры ўзъядзеніні яго на вялікае княства ў Вільні. У 1394 г. падчас вайны з Ордэнам князь Іван трапіў у палон да крыжакоў. Па съмерці Скіргайды на пачатку 1396 г. князь Іван Альгімонтавіч атрымаў Кіеўскае намесніцтва. У 1398 г. падпісавайперы умовы замірэньня, а пасля дамову Вітаўта з Ордэнам. У студзені 1401 г. князь Іван Альгімонтавіч з сынамі выступае ў ліку баєраў і паноў, якія абіцаюць вернасць каралку і Кароне Польскай. У тым жа годзе (12 лютага) «князь Іван Альгімонтавіч» прысягает каралю і Кароне Польскай.

Гэтым амбіяжоўвающима нашым звесткі пра Івана Альгімонтавіча,

які памёр у хуткім часе пасля 1401 г. У сінодзіку Любецкім запісаных князь Іван Альгімонтавіч і князіня (ягона) Агрыпіна. Памянянная Агрыпіна была сястрою жонкі в. кн. Вітаўта і дачка Святаслава Іванавіча, Смаленскага князя. Гэтая князіня ў 1390 г. была з мужам у Прусіі. Зь ёю кн. Іван пакінуў синоў: Андрэя, Сямёна, Аляксандра, Міхала і дачку Юльяну.

Сынам Івана Альгімонтавіча мог быць яшчэ Барыс, які загінуў у бітве на Ворскле ў 1399 г.; прауда, хронікі, пералічваючы князёў, што палеглі ў гэтай бітве, пішуць Іван Барысаўіч, Кіеўскі князь, але можа тыя імёны перастаўленыя: Іван Барысаўіч заміж Барыс Іванавіч.

Князёўна Юльяна, дачка князя Івана Альгімонтавіча Гальшанскага, была жонкай Вітаўта, в. кн. Літвы. Паводле Длугаша, яна пляменніца Ганны, перша жонкі Вітаўта, і выходзіла за яго ўдзявою кн. Івана Караваўскага. Ліндэнблет занатаваў дэталь, што Юльяну па загадзе Вітаўта адабралі ў ёйнага мужа нейкага Рускага князя, які быў забіты пры супраціўленні. Ейны шлюб з Вітаўтом адбыўся ў Горадні 1 лістапада 1418 г. Актам ад 1 красавіка 1428 г. в. кн. Вітаўт записаў на сваю жонку князёўну Юльяну Наваградак з ваколіцамі як пасаг, а паміраючы, у 1430 г. даручыў апеку над ёю каралю Уладзіславу. Падчас вайны в. кн. Жыгімонта і Швідрыгайлы, апошні кінуў яе ў турму і там марыў голадам. Падобна, памерла ў Дубровіцы ў 1448 г., маючы 70 гадоў, пахаваная ў Вільні ў касцёле Св. Ганны.

Князь Аляксандар Іванавіч, прозваны Нелюбом, пакінуўшы Вітаўта, увесень 1405 г. прыехаў у Москву, дзе вялікі князь прыняў яго ласкава і надаў замак Переяслава. У хуткім часе ён памёр ці вярнуўся на Літву, бо ў ліку замкаў, наданых Швідрыгайлу ў 1408 г., знаходзім той жа Переяслава. Невядома, ці да яго адносіцца ўзгадка ў прывілеі княгіні Швідрыгайлавай, што надала Багдану Валчковічу маёнтак Прывадэрэў, які першапачатна трымаў Нелюбом.

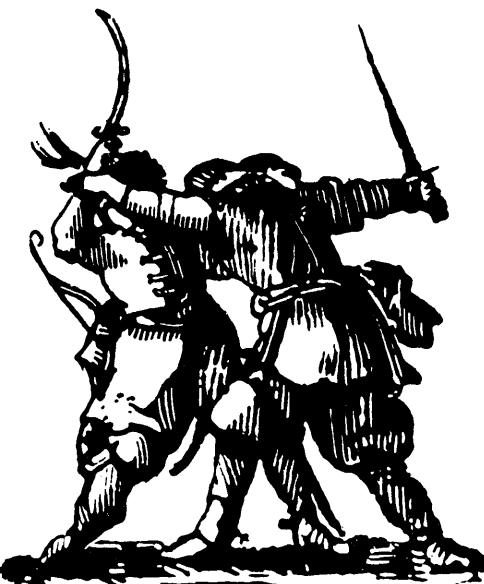
Працяг будзе

Рэдакцыя пачынае друкаваць даследаванне Генадзя Сагановіча «Невядомая вайна (1654—1667)», прысвечанае самай трагічнай старонцы нашай мінуўшчыны, так званаму «патопу». Вайна, якую Маскоўская дзяржава распачала супроць Рэчы Паспалітай з жгтай прылучэння да сабе беларускіх, украінскіх, літоўскіх земляў і якую кіштавала Беларусі паловы насельніцтва, сапраўды сталася ў нас «невядомай» для большинства народу, бо на гэтай землі ляжала політычнае табу, накладзеное ў часі царскага панавання на Беларусі і перанятае савецкай імперскай цэнзурай. Праца Г. Сагановіча — першое ў беларускай гістарычнай науцы глубокое даследаванне падзеяў «патопу».

Каментар і спасылкі на кропіцу будуть пададзены пры канчаткі публікацыі.

Генадзь САГАНОВІЧ

НЕВЯДОМАЯ ВАЙНА (1654—1667)

ПРАДМОВА

...Вайна крывавая, несправядлівая, без прычны і авбяшчэння.

Вестасіян Каходзкі

Попел і чорнае вуголле, наверша стралы ў шкілеце і мнства магілаў — вось чым пазначаны для мяне начатак непасрэднага вывучэння беларускага сярэднявечча. Напачатку быў Амсціслаў, археалагічная экспедыцыя А. Труса. Пасля — даследаванні ў Менску, раскопкі рэшткаў Дамініканскага касцёла пад кіраўніцтвам З. Пазынкіка. Ізноў тое ж XVII ст.: расчыстка пахаванняў у лёхах былога храма, побач — брацкая магіла, у якіх прабытыя, рассечаныя чарапы, а сярод цаглянага друзу — гарматнае ядро. Затым яшчэ былі Койданаў, Гарадок, раскопкі ў іншых мясцінах, і пайсюль зноў уражалі папялішчы ды чалавечыя косci, косci, косci...

Склады якой трагедыі так неадступна спадарожнічаюць даследаванням беларускага феадальнага горада? Базавыя гістарычныя веды, атрыманыя ў ВНУ, афіцыйная даступная літаратура не глумчылі гэтага. Наадварот, яны ўсё забыліся. Но, паводле прынятых ўяўленняў, XVII ст. на Беларусі не вылучалася асаблівымі трагізмам, а сама доўгая трынаццацігадовая вайна — гэтак званая руска-польская — была вызваленчай па характеристы. Нездарма, маўляю, жыхары беларускіх гарадоў і вёсак з радасцю сустракалі царскае войска, усяляк дапамагалі яму.

Але ў такім разе, што гэта за страшэнныя знішчэнні адкрыты ў археалагічных раскопках? Чаму ў Амсціславе на сцене Кармляцкага касцёла з правага бока калахураў — фрэскавая выява гэтак званае «Трубляцкай разні»? І чаму, урэшце, звесткі пра тыя падзеі зацягія ўтойваюць?

Пошукам адказу на гэтыя пытанні колькі гадоў таму і пачалася мая даследчыцкая праца, вывучэнне матэрыялаў, непасрэдна ці ўскосна звязаных з вайной другога паловы XVII ст. Што да завяршэння працы, бык яго, здаецца, не будзе ніколі, настолькі важнае і надбэннае, з анага боку, і ў той жа час складанае і працяжкае, з другога, поўнае даследаванне гэтай тэмы.

Так, набавчай важнае. Бо калі б у мяне спыталіся, што ў беларускай гісторыі я лічу на гэйтын пытанні колькі гадоў таму і пачалася мая даследчыцкая праца, вывучэнне матэрыялаў, непасрэдна ці ўскосна звязаных з вайной другога паловы XVII ст. Што да завяршэння працы, бык яго, здаецца, не будзе ніколі, настолькі важнае і надбэннае, з анага боку, і ў той жа час складанае і працяжкае, з другога, поўнае даследаванне гэтай тэмы.

Так, вельмі складанае. Бо, здаецца, цяжка знайсці яшчэ нейкую гістарычную тэму, да такой жа ступені сфалстрыкаваную наўкуковай і папулярнай літаратурай, цi проста ўтюеную ад народа. Цяпер ад гісторыка, паводле У. Пічэты, патрабуецца рэзізія па ўсім фронце. Але ў грамадстве пануюць дайно сцверджаныя стэрэotypы, даўно складзеныя ўяўленні, у тым ліку і ад гісторыі дачыненняў паміж беларусамі ды расеіцамі. І калі новая думка выяргае раней прынятае, звычкае ўяўленне, яна сама амаль не ўспымаецца.

Наічасцік можна пачыць напроткі, што ўсялякія размовы аб войнах маскоўскіх цароў на Беларусі пагражают «сапсаўці наша братэрства і добрасуседства», што яны — «выйдумкі націяналістаў». Дык, можа, гады адмовіца ад часткі сваёй гісторыі, ад гістарычнай наўку, ад гістарычнай памяці наогул? Але ў Еўропе веды пра дайнія войны немаў, напрыклад, з французамі, чхай з немцамі, шведаў з палякамі не шкодзіць іх добрым узаемадачыненнем.

Як тут не ўзгадаць славутага Нобеля, які калісьці слушна падкрасліў, што з новых ведаў чалавечці здабудзе больш карысці, чым шкоды. Сказанае цалкам тычыцца і гісторыі.

Пазнанне мінуглага можа і павінна быць толькі незалежным ад палітычнай кан'юнктуры. Гэта першая і галоўная задача гістарычнае наўку. А знаходзіць у далёкіх падзеях наізбэнныя гістарычныя ўрокі — справа больш палітычнай, чым гісторыкай.

Цікавы парадокс: пры савецкай уладзе да апошняга часу афіцыйная гістарыяграфія ніводнага разу не давала адмоўнай ацэнкі вайне 1654—1667 гг., не паказвала яе інтэрвенцыйнай сутнасці — ні ў даследаваннях, ні ў публікацыях матэрыялаў, гады як да 1917 г. пры выданні серыйных выпускаў актавых дакументаў, напрыклад, такай тэндэнцыі не было. Выход-

дзіць, Расейскую імперию, спадкаемку Маскоўскае дзяржавы, якая і распачала туго вайну, задача паказаць яе толькі ў «патрэбным» святле займала менш, чым Краіну Саветаў.

У савецкай гістарычнай літаратуры падзеі 1654—1667 гг. вызначаюцца як «руска-польская вайна», «вайна Расеі з Польшчай з-за Украіны», «вайна паміж Расей і Рэччу Паспалітай», «барацьба за Беларусь і Украіну», з малым вынікам ва ўсіх працах яны асвяляюцца як вайна «за ўзяднанне Украіны і Беларусі з Расей». Тлумачачы ваенныя падзеі, аўтары кіраваліся задачай апраўдання зневінай маскоўскага ўрада наставы тады, калі факты адкрыта пярэчылі гэтому. Даходзіла да кур'ёза. Прыкладам, у манаграфіі А. М. Мальца «Россія і Беларуссия в середине XVII века», — працы, якую можна лічыць адной з найблізкіх аўктыўных у сучаснай расескай гістарыяграфіі па гэтай праблеме, сцвярджаецца, што вайна была «бескарсылівай дапамогай» братнім народам: «В годы суровых испытаний украинский и белорусский народы всегда обращали свои взоры к Москве, к великому русскому народу, бескорысто и самоотверженно приходившему на помощь к своим собратьям» [54, с. 132]. Пра формы і вынікі гэтай «дапамогі», прыкладам, для беларускага народа, як правіла, ніколі не гаворыцца. Што да масавага вываду палонных з Беларусі, бык у літаратуры можна знайсці глумчэнне, што гэта перасяляліся ў расейскія губерні «многие тысячи людей, духовно тяготевших к своим русским братьям» [56, с. 7], або прачытаць, што захон няволінікаў не займаў хоць колькі значнага часу ў царскай палітыцы ды што ў Маскоўскай дзяржаве пасля вайны засталося ўсёго «несколько сот переселенцев из Польско-Литовского государства» [37, с. 17].

Падзеі на тэрыторыі Беларусі 1654—1667 гг. у савецкай гістарычнай літаратуры звычай зусім не асвяляліся. Усю вайну аўтары шматлікіх наўковых працаў зводзілі толькі да барацьбы на Украіне [38, 47, 55 ды інш.]. Гэта пры тым, што галоўным тэатрам ваенныя дзеянніяў была ўсё ж Беларусь. Але на Беларусі ў адрозненіе ад Украіны царскі ўрад не меў такой палітычнай базы, залежнай ад яго мясцовай дзяржайнаў улады, як украінскі гетманат, таму вайна за гэтых землі была бясспрэчна экспансіянісцкай.

Сярод іншых харacterных для савецкай гістарыяграфіі тэндэнцыяў пры асвяліченні падзеяў 1654—1667 гг. можна вылучыць настырнумную герайзацыю дзеянняў маскоўскіх ваяводаў да іх ратнікаў. Нярэдка такая тэндэнцыянасць выяўляецца і ў кропіцах, якімі карыстаюцца гісторыкі. Царскія ваяводы амаль пра кожную бітву цi сутыкну паведамлялі як пра пераможную, а свае страты заніжалі. Напрыклад, пра аблозе Смаленска ў 1654 г. яны толькі забітымі стратілі не адну тысячу, аднак паводле царскіх канцылярый — толькі 300 чалавек. У 1660 г. пад Ляхавічамі дывізіі Сапегі і Чарнецкага дазванні разгромілі армію ваяводы Хавенскага, тым не менш у Летапісе Самавідца было запісаны, што наадварот, «Хавенскі з войскамі его царскага величества войско літоўскіх розбілі» [10, с. 167].

Гістарычная наўку ВССР не толькі не выяўляла хоць колькі-небудзъ самастойнае пазыцыі ў глумчэнні ваенных падзеяў на Беларусі ды іх ацэнках, але янич далей разгівала афіцыйна прынятые тэзы ад вызваленчым характерам вайны, абы шырокім народным руху за ўзяднанне з Расіяй, абы пайсюль наўядамозе беларускага насленіцтва царскім ратнікам ды абы тым, што адно пад уладай цара народныя масы бачылі «адзінна мацымы рэзальны шлях свайго вызвалення ад нацыянальнага рэлігійнага прыненгу польскіх і літоўскіх феадалаў, а таксама каталіцкай царкве» [40, с. 327]. У акаадэмічных працах вайна 1654—1667 гг. настав не выяўлялася ў асобную, самадастатковую з'яву, а паказвалася як працяг казацка-сялянскага руху ў раздзеле пад назім «Барацьба беларускага народа за ўзяднанне з Расіяй» [33, 40, 45]. Нешматлікія працы, у якіх непасрэдна цi ўскосна разглядаліся падзеі той вайны, пісаліся паводле прынцыпаў, спущаныя партыйнымі кіраўніцтвам, адзін з якіх патрабаваў настав разбурні і спусташэнні на Беларусі спісваць на рабунак войска Рэчы Паспалітай [66, с. 21].

Істотная кніга — спроба аўтара на падставе пісмовых кропіцаў і даследаванняў паказаць рэальнае ablіца той вайны, засырдзіц чулагу на самым малавідным — ходзе падзеяў на Беларусі, лёсах карэннага жыхарства, а таксама на месцы вайны 1654—1667 гг. у беларускай гісторыі.

НАПЯРЭДАДНІ

И начя государь сие благое дело мыслити и советовати с бояры нынешнего первыя недели 1653 году...

З архіўных запісаў

«Сие благое дело» — гэта вайна супраць Рэчы Паспалітая. Пытанне аб ёй было вырашана царом яшчэ ў першыя месяцы 1653 г. 14 сакавіка патрыярх Нікан ужо блаславіў Аляксея Міхайлавіча на гэтую справу, а той загадаў рыхтаваць на травен — чэрвень агульны агляд войска. Багдану Хмельніцкаму афіцыйна паведамілі пра згоду цара ўзяць Украіну пад сваю «высокую руку» толькі 22 чэрвеня.

Хоць падрыхтоўка да вайны вялася ад пачатку цараўні Аляксея Міхайлавіча, з сакавіка 1653 г. ёю заняліся асабліва актыўна. Ваяводы бліжэйшых да Беларусі гарадоў прац шпегаў ды агентаў-інфарматараў (а сядзібах, відаць, галоўны быў дзея і царскі ганец Георгі Кунакоў) збиралі звесткі аб унутраным становішчы Вялікага Княства Літоўскага, а пасля дасыпалі рапарты цару. Як пісаў ваявода Нашчокін з Апочкі, свае людзі яму «ведомо учинили из-за літовскага рубежа, что полоцкіе пригорады Себеж, Невель, Краснай ныне служивыми людьми безлюдныя и беспасны». У самім жа Полацку, працягваў ваявода, бурмістрам быў нехта Міхновіч, які «служіц тебе, государю, и вести ко мне, холопу твоему, присылает задолго до сего году» [10, с. 62—63]. На пачатку ваеных дзеянняў Міхновіч абліцаваў скількіх жыхароў Полацка да капітуляцыі. Гэткія людзі былі і ў іншых гарадах Княства.

Але адкрыта пачынаць агрэсію не выпадала. Трэба было дыпламатычна замаскаваць яе, надаць выгляд справядлівай місіі.

Пад лета 1653 г. у Рэч Паспалітую надірвалася маскоўская пасольства на чале з князем Барысам Рапніным-Абаленскім. Афіцыйна — быццам бы шукаць паразуменія з каралём адносна Украіны. Аднак паслы згадвалі слёбе надта задзірліва. Патрабавалі, каб сенат прыняў умовы Хмельніцкага, каб кароль памірўся з казацкім гетманам, а таксама, каб былі пакараныя смерцю тия падданыя Рэчы Паспалітая, што памыліліся ў напісанні царскага тытулу (?!). Тым часам у Маскве на Дзялоўчым полі Аляксей Міхайлавіч праводавіў агляд войска. Браздачы збройі, перад ім прыйшли «стольники, и стряпчие, и дворяне московские, и жилцы, на конех со всею службою», якім цар сказаў у прамове: «Віда всеурядное тщание, благодаря Бога, по-прежнему разумеся и ваше тщание службе и службу вашу хвалим» [12, с. 357].

А перамовы заходзілі ў тупік. Здавалася, маскоўскіх упаўнаважаных больш хвалівалася тое, што амецісліўскі падкаморы Пётра Вяжэвіч праpusciў у звароце цара тытул «повелителя всея Rossии**». Адно гэта магло стаць падставаю парушэння міру. Так выглядала. Пасля спречак аб Украіне царскае пасольства зноў запатрабавала немагчымага: «над виноватыми в умалении государева титула... справедливость учинить пред ними же» [64, т. 10, с. 565]. У прыклад прыводзіўся персідскі шах, які прыслаў у Маскву цару на пакараніе тыхіх вінаватых. Аб паразуменні не могло быць і гаворкі! Выканалішы за час спрэчак і сваю патаемную мяту — (сабраўшы звесткі пра становішча ў Рэчы Паспалітай), пасольства Барыса Рапніна пад канец верасня вярнулася ў Маскву. 1 кастрычніка Земскі сабор слухаў справа здачу паслу о «неправдах литовскога короля». У дадатак баярами зачыталі трывожны ліст Хмельніцкага пра то, што кароль ужо рушыў з войскам на Украіну, што казакі чакаюць дапамогі ад Масквы. Земскі сабор «приговорыл»: «За честь царей Михаила и Алексея стоять и против польского короля войну вести, а терпеть того только нельзя. Гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское с городами их и землями, чтоб государь изволил принять под свою высокую руку для право-

* Сапраўды, царскому тытулу ў маскоўскай дзяржаве надавалася надзвычай вялікая ўвага. Польскі мемуарыст Ян Пасак, здзіўлены колъкасцю тытула і неабходнасцю ведаць іх на памяць, адзначаў, што ў Маскве заўважаюць зняванагу імя царскага хутчэй, чым імя Божага.

славной христианской веры и святых Божиих церквей, да и потому доведется их принять...»

5 кастрычніка 1653 г. у Ноўгарад дзеяла збору войска і боезапасаў былі накіраваныя баярын і ваявода Васіль Шараменеў, а ў Пскову — Сямён Стронінец. Так пачала стварацца паўночна-захоўная армія. Бранскі ваявода атрымаў загад «сысківать в службу старых смоленскіх солдат» (што ўдаельнічалі ў Смаленскай вайне 1632—1634 гг.), якія мусілі скласці аснову палкоў паўднёва-захоўнай арміі. Асабліва грунтоўна рыхтавалася цэнтральная групоўка войскай — Смаленская, бо галоўны ўдар планавалася на несці па Смаленску. Ужо ў красавіку 1654 г. пад Масквой пачалі збірацца тысячи ратных людзей. Тэрмінова ўмацоўваліся залогі ў заходніх гарадах Маскоўскае дзяржавы, рыхтаваліся рачных чайны і вазы, перваўлісія боезапасы, зброя, прафукты харчавання. Ствараліся «іноземныя полкі», набіраліся датачныя людзі, вербаваліся стральцы. Пры наборы апошніх ад кандыдата патрабавалі «и с полскими, и с літоўскими, и с немецкими людьми, и с рускими воры и иных городов с воинскими людьми биться до смерті» [47, с. 63].

У Еўропе вербаваліся «начальныя люди» ў маскоўскую армію — афіцэры заходніх краін, а таксама простыя жаўнеры. Паслы мелі спецыяльныя загад «прызыўывать к себе полковников и капитанов добрых... и наймовать их». Цароваму цесцю Іліі Міласлаўскаму гэта даручалася яшчэ ў 1646 г. (!) Вялізнымі партыямі закупляліся зброя. Да 1647 г. з Захаду было прывезена каля 5 тысячай мушкетаў, 2721 мушкетная руля, 2267 карабінаў, 1344 карабінных руляў, 2348 параў пістоляў, 12578 шпагаў з похвамі ды шмат іншага [43, с. 85]. У 1653 г. па карабінавы і мушкетны замкі ў Галандыю быў накіраваны капітан фон Керн-Говен. Яму даручалася наймаць там і майструў-збройнікаў. Затым цар накіраваў туды як паддзячага Галавіна дзеяла закупкі 20 тысячаў мушкетаў і 30 тысячаў пудоў пораху ды волава*. У Швэцыі таксама было набыта 20 тысячаў мушкетаў. З Нямеччыны везлі «ружыя, и шпаги, и латы».

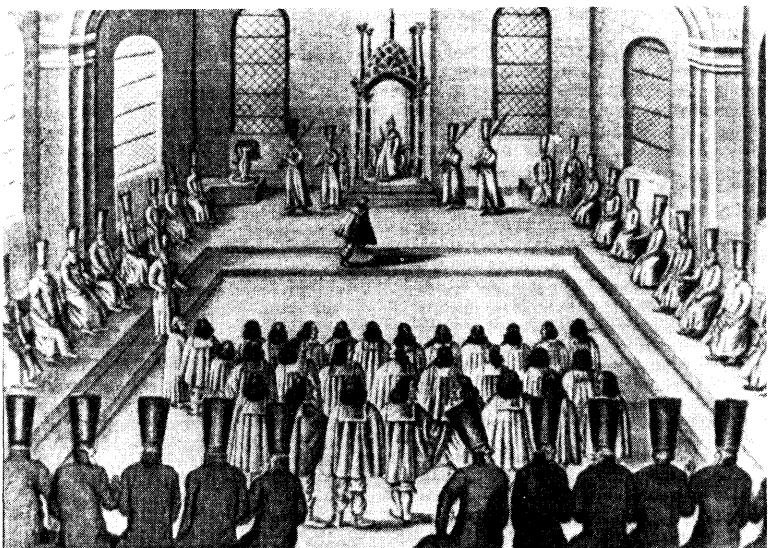
Актывізировалася і маскоўская дыпламатыя. Цар рассылаў еўрапейскім манархам скары на польскага караля. Спецыяльна аднаўляліся дачыненні з аўстрыйскім імператарам Фердынандам III, якога Аляксей Міхайлавіч пераконваў: «И если Ян Казимир король станет у вас или у курфюрстов просить против нас помощи, то вы бы ратных людзей и никакой помощи ему не давали...» [64, т. 10, с. 600].

Да сяроднін траўня 1654 г. падрыхтоўка да агрэсіі была завершана. Гіганцкія арміі аграмадзіліся на заходніх пазыціях і чакалі пачатку дзеянняў. У Вялікіх Луках стаяла групоўка ваяводы князя Шараменава, якая налічвала каля 15 тысячаў чалавек. Асобнымі войскамі кіраваў цароў дзядзька баярын Стронінец. Іх удар быў скіраваны на Невель, Полацак, Віцебск ды іншыя гарады Падзвіння. Паўднёва-захоўная армія пад камандай ваяводы князя Аляксея Трубяцкага налічвала таксама каля 15 тысячаў і знаходзілася ў Бранску. Трубяцкі мусіў рушыць на Рослаў — Амсціслаў — Барысаў. Выпраўляючы яго ў Бранск, цар на красавіку наладзіў вялікую ўрачыстасць у Крамлі, дзе патрыярх Нікан чытаў малітвы «на ратъ иудищим», заклікаў іх «творить государево повеление безо всякага преткновения со страхом и трепетом». Сам манарх звязніўся з прамовай да ваяводы Трубяцкага. Той быў крануты да слёз і пакланіўся трынцца разоў. Войска крычала: «...готовы за веру праваслаўную, за вас, государей наших, и за всех праваслаўных христиан без всякой пощады головы свои положыт!» Цар плакаў. Баяры, ваяводы і дзеякі адзін за другім падыхаўся да яго і па чыну «со страхом и радосьцю» цалавалі ягону руку...

Цэнтральнай арміі, сабранай у сталіцы, адводзілася галоўная задача: авалодаць стратэгічнай фартэцый, фактычна брамай у Вялікага Княства Літоўскага, — Смаленскам. Гэтае злучэнне налічвала 41 тысячу ратнікаў і мела магутную артылерыю.

Кіраваць ім браўся сам цар. На дапамогу маскоўскаму войску, на загад царскага ўраду, Багдан Хмельніцкі выслаў на Беларусь 20 тысячаў казакаў

* Заходніяя зброя вялікімі партыямі ўвозіліся ў маскоўскую дзяржаву і ў гады вайны; прыкладам, у 1655 г. 20 тысячаў мушкетаў, у 1660—2000 параў пістоляў і 1000 карабінаў і г. д.

Прыём іншаземнага пасольства маскоўскім царом Аляксеем Міхайлавічам.

Нежынскага, Чарнігаўскага і Старадубскага палкоў на чале са сваім шваграм, наказным гетманам Іванам Залатарэнкам. Казакам даручалася дзеяніцаў уздоўж Дняпра і Сажа — ударыць у фланг непрыядцу, захапіць Гомель, Чачэрск, Прапойск, Стары Быхаў. Усюго ў баявых фармаваннях, накіраваных на Беларусь, налічвалася 90—100 тысячаў чалавек *. Аснову гэтай арміі складалі палкі «иноземнага строю», — ройтарская, салдацкая, драгунская, гусарская, забеспечаныя найноўшай зброяй, узнічаленыя заходнімі афіцэрамі. У арсенале Маскоўскае дзяржавы на той час было каля 4—5 тысячаў гарматаў [43, с. 83]. Якая яшчэ краіна магла змабілізаць тады гэтакую сілу?

Вялікае Княства Літоўскае не мела такога ваенна-еканамічнага патэнцыялу, каб выступіць блізуку па колькасці армію. 10-12 тысячаў — усё, чым дыспанавала яно падчас бацаўбы з казакамі Хмальніцкага. Вольны сойм у Берасці, скліканы Яном Казімірам 24 сакавіка 1653 г., ухваліў каштарыс на 15 тысячаў жаўнеру. Тады ж, даведаўшыся ад злouленых маскоўскіх шпегаў, што цар найперш хоча ўдарыць па Смаленску [24, с. 214], сойм паслаў рэвізору для агляду смаленскіх умацаванняў з тым, каб забяспечыць гэтую фартэцкую зброяй, боезапасамі, правіянтам, падпраўіць муры і валы. Пачалася такая-сякая падрыхтоўка да абароны. Умацоўвалі таксама замкі ў Віцебску і Полацку, павялічвалі іх залогі. Усходнія паветы Княства было вызвалены ад абавязку высылаць паспалітае рушанне да галоўнага абозу, каб маглі самі абараніць сваю тэрыторыю. Шляхецкі соймік Полацкага ваяводства ў жніўні 1653 г. вызначыў нормы мабілізацыі рушання: з трох службай па старых разліках треба было выстаўляць аднаго чалавека з мушкетам ці ручніцай і сякерай, а таксама з запасам пораху, волава і харчу на 4 дні [92, с. 36].

* Для дзеянняў на Украіне цар паслаў туды Андрэя Бутурліна толькі з 4-тысячным войском да 7 тысячаў Васіля Шарамецева.

Аднак гэтых захадаў было замала, каб радыкальна паправіць абараназдольнасць краіны. Да гавані і яны на справе амаль не выконваліся. Як прыкладам, са Смаленскам. Пасля Берасцейскага сойму 1653 г. прыйшло 6 месяцоў, перш чым смаленскім ваяводам кароль прызначыў пісара літоўскага Піліпа Абуховіча, — чалавека надзвычай ахвярнага, вядомага па ўсіх Рэчы Паспалітай сваімі заслугамі перад Айчынай. Але падкаморы амсціслаўскі Пётра Вяжэвіч, які быў падвядомам смаленскім і рыхтаваў пасаду ваяводы сабе, стаў рабіць усёмагчымае, каб Абуховіча ў Смаленск не было: распускаў плёткі пра яго ў сенате, намаўляў і бунтаваў смаленскую шляхту, пісаў лісты з патрозамі. Толькі 21 снежня 1653 г. Піліп Абуховіч выехаў у Смаленск, дзе яго супстрэў арлянскі стараста палкоўнік Вільельм Корф, які на загад палявога гетмана Януша Радзівіла збиралі свой полк. Да з'яўління Абуховіча ў горадзе так нічога і не паправілі. «Ані муры не падрыхтаваны, ани пяхаце не заплачана, ани правяянту ў замку няма», — запісаў новы ваявода ў сваім дыaryшу [25, с. 45].

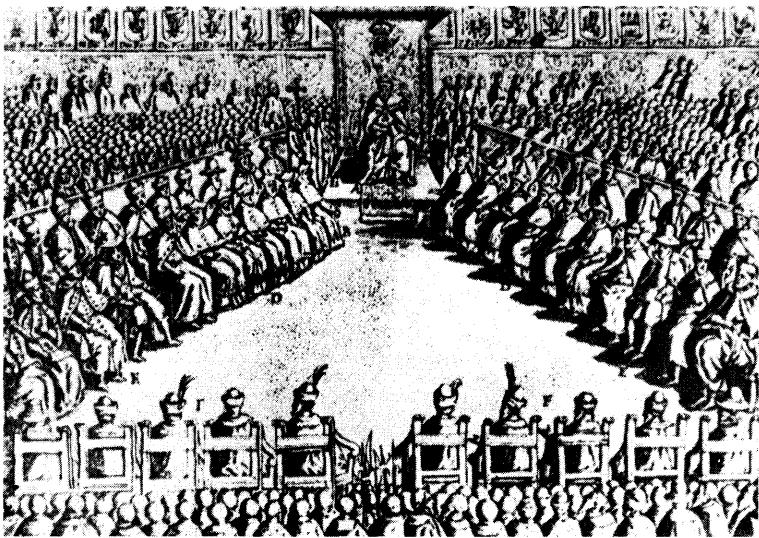
Колькі не турбаваў Абуховіч уладаў, смаленскія ўмацаванні доўга яшчэ мелі сумны выгляд. З 34 вежаў толькі 10 былі ў нармальнym становішчы. Патрабавалі рамонту муры і валы. Восі што адзначалася ў складзеным тады інвентары Смаленска: «Гэтая памежная цвердзя на працягу амаль 20 гадоў заставалася без усялякага дагляду; абвода валы былі цалкам эрытыя; мур у многіх месцах да зямлі меў расколіны такія вялікія, што праз некаторыя мог свабодна прыйсці чалавек. Два кавалкі сцяны забытыя глінай, заплелены грязю і зверху павалены» [7, т. 14, с. 40]. Замак выглядаў так, быццам і праз вякі не чакаў непрыяцельскага штурму...

Між тым на Украіне ўжо адбылася Пераяслоўская Рада. У прысутнасці вялікага маскоўскага пасольства 8 студзеня 1654 г. сход прадстаўнікоў Запарожскага войска і насельніцтва Украіны прыняў афіцыйную пастанову пра далучэнне іншага краю да Маскоўскіх дзяржавы. Гетман Хмальніцкі ў прамове падкрэсліў, што далучэнне да Масквы зробіць магчымай перамогу над палякамі. Цяпер вайна была непазбежная. А ў Вялікім Княстве яшчэ нават вялікага гетмана не прызначылі...

Пытанніе аб гетманскай булаве ўрэшце вынеслі на Варшавскі сойм, што засяджаў з 11 лютага да 28 сакавіка 1654 г. Сімпаты большасці былі на баку Януша Радзівіла, які з 1646 г. быў гетман паліавы і паказаў сябе таленавітым правадыром войска. З тактычнага боку ён бліскуча правеў бітву з казакамі пад Лоеvам у 1649 г., здолеў выйграць у іншых сечах і ў жніўні 1651 г. пераможна

Адна з картаў Г. дэ Баплана. 60-я гады XVII ст.

Сойм Рэчы Паспалітай 1622 г.

Прыём гетманам ВКЛ Янушам Радзівілам пасланцоў Б. Хмельніцкага ў Кіеве. 1651 г.

«Узяцце ў палон і смерць палкоўніка Міхайла Станіслава Крычэўскага пад Лоеўм у 1649 г.» Шпалера.

ўвайшоў у Кіев. Зусім не беспадstaўна адзінчаў тады ў адным са сваіх лістоў ленчицкі ваявода Ян Ляшчынскі, што за Радзівіла «у вядзенні вайны і заключэнні міру нікто не можа быць здолнейшы» і дадаваў: «хацеў бы пасля Батога *, каб гетмані ён сам» [106, с. 92]. Але папулярнейшы за ўсей краіне князь быў у каралеўскай няласці. І не дзіва. Яшчэ задоўг да вайны Януш Радзівіл паказаў сябе зацітым сепаратыстам. Гэта ён калісьці ў Вільні ў прысутнасці караля абраziў каронных сенатару, выгукнуўши: «Прыйдзе час, калі палякі да давярэй не трапяць, — праз вонкіх іх выкідаца будзем!» А чаго вартае было буйнства князя! Прыкладам, бойка, умыненая ягоными людьмі ў 1652 г. у Варшаве, зрыў сойму праз «liberum veto». Вось таго кароль і вялікі князь Ян Казімір нішчыць не хацеў аддаваць яму булавы вялікага гетмана. Калі Радзівіл прыхехаў у Варшаву, сойм неўзабаве наагул спыніў працу, так і не прыняўшы патрэбнае

* Пад Батогам 2—3 чэрвеня 1652 г. украінскіе казакі дазвання разгромілі армію Карона Польскага. Палеглі лепшыя польскія харугвы, загінуў сам палавы гетман Марцін Каляноўскі, мнóstva палкоўнікаў і ротмістраў. Польша яшчэ не ведала такіх параз.

ўхвалы. Палявы гетман абураўся, злаваў, пісаў, што сойм саравлі «на зло Вялікаму княству Літоўскаму...»

І ўсё ж Януш Радзівіл як мог сам рыхтаваўся да вайны. Хацёў апіядзіць Маскву і яшчэ 16 лютага выдаў універсал аб зборы войска (і наіманага, і рушання), у якін гаварыў: «Паколькі да мяне даходзіць пэўных звестак аб набліжэнні магутных маскоўскіх войскаў да межы дзяржавы Рэчы Паспалітае, задумаўшы як найхутчэй шыць той непрыяцельскі імпэт, нагадваю... і з улады свайгуроў загадваю, каб вашыя міласці харугваў і камандай сваіх трymalісі і ад іх ні на крок ад'ядздаць не мерыліся... бо я на сойме... дзень, другі толькі затрымаюся і... удзенъ і ўночы пабиgy да Воршы» [3, т. 34, с. 8]. Казакам на Украіну ён напісаў, каб тыя «ярма царскага, горшага ад няволі паганской, на сіне не бралі», а лепей далучаліся б да яго. Аднак Хмельніцкі адслалі гэты зварот у Москву. А шляхта не спяшалася да гетманскага абоўзу. Баялася пакідаць межы сваіх паветаў. На наваградскім сойміку так і было сказана, што шляхціцы «на каня сядзьці і барапніць Айчыну» гатовы, ды «не паспалітым рушаннем, але толькі для абароны саміх сябе» [106, с. 91].

Чарговы сойм Рэчы Паспалітай, які прыме ўхвалу аб 18-тысячным войску для Вялікага Княства Літоўскага і вырашыць нарашце гетманскага пытанненя, збярэзца ў Варшаве толькі 9 чэрвеня. Тады, калі маскоўская войска будзе ўжо імкліва наступаць на Беларусь.

НАШЭСЦЕ

У нашого великого государя против его государевых недругов рать собирается многая и не-счетная...

Царскі пасол Чамаданаў

...Стрымашь такое вялікае войскаў нашэсце няма ніякай магчымасці.

Вялікі гетман Радзівіл

Усе тры царскія арміі павінны быті ўдарыць адначасова. Галоўныя сілы пачалі рухацца з Масквы 15 траўня 1654 г. Тады ў бок мяжы Вялікага Княства Літоўскага выйшлі перадавы полк ваяводы Мікіты Адоёўскага, Хведара Хвараціна і Дзімітра Львова ды ертавульны Васіль Шарамецеві і Цімафея Шчарбатава.

Выезд цара з маскоўскага Крамля.

На другі дзень туды ж накіраваліся вялікі полк Якава Чаркаскага і старажавы Міхайлы Іёмкіна-Растоўскага. Дарэчы, калі выязджалі гусары палкоўніка Рыльскага, здарылася неспадзянка: частка коннікаў пад брамай забылася своечасова апусціць даўжэйшыя дзіды і адразу ж патрущчыла іх [81, с. 217].

18 траўня ў паход выпраўляўся сам цар з астатаўнімі палкамі. У Москве цэлы дзень білі ўзваны. Манарх выйшаў у зборы, даўгой дзялі, гафтованай золатам, высоцай спічастай шапцы з залатым яблыком і крыжам на канцы. Задом рухаліся думныя баяры, вазы са скарбам, урэшце, баяры Барыс Марозаў ды Ілля Міла-слайскі з усім царскім дваром. Абапал дарогі стаяла вышэйшая духавенства ды бласлаўляла ратнікаў, акрапляючы іх пасвечанай вадой.

На многія вёрсты расцягнулася па Смаленскім шляху чарада палкоў і сотняў, вазоў з боезапасамі і правіянтам, чатырохконак з гарматамі. Самыя ж цяжкія абложныя гарматы былі выпраўленыя на Вязому загадзя, яшчэ ранній вясной, бо дзеля цяжкіх вагі іх цягнулі надзвычай павольна, пераадольваючы па якой мілі за дзень.

Цар спяшаўся. 26 траўня ён быў ужо ў Мажайску, адкуль пісаў сям'і ў Москву: «а спешно, государыни мои, да тово, што сказывают людзі в Смоленске и около Смоленска нет никога, чтобы поскорее захватить» [17, с. 1].

Добра ведаючы канфесійную праблемы Вялікага Княства Літоўскага, маскоўскі ўрад рабіў стаўку на яго праваслаўных жыхароў. Царскія граматы, што папярэдне засылаліся ў Рэч Паспаліту, мусілі пераконаваць людзей у лаяльнасці Масквы да іх, скіляць праваслаўных на бок царскіх ратнікаў. Цар, у прыватнасці, пісаў: «В Польское королевство и Литовское княжество, матери нашей святой восточной церкви сына... от многих времен от святые восточные церкви к вам, чадам ее, и от всех православных христиан Малые России моление было, да законным вспоможением, елико верными по верных достоин помогать, поможем. И вот теперь умилостивились мы и Малую Россию, православных христиан, под единого словесных овец пастыря Христа Бога нашего державу решились принять. И вот теперь всем извещаем, что Богом хранимое наше царское величество за Божию помощью, собравшись со многими ратными людьми на досадителей и разорителей святой восточной церкви греческого закона, на поляков, вооружаемся, дабы господь Бог над всеми нами, православными христианами, умилосердился и чрез нас, рабов своих, тем месть сотворил... И вы бы, православные христиане, освободились от злых... прежде нашего царского пришествия разделение с поляками соторвите, как верою, так и чином... и каждый против супостат Божиих да вооружается. Которые добровольно прежде нашего государского пришествия известны и верны нам учиняты, о тэх мы в войске заказ училины крепкий, да сохранены будут их домы и достояние от воинскаго разорения» [64, т. 10, с. 602]. Апроч захавання маё масці тым, хто пярайдзе на бок Масквы, абыяліся ўзнагароды, прывілеі ды розная матэрыйальная падтрымка.

Нягледзічы на беспрэцэдэнтную перавагу ў сіле і надта зручны момант для нападу (царскі ўрад быў выдатна інфармаваны пра разлад у Вялікім Княстве Літоўскім і непадрхтаванасць гэтае дзяржавы да вайны), сирод баяраў знайшліся і такія, хто бы супраць распачатых дзеянняў. Відаць, памяталася, што ранее такія выпадкі мелі часцей благі канец. Сам князь Трубяцкі ўжо на другі дзень пасля выезду з Масквы пісаў цару, што ў ягоным войску — нязгода і няшырасць [81, с. 219].

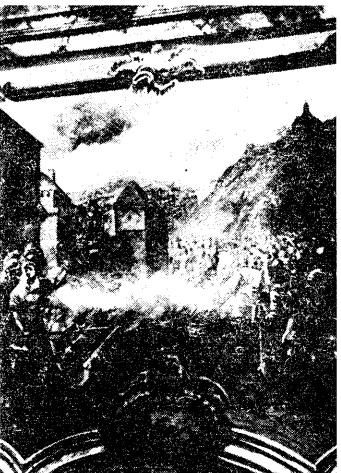
Яшчэ 17 траўня 1654 г. на Беларусь вырушила і 20-тысячная казацкая конніца. Гетман Багдан Хмельніцкі паведамляў цару: «По указу твоего царскаго величества... с ратными людьми Ивана Никифоровича, полковника нежинскаго, посыпало до боку твоего царскаго величества, которые люди чтоб... всех врагов под ноги твоему царскому величеству покоряли... тому же полковнику нежинскому приказала есмы, чтоб во всем, по велению твоего царскаго величества, исправлялся и никакие людем не чинил обиды, идучи с полком твоего царскаго величества запорожским» [6, т. 14, с. 165—166]. З таго моманту палкоўнік Иван Залатарэнка мусіў падпрадкоўваць непасрэдна маскоўскаму вайсковаму кіраўніцтву.

Старажавы полк цэнтральнае арміі 1 чэрвеня ўжо падышоў да горада Белы, і ён капітулюваў. А 3 чэрвеня то ж здарылася з Дарагабужам. У сярэдзіне месяца ваяводы ўжо выходзілі з Дарагабужа, ад якога да Смаленска — блізу 70 кіламетраў. Толькі тады, 18 чэрвеня, атрымаў нарашце ад караля на Варшавскім сойме

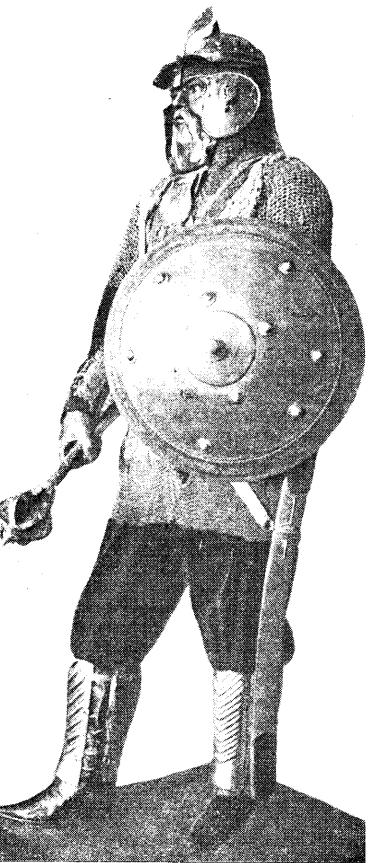

Конны партрэт Аляксея Міхайлавіча.

Захоп Амсціслава штурмам у 1654 г. Касцельны зоспіс.

Поўнае «зерцальнае» ўзбраенне маскоўскага ратніка XVII ст.

булаву вялікага гетмана*, Януш Радзівіл кінуўся дзеяніцаць. Проста з сойму ён рушыў на трэтыторыю ваеных дзеяніяў і стаў збіраць пад Воршай абоў. У канцы чэрвеня гетман фармальна меў 11 261 чалавек [106, с. 93]. Але на справе баядольных было менш. 20 ліпеня Радзівіл пісаў каралю з абоў, што жаўнераў у яго фактычна толькі 4 тысячи, астатнія — некалькі тысячай паспалітага рушання і павятовых харугваў — мала на што здатныя. «Каб павятовыя хоць гукам і крыкам ахвоты паддавалі... — сумна іранізаваў ён. — Што тут рабіць? Чатыры тысячи на кавалкі рвацца ды ісці на падмогу? Ці Літву бараніць... Толькі на Спадара Бога спадзяемся, той ніхай сам нас ратуе».

Усё ж гетман знаходзіўмагчымасць значна шкодзіць ворагу нават у тых умовах. Прайду, называў свае дзеянні «забаўляннем з непрыяцелем». «Патроху вядзэм перастрэлку, прынамі ў рэкагансцыроўках», — паведамляў ён у tym жа лісце ды апавядыаў, як паручнік Ліпніцкі з 4 перадавымі ротамі дазваннія разбіў спачатку 600, затым яшчэ 300 маскоўскіх ратнікаў і набраў палонных, пасля чаго распачаў бой з вялікім войскам, у часе якога «наши навалі трупаў мноства, здабылі 5 сцягоў і, пабушаваўшы з непрыяцелом больш трох гадзін, нарашце адступілі: непрыяцел не меў столькі духу, каб ладзіць пераслед, а толькі страліяў з лукаў, баючыся хоць на кроне адступіцца ад свайгі пахоты і гарматаў» [11, с. 355]. Аднак і ў ягоным войску, працягваў гетман, цяпер «параненых ды пасечаных людзей і коняў вельмі шмат, і мала хто з іх не хістаецца». Ды што самае прыкрае, — слабыя яго было не толькі колькасна. Януш Радзівіл горка наракаў, што ў абоў належных запасах пораху, лёну няма, што яму «здрадзілі» пушкary, не прывезшы са Слуцка гарматаў, пораху, ядраў і кнатоў. Ен палярэджваў, што не па ягонай віні і без таго слабое войска не мае пры себе самага неабходнага...

А пад Смаленскам ужо стаяла ўсі царская армія. 25 чэрвеня на падыходах да горада калія рагі. Калоднае яе перадавы полк быў нечакана заатакаваны. Выявілася, што гэта палкоўнік Корф, вывеўшы са Смаленска 400 конных і 200 пешых жаўнераў, спрабаваў затрымаць нападзенне лавіны. Ды, страціўшы колькі дзесяткі сваіх смельчакоў, мусіў вярнуцца за муры. Наступнага дня польскія ваяводы Адоўскага ўжо ўмацаваўся абоўзам на беразе Дняпра пад самым Смаленскам, а 28 чэрвеня пад горадам была размежаваная і царская стаўка, перанесеная 5 ліпеня яшчэ бліжэй, на Дзяўчую гару [54, с. 40]. Места зацікалася ў абцугі алогі.

1 ліпеня Януш Радзівіл выправіў пад Смаленск обер-лейтэнанту Гансага з 3-тысячным корпусам. Той перайшоў калія горада мост цераз Дняпро і пад Багданавай ваколіцай уначы напаў на лагер аднаго з маскоўскіх палкоў. «Некалькі дзесяткі сотняў паклаўшы, а сваіх і трох дзесяткі не страціўши», Ганскі захапіў вялікі палон, шмат баевых сцягоў і пасля яшчэ адной сутычкі з непрыяцелем удала вярнуўся ў абоў пад Воршы.

Пачаўшы пра капітуляцыю Полацка, а праз два дні — і Рослава, вялікі гетман вырашыў ратаваць Амсціслав. Ен пакінуў у абоўзе маістру артылеріі Мікалая Юдзіцкага, а сам з часткаю войска рушыў на Горы [81, с. 221]. Але там атрымаў вестку, што Амсціслаў ужо захоплены, а вялікі сілы непрыяцеля накіраваліся праста да Воршы. Тады, павярнуўшыся, Радзівіл хутка пайшоў назад.

Ход вайны ад самага пачатку агрэсіў разгротваўся надта ўдала для завеўнікаў. 11 чэрвеня цар атрымаў паведамленне пра здачу Невеля войску Шарамеццева, 29 чэрвеня — пра капітуляцыю Полацка, а 21 ліпеня данеслі, што армія Трубіцкага авалодзіла Рославам. Праз два тыдні Трубіцкай быў ужо пад Амсціславам. Гэты ваяводскі горад меў значны ўмацаванні і моцны замак, пад ахову якога збегліся людзі з далёкіх ваколіц, захапіўшы з сабой дакументы да ўсё, што можна было, з рухомай маймасці: «... все панове обывателе воеводства Мстиславскаго... до горада Мстиславскаго... з жонамі, з детьмі, з справакамі і зо всемі маєтностямі заехавшы спровадили» [3, т. 34, с. 157]. Аблажкі ўшы горад, маскоўскія ваяводы даволі хутка захапілі і спалілі астрог. А вось замак здабыць не змаглі. Абаронцы ўпарты адбіваліся і спадзваліся на дапамогу — чакалі «отсечы». Ім абыяці «великіе дары и волности», аدبівалі прыступ за прыступам. І ўсё ж надалей стрымліваць ціск вялізнае арміі ды цярпець бясконцы абстрэл магутнай артылерыі было

* Паліявым гетманам быў тады ж прызначаны падскарбі вялікі літоўскі Вінцэнт Гаёсцкі, які ў полі, аднак, з'явіўся значна пазней.

Агульны выгляд кальчужнага ўзбраення маскоўскага ратніка.

Маларасейскі казак.

немагчыма. Драўляныя ўмацаванні не ратавалі ад гарматаў. 22 ліпеня «велькою потугою и усилством през штурм» амсціслаўскі замак быў захоплены. Па шматлікіх сведчаннях відавочнаў тых падзеяў, пераможцы «места агнём выпалілі і людзей пасеклі»; «народ усялякі шляхецкі, мяшчан і жыдоў, а таксама простых людзей у пень высеклі, потым адтрубіўшы, сирод трупаў жывых знаходзілі і ў палон на Маскву забіралі, а скарбы усялякія забраўшы, замак і паркан увесе агнём спалілі і дазванне спустошылі» [3, т. 34, с. 9]. У маскоўскіх дакументах адзначалася, што пры захоне Амсціслава агулом было «побіты большыя десяты тысяч чалавек». У гісторыі гэтая крывавая расправа над горадам атрымала назуву «тру比亚цкай разні» — па прозіўчыні ваяводы, які кіраваў аблогай і штурмам. Рэшта ацалелых жыхароў была прыведзеная да прысягі на вернасць цару. Шмат «амсціслаўскіх недасекаў» папоўніла партыі палонных, якія адводзіліся на ўсход.

Атрымавшы паведамленне, што «бояре и воеводы над Мстиславлем поземешкались, город взятым взяли и всех в Мстиславле высекли», цар накіраваў армію Трубяцкага далей на захад, да Дняпра, для супольных дзеянняў з Чаркаскім супраць вялікага гетмана Януша Радзівіла. Тады ж Аляксей Міхайлавіч выдаў грамату ў гонар таго, што ягоныя ваяводы «взяли имяніны Литовскія горады Полотцк и Мстиславль, ды загадаў у царскім тытуле «Полотцк і Мстиславль... писати по сему... указу».

Ваявода Чаркаскі вёў з-пад Смаленска магутнае войска *, складзеное з адбор-

* Гетман Радзівіл, пэўна ж перабольшваючы, паведамляў, што яно налічвала 40 тысячаў і мела гарматы.

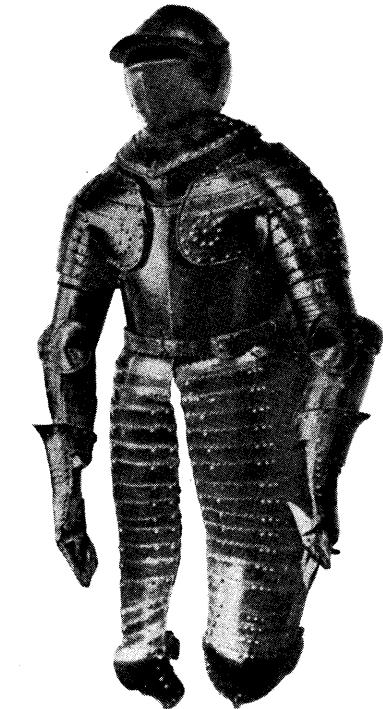
Маскоўскія стральцы другой паловы XVII ст. Шрагавец і афіэр.

Халодная зброя маскоўскіх ратнікаў: бядрышы, сякеры, кісьцы, бавай цэп.

ных частак вялікага, перадавога, старажавога ды іншых палкоў, з адной мэтай — зліцівадавца корпусу Радзівіла. Навучаны гісторый з начным налётам Ганскага, Аляксей Міхайлавіч цяпер блایся распачынаць штурм Смаленска, пакуль ненедзе ў лісох заставаўся баяздолны непрыяцель.

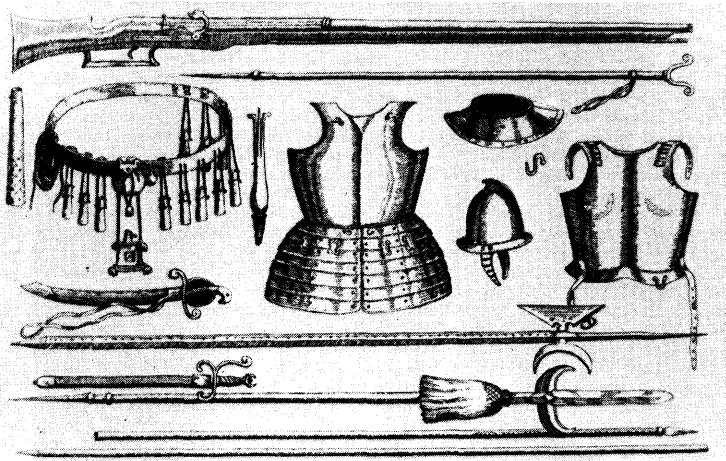
Гэта весткі пра рух Чаркаскага прымусілі вялікага гетмана паспешліва вяртася з-пад Гораду да Воршы. Ужо 2 жніўня ён пісаў у Вільню, што, калі б хоць на дзень спазніўся, — заспей бы на месцы лагера толькі попел. Вораг стаяў ужо за нейкім 6 міляў! На злучэнне з Чаркаскім ішоў Трубяцкі. Па чутках, сюды з-пад Віцебска і Палацка спышалася дапамога Шарамецева. «Сёння, заўтра і штохвілінна чакаем непрыяцеля», — паведамляў Радзівіл і ў адчай дадаваў, што гэта будзе расправа: «Як справіўца з няроўнай і такой вялізной сілай? — Бог лепей ведае, бо апроч гэтага кволага войска німа нікога ні з паноў, ні з мялосцю шляхты, якак раней лічылася тысяччымі... Адзін толькі я, павзаўлены ўсялякай дапамогі ...ужо 6 тыдняў стрымліваю на сваіх плячах такога монстра непрыяцеля з боку Палацка, Віцебска, Смаленска, Амсціслава, трывожачы яго і замінаючы ягоным планам, аднак бінь і разбіваш яго не могу. Вытрымліваў даўжэй такія слабыя сілы не ў стане; таму трэба чакаць аднаго з двух: або — барані Божа! — войскі гэтася кінешца ў небяспеку і, у выпадку нязвычайні, да нас на падмогу павінна паспяшацца ўся Реч Паспалітая, або ўсімі гэтымі землямі, што знаходзяцца амаль у сярэдзіне княства Літоўскага, завалодае непрыяцель» [11, с. 386—359].

Калі Радзівіл перавёў абоў з-пад Воршы да Копыся, палівы гетман Гасеўскі застаўся пад Воршай і з жніўня ўначы нечакана заатакаваў лагер маскоўскіх ваявод, прычыніўшы ім вялікую шкоду [53, с. 140]. Хутка Чаркаскі з галубымі сіламі ўйшоў у пакінутую Воршу і адрэзаў ж рушыў уздагон за Радзівілам, да Копыся. Тады ўжо падъехаў і Трубяцкай, які па дарозе захапіў мястэчка Расуну ды скараўднаваў свае дзеянні з Чаркаскім. Ваяводы распачынаюць спараправе паліванне на невялікі корпус Януша Радзівіла. 12 жніўня пад Шкловам той прыняў бой з войскам Чаркаскага. Пры вялізной дыспрапорцыі сілаў (у Чаркаскага

Бугорскі наёмны гусар у войску Рэчы Паспалітая.

Мушкецёр-найміт рыхтуеца да стрэлу. XVII ст.
Узбраенне кірасіра ў Рэчы Паспалітай.

Узбраенне і вайсковы рыштунак заходнебрапейскага вайскоўца-мушкецёра. XVII ст.

было не менш за 20 тысячай) ён змог нанесці непрыяцелю надзвычай цяжкія страты — ад 3 да 7 тысячачай! — і нават захапіў 610 палонных, а ягоных загінула ўсяго каля 700 чалавек [102, с. 213]. Але гэта была апошняя перамога вялікага гетмана...

Ваявода Трубяцкай, авалодаўшы Копысем, толькі на якую гадзіну спазніўся на бітву пад Шкловам. Шклоў неўзабаве быў заняты войскам Чаркаскага, і абедзве арміі зноў началі пераслед Радзівіла, які злучыўся пад Галоўчынам з Гасеўскім ды, ухіляючыся ад Трубяцкага, перайшоў пад Балынічамі Друць. Тады Трубяцкій пераправіўца цераз готову ж раку пад Цяцерынам і пачаў атакаць абоз Радзівіла. Вялікі гетман спрабаваў адысці ў бок Барысава, але 24 жніўня пад мясцікам Шапцілевічы быў вымушшаны даца бой насядаючаму войску Трубяцкага. Тут началася самая цяжкая ў ягоным жыцці бітва, якая прынесла Радзівілу першую паразу. Загінула пад тысячу чалавек [92, с. 39] — гэта вялікія страты для 6—8-тысячнага корпуса*. Сам гетман быў паранены. Двойчы яго ратавалі ад смерці — спачатку афіцэр Графенберг, затым — вугорская пяхота Юшкевіча. Разбітася войска рассеялася на лесе. А непрыяцель, забраўшы абоз, мог вяртася: арміі Вялікага Княства Літоўскага больш не існавала...

Паранены Радзівіл хутка з'явіўся ў Барысаве, адкуль загадаў разшткам свайго корпуса гуртавацца ў Смілавічах, а сам 27 жніўня ўжо быў у Менску. «Віўся, прайграў, — звычайна реч; не ўцякаў, як пад Піліяўцамі, не выкупляў сябе, як пад Зборавам, не выпрашваў сябе, як пад Берасцечкам», — разважаў ён [106, с. 94].

Неўзабаве ў Смілавічах сабралася блізу 4 тысячачай жаўнераў разбітага войска. 300 вугорскіх пяхотнікаў ротмістра Самуіла Юшкевіча выйшли да Бярэзіны. Частка пяхоты была ў Ігумене. Да Менску прыйшлі з тысячы палівога гетмана Вінцэнта Гасеўскага. Тут жа было яшчэ 200 драгуніў канюшага Вялікага Княства, Янушавага стрычнага брата Багуслава Радзівіла. Так што нейкія сілы засталіся. Па-трабе было папоўніць іх ды стварыць нормальнае бяздольнае войска.

Тым часам краіна страчвала горад за горадам. Яшчэ 24 ліпеня армія Васіля

* 230 жаўнероў Радзівіла было захоплены ў палон. Трубяцкай адразу ж адправіў их у Москву.

Шарамецева захапіла Даісуну і Другу. Ваявода паведамляў цару, што Другу здаўлі з боем: «взяли взятием и ратных и всяких людей, которые в городе сидели, побили и город и костёлы и дома все покидали без остатку...». 9 жніўня гэтая ж армія заняла Глыбокае, 20-га — Азярышча, атачыла Віцебск.

Ваявода Сямён Стрэшнэў, высланы дзеяніцач асобна, 16 жніўня «город Усвят осадил накрепко, и в это чюла августа по 23 число с литовскими людьми бились днем и ночью беспрестанно», пакуль 23 жніўня ўсіяцкі падстараста не адкрыў гарадскую браму. Войска ж Трубяцкага пасля бітвы пад Шапялевічамі не пераходзіла Бярэзіны, а вярнулася і ў верасні заняло Горы, якія спачатку ўпарты адбіваліся, за што горацкая шляхта і мяшчане па загадзе цара «з женами и с детьми» быўлі вывезены ў Маскоўшчыну. Ад Гораў Трубяцкай рушыў пад Дуброўню.

А на паднёўным усходзе Беларусі ўжо гаспадарыў наказы гетман Запарожскага войска Іван Залатарэнка. У сярэдзіне чэрвені ён выйшаў з Ноўгарада-Северскага і праз Старадуб рушыў простирачы на Гомель, якія ablажкы у канцы таго ж месяца. Адтоль казакі пустошылі землі ў шырокай акрузе. «Стоячи под тем Гомлем, — пісаў Залатарэнка цару 15 ліпеня, — посылали есмы загоны, которые по той там стороне Днепра замки и места поимали, и под мечи непослушные; а города, которые нам шкоды прежде чинили, попалити велели есмы, особный замок Речицкий, замок Злобин, замок Стрецин, замок Рогачев, замок Горвель пожено» [6, т. 14, с. 136—138]. Што ж да Гомеля, наказы гетман нара��аў, што тут «в замку, велими оборонном, стрелбы и порохов и запасов немало». Яго абаранялі гарнізон і паспалітае рушанне Речыцкага павету, якія кіравалі князь Жыжэмскі і Бабруйскі. Залатарэнка схіліў абаронцу да капітуляцыі, засылаў у горад лісты, але гомельцы «гордо и сурово до нас отписали». Больш таго, яны абраражалі маскоўскага цара, якія злословные песімі губами своимі достоинство вашего царскага величества нарушили» [10, с. 71]. Цар кілкаў Залатарэнку да сябе на дапамогу пад Смаленск, аднак той адказаў, што для карысці ж царскай мусіць застацца пад Гомелем ды «около тех осадных, голодом принужненых и снарядом надгубленых... промышляти», інакш, «когда их тут оставим не добывши, всей Литве и войскам их сердца и смелости додадут».

4 жніўня Іван Залатарэнка выслалі пад Смаленск толькі тысячу казакаў на чале са сваім братам Васільём, а з астатнімі ўпарты здабываў Гомель. Аблога дойжылася больш як пайтара месяца. Казакі падпальвали замак распаленымі ядрамі, выявілі і ўзваралі патаемны ход да вады [68, с. 72], пакуль нараэшце не паставілі абаронцу ў безвыходнае становішча. 13 жніўня Гомель адкрыў свою браму. Гомельскі гарнізон цудам уратаваўся — ўцёк у Стary Быхаў.

Казакі імкліва наступалі на поўнач, і 29 жніўня Іван Залатарэнка ўжо хваліўся цару новай здабычай — Чачэрском: «город Чечирск з замком... взяли есмы, противных мечю предали, а иных, на слезы их смотря, живых оставили» [6, т. 14, с. 148]. Колькі дзесяткі жаўнеруў з гарнізону, гэтаксама як гомельцы, цяцакала да Старога Быхава, але іх усіх пасеклі перад самым Быхавам. У палон захапілі толькі князя Тышкевіча, праз якога «рышерев добрых немало полегло», і адаслалі цару. У тых ж дні быў захоплены Прапойск, а Новы Быхаў «с своею волостю вашему царскому величеству поклонился»: наказы гетман прывёў на вабыхаўшаду да прысягі на вернасць цару.

Затое Стары Быхаў разам з валачанамі стаў рашуча адбівача ад казакаў. Залатарэнка абураўся ў лісце да Аляксея Міхайлавіча: «...заперлися и вашему царскому величеству поклонится не хотят». «Видя мы таковую их гордыню и не покорение дьявольское ...осадили есмы их войсками...» — напісаў ён ды ўзяўся за грунтуюную аблогу горада [6, т. 14, с. 150].

Тады ж, пры канцы жніўня, быў вырашаны лёс Магілева. Буйнейшы гандлёварамесніцкі цэнтр тагачаснае Беларусі, стратэгічная фартэцыя, ён быў ключом да Днепра і адкрываў шлях у Вілікое Княства Літоўскэ. Аднак да бітвы за яго не дайшло. Яшчэ 5 ліпеня 1654 г. магілеўскі шляхціч Канстанцін Паклонскі, якога і да вайны рэкамендавалі цару як лідара праваслаўной партыі на Беларусі, як «свайго», пакінуў Магілэў ды з 14 аднадумдцамі перайшоў на бок Масквы (аддаўся казакам). Залатарэнка адаслаў яго да Багдана Хмельніцкага, а ўжо той са сваімі рэкомендацыямі паслаў здрадніка да цара. 22 ліпеня Паклонскі быў у царскія стаўбы пад Смаленскам. Аляксей Міхайлавіч узнагородзіў яго: падараваў 40 собаляў і 50 рублёў грошай, узвёў у чын палкоўніка і дазволіў набіраць свой полк [60, с. 155], а 30 ліпеня разам з ваяводам Міхайлам Ваейкавым

накіраваў пад Магілэў, даручыўшы «могилевцев всяких людей наговаривать на государево царево имя... и обнадеживати их ево государевым жалованнем, чтобы они учинились под его царского величества высокую рукою». 6 жніўня, калі Паклонскі з Ваейкавым быў у Радамлі, туды прыехаў чавускі поп Васіль з трэмы мяшчанамі ды папрасіў «приехат в Чаусы и привезти их к вере». Так здаліся Чавусы. Паклонскі правёў там першы набор у свой полк: папісаў жыхароў і набраў 800 чалавек. Праз колькі днёў у яго было ўжо тысяча «крестьян... с бердыши и рогатины и с піццалмі, да конных крестьян со сточчом».

8 жніўня з Магілева раптам выйшла 300 конных шляхцічаў ды 10 пешых гайдукоў, якія скіраваліся на Чавусы. Іх адразу ж заатакавалі вялікія сілы — казакі Залатарэнкі, нованарабранае войска Паклонскага, ратнікі Ваейкава — і амаль усіх пасеклі літаральна за 5 міліяў ад горада. Таго ж дня цар загадаў Ваейкову адшукаць пад Дуброўняй ваяводу Хведара Куракіна і перакінуць пад Магілэў, каб той разам з ім здабываў цвердзю. Праўда, маскоўскі ўрад больш спадзаўваўся на капітуляцыю горада, да якой актыўна заклікаў жыхароў Паклонскі. Калі 14 жніўня Ваейкаву з Паклонскім падышли да самага Магілева і размясціліся там або зам, мяшчане перадалі, што здадуць горад, як толькі з'явіцца большае маскоўскага войска, але папрасілі яшчэ тры дні на раздум. Даведаўшыся ж, што Куракіна ганды такіх нідзе і не знайшлі ды што вялікое войска пад Магілэў яшчэ не выслана, яны неўзабаве сказалі, што зусім не зброяюща паддавацца. Устрывожаны Ваейкаву адразу ж паведаміў цару: магілеўцы «хотят с нами біцца, и из Гор хотят ити на нас с пушками, и туры и щиты готовят» [10, с. 78], ды папрасіў тэрмінова прыслыць дадатковое войска. Паказанчыны сяляне з палку Паклонскага (а на той час іх сабралася ўжо пад 6 тысячам), пачуўшы пра такі ход справы, «многие разбежались, а іные пошли в Могилев и про все в Могилеве те беглецы скказаі» [6, т. 14, с. 242].

Ды толькі як магілеўцы скарыстаць гэты момант? Вайна засталася гарадскія ўмацаванні зусім занядбанымі. Замак быў знішчаны пажарам яшчэ ў 1633 г., пасля чаго так і не аднавілі. У горадзе насыпніна вялізная агітацыя з дзача. То намесні магілеўскага епіскапа Ерамія * з папамі «могилевцев всяких людзей уговаривал, чтоб они город Могилев... сдали», то Паклонскі праз сваіх людзей ды лістамі. А галоўна,— капітуляцыя вымагала сама становішча, у якім апныўся Магілэў: адсядзенца не выпадала, а дапамогі чацака ўжо не было адкуль. На вачах у магілеўцаў адбылася трагедыя Амсціслава, які паспрабаваў адбіцца. Вядома было ўжо і пра лёс Другі. Цар жа зрабіў правілам тактыкі: калі горад не прымыа прапановы аб капітуляцыі ды бараніўся, яго бралі штурмам і ўзорна караля.

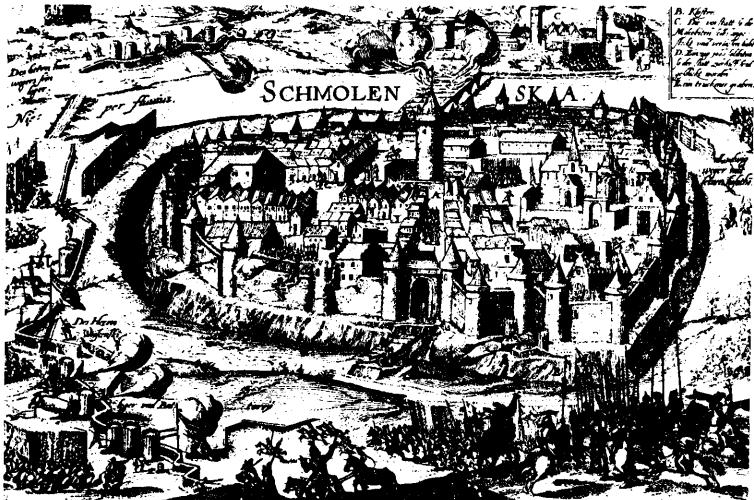
25 жніўня Аляксей Міхайлавіч яшчэ напісаў Паклонскаму, што выслалі на Магілэў ваяводу Шарамецева звойскам, але іно ўжо не спатрэбілася: 28 жніўня Магілэў капітулявав.

Праз колькі дзён Паклонскі атрымаў новае царскае даручэнне: «...и мыслить бы тебе, как Кричев говорить и под нашу царскую высокую руку привест» [6, т. 14, с. 242]. Над горадам ужо даўно «промышляли» ратнікі ертавульнага палка, але авалодаць ім не маглі. Пад уплывам агітацыі «беларускага палкоўніка» (так цяпер падпісваўся шляхціч Паклонскі), крываўцы, з якімі ён і раней патаемна падтрымліваў сувязь, у канцы верасні таксама здзялі горад непрыяцелью. З царскіх ласкі яго атрымаў у кіраванне Паклонскі. Яму ж цяпер падпрарадкоўваўся Магілеўскі павет і сам Магілэў (да прызначэння маскоўскага ваяводы).

Цяпер апроч Старога Быхава і Дуброўні у Падніпроўі заставаўся насыпнінам толькі Смаленск, даўно адрознены і засінчуты жалезнім колам аблогі. Занядбаныя ўмацаванні там кінуліся падпраўляць літаральна за месяц ды падыходу маскоўскага войска, калі прыехаў інжынер Боналіг. Працаўвалі ўдзень ўнічы, нават сам ваявода Абуховіч і камандант Корф браліся за ўкладанне дэзврану. Але ці можна за месяц прывесці да ладу муры, вежы, валы, калі тыя не даглядаўся 20 гадоў...

Уся смаленская сяляніна ў чэрвені 1654 г. была раздзеленая на 18 частак, кожную з якіх даручалася абараняць пэўнай камандзе. Патрабавалася блізу 1500 чалавек на абарону валоў, з іншымі — уязць пад ахову ўсе 34 вежы, а ў го-

* Праз год Ерамія скардзіўся цару: «от могилевцев я, богомолец твой, за то принял многие беды».

Панарама Смаленска XVII ст. Гравюра Георга Келера. 1610 г.

радзе ўсіх баязольных — нейкія тры з паловай тысячы [42, с. 28]. Да таго ж сярод іх былі такія, што й стралялі не ўмелі. Бальшыня абаронцаў складала не регулярнае войска, а паспалітае рушанне ды мяшчане. Перабежчык (дацкі найміт) паведаміў маскоўскім ваяводам на допыце, што апрач гайдукоў і німецкае пяхоты «в Смоленску беларусы и мещаня, а сколькою их порознь, того не ведает, потому что... пописи людем в городе не было» [54, с. 139].

Чаму мела так малі абаронцаў самая важная ўсходняя фартэцыя Кінства ў крэтычны момант? Бальшыня шляхты папросту ўцяклі. Яшча ў чэрвені Януш Радзівіл дэзвіўся з гэтага ды абурана пісаў у лісце з-пад Воршы, што паны забыліся на свой абавязак перад айчынай ды бягучы на заход, хоць павінны заставацца ў Смаленску...

У першыя ж дні аблогі, калі царская ваяводы ўзяліся абстрэльваць горад з гарматой і рыхтаваць агульны штурм, стала відаць, што фартэцыя анія не прыдатная для дубоства абароны. Ядрамі збівалі зубцы на сценах, прабівалі, затворы, трушчылы брамы. Смаленцы будавалі для прыкрыція зрубы, заплаваючы іх глінай ды каменем, але і гэта не ратавала. Даводзілася насыпніна аднаўляць умацаванні, узводзіць вал унутры замка ды ставіць на ім зрубы. Гэтым займаліся ўсё насельніцтва Смаленска. На такія патрэбы разбіralі нават хаты ды іншыя пабудовы [7, т. 14, с. 43].

У глыбіні краіны пра становішча адразанага ад усяго свету Смаленска амаль нічога канкрэтнага не ведалі. Прыкладам, у Вільні нехта пісаў 8 жніўня, больш як праз месяц пасля пачатку аблогі: «Пра Смаленск таксама глуха; кажуць, яго ablazyla Москва». Цвердзіла пакінутая на ўласны лёс. Невядомы аўтар у лісце з Вільні ад 12 верасня разважаў, што Смаленск, Дуброўня і Шклёў яшчэ спадзяюцца на дапамогу, просяць «на міласць Божую пораху», але тут жа фатальная сканччай: «Не ведаю, якім чынам можна яго ім давесці. Уявім нават, што прыйдзе да іх і 10-тысячнае войска, дык і тады нічога не зробяць з такой непрыяцельскай сілай...»

Хіба дзёнай сілы патрыятызм мацаваў дух смаленцаў, дазваляючы ім не толькі паспяхова адбівацца, але і прыносіць вялікую шкоду непрыяцелю. Пад густым і прыцэльнім абстрэлам (маскоўскія войскі шчыльна сіцінулі кола, пады-

шлі да самых муроў і стралялі з усіх бакоў з раніцы да вечара), палкоўнік Корф змог выгнаць ворага з акопаў. Агнём з вежаў было знішчана колькі маскоўскіх батарэяў. Пяхота, рабочыя вылазкі са Смаленска, неаднаразова адбірала ў царскіх ратнікаў выгодныя пазіцыі.

Уначы на 26 жніўня ваяводы паслаў войска на агульны штурм, здолеўшы перад гэтым разбіруць гарматным агнём 2 вежы і вялікі кавалак сцяны, пазбіваць большасць зубцоў на вежах і сценах. Ратнікі кінуліся на муры з сотнямі падрыхтаваных драбінаў і шмат дзе ўзлазілі на ўмацаванні, але абаронцы з дапамогаю мяшчанай збівалі іх. У адным месцы смаленцы, не маючы ўжо ні камінёў, ні вару, скінулі на ворага два вуллі з пломбамі, і тыя загналі царскіх ваякоў назад у акопы [42, с. 34]. Толькі там, дзе зеўралі вялізныя праломы, вораг змог захапіць вежу, зачыніцу ў яе гарматы ды пачаў авалодваць і самой сцяной. Каб паправіць становішча, туды імгненна прыбеглі Абуховіч і Корф. Абаронцаў ужо ахаплялі паніка. Замак выратавала толькі тое, што вежа з маскоўскімі ратнікамі была знішчана магутным выбухам пораху, бочки з якімі падкацілі пад ейны ніз. Пад крушнямі загінулі і ворагі, і гарматы, а рэнту ворагаў смаленцы выгналі нечаканымі ударамі з тылу: гэта бядрышнікі выйшлі з замка праз патаемны ход і давяршылі бітву. Гэтак скончыўся сміггадзіны прыступ, ад якога няхутка маглі акрыць авода бакі. Царская ваяводы страсілі пад сям тысячай забітымі, а параненых мелі ўдава больш. Абаронцы ж пасля штурму сядро жывых не налічылі і звязох тысячу сваіх. Апроч забітых вельмі многа было параненых. Раны не вылечваліся, бо атрымалі іх смаленцы быццам ад атручаных куляў [7, т. 14, с. 46].

Агляд сілаў паказаў, што чарговага прыступу Смаленск ужо не вытрымае. Людзей ледзь-ледзь хапала, каб пастаўіць на валы, сцены, вежы, на іншыя пазіцыі, а для рэзерву — зусім не заставалася. Муры ў некалькіх месцах мелі вялікія праломы. Пораху было гадзіны на чатыры актыўнае стральбы. Да таго ж прыйшли весткі пра разгром войска Радзівіла...

Ваявода Абуховіч ужо не верыў, што Смаленск зможа пратрымацца. 2 верасня ён паслаў да цара сваіх упаўнаважаных для перамоваў аб капітуляцыі. Пазней Абуховіч скажа, што рабіў гэты дзеяў таго, каб выйграць час ды атрымаць хоць якую дапамогу... Ваявода прасіў у цара, каб яму дазволілі накіраваць людей у Магілеў, Шклёў, Віцебск ды іншыя беларускія гарады з мэтаю ўдакладнення чутак пра разгром Радзівіла. Вырошваліся таксама выгодныя ўмовы капітуляцыі: права выйсці са Смаленска ўсім, хто не пажадае заставацца (і жаўнерам, і шляхце, і мяшчанам), грашовая кампенсацыя за страчаную нерухомую маёмасць ды іншае. Але згубным было тое, што ў час перамоваў Абуховіч дазваляў маскоўскім упаўнаважаным баліваць у Смаленску. Тыя агітавалі абаронцаў да здачы, абыцілі ўзнагароду, цягнулі шляхту да сябе [81, с. 234]. Сярод абаронцаў пачаліся гутаркі

Маскоўская артылерыя ў паходзе.

пра капітуляцыю. Нехта Палавецкі напісаў цару яшчэ 10 верасня, што «некотыре смоляне имеют надежду... покоритися». Праўда, іх хвалівала тое, што, увайшоўшы ў горад, «всех мечем повелит скончыцца царь» [6, т. 14, с. 328].

Тым не менш Аляксей Міхайлавіч яшчэ рыхтаваўся да новых штурмаў. З Вязьмы пад Смаленск прывезлі 4 вялізныя галандскія пішчалі. А найгоршым для смолянаму было тое, што разам з іншымі трафеямі ў разгромленым або зе Радзівіла непрыяцелю трапіліся паперы смаленскага ваяводы, у якіх той паведамляў гетману аб усіх хібах фартэцы. Цяпер маскоўскія ваяводы выдатна ведалі пра кожнае слабое месца ў сістэме абароны Смаленска.

Ды цяпер ужо і абараніца не было каму. Нямецкія найміты Корфа пускалі ў горад маскоўскіх ратнікаў, смаленскі падкаморы Самуіл Друцкі-Сакалінскі наладзіў сувязі з царом і агітаваў іншых паддаваца. Жаўнеры смаленскай залогі выпівали, аддзелы канчатковыя дэмаралязіваліся. Практычна фартэцы было ўжо ў руках Аляксея Міхайлавіча.

Смаленск быў згадзены 23 верасня 1654 г. Маскоўскіе войска ўвайшло ў горад, а ваявода Абуховіч, камандант Корф і частка жаўнераў скарысталіся абшырными правамі ды выхалі ў Вялікое Княства. Бальшыня ж абаронцаў засталася, прыняўшы царскае падданства. Шмат хто пайшоў нават «в вечную службу»: той самы Самуіл Друцкі-Сакалінскі, каралеўскі скратар Ян Крамянейскі, пан Галімонт, будаўнічы Якуб Ульнер, ротмістры Дзянісовіч, Станкевіч, Бака, Варанец, а таксама нямецкія найміты, гайдукі, смаленскія пушкарі ды іншыя [4, с. 233]. Усіх, хто прысягнуў цару, Аляксей Міхайлавіч частаваў у сваіх намётах, але пасля шмат каго вывез у Маскву.

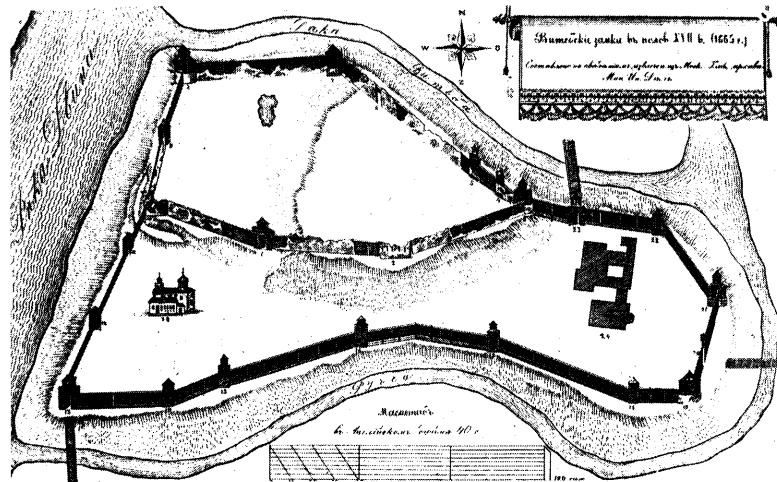
Пасля страты Смаленска нядоўга заставалася стаяць і Дуброўні. Ужо ў жніўні ў Дубровенскі павет прыйшлі маскоўскія войскі, «...повоенали і села і деревни похліпали, і полон многий поимели», ды адразу ж паспрабавалі захапіць і горад, але не змаглі. Дуброўні абаранялі ў асноўным жыхары горада і ваколіц, рэгулярнага войска тут было зусім мала: «мешкан де хорунг з десьять, жидов хорунг з десьять», ды «казаков две хорунги, жэлдаков две хорунги ж, венгров хорунга, гайдуков две хорунги ж». Адбівачы прыстыпу, яны ў адказ і самі рабілі вылазкі, бралі палонных. У дапамогу войску ваяводы Куракіна цар паслаў сюды Трубицкага, затым аблогу займалася Чаркаскі. Дзеяя вялікіх страты штурмаваць горад не дазвалялася — толькі здабываць «зажомом і говором». Па Дняпры прыслалі вялізныя пішчалі — спецыяльна для разбурэння дубровенскіх умацаўнину. На каstryчнік тут аграмадзіліся магутныя сілы, бо Дуброўні ж засталася адной з апошніх незаваяваных царом фартэцы на ўсходзе Беларусі. 5 каstryчніка пад валы горада былі падведзеныя здраднікі шляхціц Васіль Ляўрынаў і магілевен Марка Сідорскі, каб яны ўтварылі дубровенцяў паддака, але апошнія абстралялі іх і забілі Ляўрына, а ўвечары зрабілі чарговую вылазку.

За ўпартку непакору Дуброўні чакала ўзорнае пакаранне. Цар даслаў ваяводу Чаркаскуму загад, у якім вызначалася: «как город Дубровна здаста... шляхты лутые выбрав, прислать к... государю... а достальнуую шляхту велеть посылатъ на Тулу, а мещан и уездных людей роздать ратным людям семьями, а город Дубровну выжечь» [54, с. 49].

Змогшысь, дубровенцы здалі горад 12 каstryчніка 1654 г. Пераможцы выслалі ў царскую стаўку пад Смаленск шляхту, вугорскую пяхоту, гайдуківага ротмістра і 30 мяшчанскіх сем'яў, астатніх пабралі ратнікі. Гэтак яны вывелі з Дуброўні ўсіх людзей, а 17 каstryчніка падпалі яе і праз два дні, скончыўшы справу, рушылі далей.

Такая ж няшчасная доля чакала Віцебск. Яшчэ ў чэрвені, даведаўшыся пра капітуляцыю Невеля, скоды з'ехалася шляхта Віцебскага ваяводства і бліжэйшых паветаў. Склалішы тут «між сабою спіс», яны началі рыхтаваць горад да абароны і паспелі анеціс замкі «астрагам і парканам». У сяродзіне жніўня ад Палацка пад Віцебск прыйшёлі войскі Шарамецева і началі «няшчаснае, цяжкое аблажжнне». Абарону кіравалі бурмістр Сцяпан Пятровіч і шляхціц Есяніцкі-Война. Шарамецеў неаднаразова паслаў ім лісты, каб яны «государскай милости поискали... и город сдали». На пачатку верасня, атрымаўшы чарговую прапанову капітуляваць, абаронцы павялічлі дань адказ назаўтра, але на наступны дэн сказаці, што «ім горада не здаваць» ды адкрылі артылерыйскі агонь па непрыяцелю [11, с. 31].

Як писалі пасля ўдзельнікі абароны, яны «кољкі сі... пораху і дастатку хапа-

Віцебскі замак. 1665 г.

ла, адпор давалі і бараніліся», але Віцебск таксама застаўся самотнай выспай на занятай зямлі і ўжо ніадкуль не мог разліцаўца на дапамогу. Неўзабаве ў горадзе «настай вялікі голад, ад якога нямала людзей паспалітых і чэрні памерла. І нямала таксама пры штурмах і ад густога стралання з войска непрыяцельскага і ў вылазках людзей, шляхты, паспольства і мяшчанаў пазабівала» [13, с. 340]. Ратуючыміся ад голаду, іншыя перабяглі да непрыяцеля. Затым скончыўся порах... 17 лістапада, пасля 14 тыдняў аблогі, войска Пятра Шарамецева і казакі Васіль Залатарэнкі штурмам здабылі Віцебск і яго замкі, «з вялікімі стратамі, з захопам і пасячиннем шляхты, мяшчанаў, паспольства і драгунau» [13, с. 341]. Частка абаронцаў прысягнула цару (200 шляхціцаў і блізу тысячи мяшчанаў), іншыя ж, застаўшыся «вернім і зычлівымі падданнымі, мілоучы айчыну», адмовіліся ад гэтага. Таму іх з сем'ямі забралі ў палон і разаслалі па розных гарадах Маскоўшчыны. Тыя, каго вывелі ў Казань, сведчылі, што ў трагічным дэнь непрыяцель «нямалі брації нашай шляхты, мяшчанаў, паспольства, драгунau, жаўнерства, дзядоў і баб у шпіталях без жаднае літасці, захапіўшы горад, высек» [92, с. 38].

«Віцебск, які быў абложаны пасля Смаленска, адважыўшыся выпрабаваць сілы непрыяцеля, адмовіўся ад прапанаванася яму здачы і быў бязлітасна пакараны», — падсумаваў пасля гэтую гісторыю Веспасіян Кахоўскі, польскі гісторык XVII ст.

Яшчэ праз колькі дэён ваявода Страснічэў прыйшоў пад Сураж. Цар інструктаваў: «Веліх и Сураж, как даст Бог, эжеч». Але Страснічеву удалося здабыць горад даволі лёгка: 22 лістапада пасля аблогі яму «литовские люди сурожские сіделцы... горад Сураж сдали» [11, с. 16].

Цяпер заставаўся толькі Стары Быхаў — магутная фартэцыя Паўла Сапегі, чыёй апекай яна і была дбайна падрыхтавана да горшых часоў. Наказны гетман Іван Залатарэнка з усім казацкім войскам аблажкі горад яшчэ 29 жніўня, але штурмаваць так і не адважыўся. Затое абаронцы за 10 тыдняў тройчы рабілі вылазкі і ў першай жа адблі і ў казакаў 3 гарматы. У Старым Быхаве сядзела, па сведчаннях «языкоў», «служылых людзей жэлдаков 4 хоронги, драгунов 100 чалавек, мешкан 17 хоронг, да Быховскага уезду крестьян много»... а таксама 200 гайдукоў «да шляхтъ Речицкаго повету и из иных городов человек с 300 и болши»,

«жидов чаловек с 1000» [6, т. 14, с. 445, 467]. Яны неаднакроць казалі наказному гетману: «сколко Золатаренку ни стоять, а ему николи им не сдатца, для того: сдались де из воли Золатаренку Гомляне, и он де их всех приневолил и учил вязнямі и отвез к государю под Смоленск».

Аляксей Міхайлавіч сам сачыў за справамі пад гэтай няскоранай фартэцыяй ды ўсё паўтараў загад: «промышліти над Старым Быховом сколко милосердный Бог помощи подаст».

Калі да быхаўцаў дайшла вестка, што магілеўцы здаліся і цар іх нікуды не выслаў — «живут все в своих домах по прежнему», ды у асяроддзі міячанаў з'явілася была думка пра зদчу Паклонскаму ці ваяводам (толькі не Залатарэнку, яму «не верили»). Але шляхта і граброі «николи о том не мыслили». З яўленне ж у горадзе князя Жыжэмскага да былога гомельскага старасты Руцкага ўсім вярнула рагучасць. Тыя рассказалі, што «которые города и сдались ...Шклов, Копысь, Дубровна и иные города, и тех городов всяких жилетских людей неволят, грабят и в полон емлют и до Москвы отвозят, и те где все города иные разорены и опустошены; и Быховцы де, слыша то, все на том и положили, лутше де им в домех своих хотя помереть, нежэль в неволю из воли самим себя отдавать» [6, т. 14, с. 446].

На пачатку лістапада Залатарэнка мусіў зняць аблогу і пайсці зімаваць у Новы Быхаў, папаліўшы свае табары пад нескароным горадам.

Гэтак глыбокай восеньню скончыліся баявія дзеянні першага году вайны. Маскоўскія ваяводы захапілі на Беларусі 33 гарады, заняўшы тэрыторыі на ўсход ад Дняпра і на поўнач ад Дзвіны. Вольнымі тут заставаліся Стары Быхаў, Дынабург ды Вялікі, хоць вяліжкам сам цар засылав граматы-ультыматумы з прапановай здаць горад на выгадных умовах без крыві.

Працяг будзе.

Я. Драздовіч. Архангел Міхail. Дрэва. Рафаба, папіхромаія. 1930-я гг.

